

CASTRUM

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele * 2006/2. szám

A TARTALOMBÓL:

HORVÁTH FERENC

A szegedi vár története

HANCZ ERIKA

A szegedi vár kerámiaanyaga a török korban

GERE LÁSZLÓ – MIKLÓS ZSUZSA

Döbrököz – Vár

DOMOKOS GYÖRGY

Újabb adatok a szatmári erődítmény
építéstörténetéhez az 1660-1670-es években

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

4. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

4. szám

Budapest, 2006

E számunk munkatársai

BUZÁS GERGELY, régész-művészettörténész, Mátyás király Múzeum, Visegrád, DOMOKOS GYÖRGY, történész, Hadtörténeti Intézet, FELD ISTVÁN, régész-történész, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, GERE LÁSZLÓ, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, HANCZ ERIKA, régész, PhD-hallgató, ELTE BTK Török Tanszék, HORVÁTH FERENC, régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged, MIKLÓS ZSUZSA, régész, MTA Régészeti Intézet, NOVÁKI GYULA, régész, Budapest, SZATLÓCZKI GÁBOR, régész hallgató, ELTE BTK Régészettudományi Intézet

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

Historiaantik Könyvesház Kiadó

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

HORVÁTH FERENC:

A SZEGEDI VÁR TÖRTÉNETE

Előzmények: római és népvádorláskor

Szeged középkori vára közvetlen a Tisza jobb partján, a környező vízjárta, mocsaras területből kiemelkedő szigetek egyikén épült. Nagy valószínűséggel itt lehetett Ptolemaiosz földrajzi leírásában említett Tisza parti *Partiszkon* nevű „városszerű” település. A település lakói – mint azt a helynév is tanúsítja – korábban kelták, majd a régészeti leletek szerint a szarmata jazigok voltak. A kelta jelenlétet a nyelvészeti adatok mellett a 2003-ban a Roosevelt téren, a múzeum nyugati sarka és a Tömörkény-szobor között Törőcsik István ásatása során előkerült kelta sír is bizonyítja.

1. Római kori császárportré a várbontásból

Az i. sz. 2–3. században a rómaiak a településen útállomást létesítettek. Az erődítmény a *Lugió*val (Dunaszekcső, a 4. században *Florentiam*), szemben a Duna bal partján felépített *Contra Florentiam* erődöt a Duna-Tisza közén és a Maros déli partján Dáciába (Erdély) vezető karavánutat, pontosabban annak tiszai átkelőjét biztosította. Ennek nyomai a várbontás alkalmával (1876, 1880–1881) kerültek elő.

A mai Vár utca és Deák Ferenc utca sarka táján, a legutoljára tűzérsegi raktárként használt középkori palota padozata alatt eredeti helyzetben levő római padlótegélakat figyeltek meg. A római padlót a rómaiak egy ízben meg is újították, hiszen a felső piskóta-alakú, az alsó nyolcszög-alakú téglákkal volt borítva. Ugyancsak a bontási munkák során IMP (*imperator*) feliratú, tehát császári téglavetőben – valószínűleg Antoninus Pius (138–161) uralkodása alatt – készült téglák, valamint *antefixum* töredékek (domborműves palmetta-mintában végződő kúp-tetőcserepek) is előkerültek. Egy, az elbontott vár falából előkerült feliratos kő ad támpontot arra, hogy a római leletek egy római útállomást jelölnek. Felirat kibetűzhető szavai *HICVL* (*vehiculum*, *vehiculatio*) *MERCATOR*, (azaz kocsi, kocsin való szállítás és kereskedő, vagy ilyen személynév) arra utalnak, hogy a követ a császári futárposta parancsnoka állíttathatta. Valószínűen egy nagyobb dombormű része lehetett az ugyancsak 2. századi márvány férfifej.

A római-kori épületek egyike a középkori várpalota alaprajzából részben kikövetkeztethető. Méretéről, az erősítés kiterjedéséről azonban nincsenek adataink. Lakatos Pál *Contra Florentiam* alaprajzához hasonló alaprajzi elrendezést rekonstruált. Az építmény további sorsáról semmit sem tudunk. Csupán feltételezhetjük, hogy a népvándorlaskor folyamán egymást követő hunok, gepidák, avarok nem kerülték el a stratégiaiul fontos vízi és szárazföldi csomópontot. Az is nehezen képzelhető el, hogy a bolgárok, majd az őket felváltó honfoglaló magyarok ellenőrzés, helyőrség nélkül hagyták volna a fontos átkelőhelyet. Történeti források és tervszerű régészeti kutatás hiányában azonban mindez egyelőre bizonyítékok nélküli feltételezés. Ugyanúgy, mint az a vélemény is, mely a későbbi vár területén annak kiterjedése és alaprajza alapján egy 1241 előtti – talán a római alapokra visszavezethető –, korai ispáni várakhoz hasonló erősítményt tételez fel.

A középkori vár

A ma általánosan elfogadott nézet szerint a vár legkorábbi magvának felépítésére a 13. század második felében (1261–1280 között) került sor. A tatárjárás alatt elpusztult csongrádi vár, azaz a megye központjának feladatait vette át. Elsődleges szerepe a sószállító hajók szegedi kikötője, a tiszai átkelőhely, valamint az itt összefutó fontos vízi és szárazföldi utak biztosítása volt.

A marosi sószállításról I. (Szent) István idejéből, a szegedi kirakodóhelyről 1183-ból, mint országos sórakodóhelyről 1222-től vannak írásos adataink. Mivel a só királyi monopólium volt, nem kétséges, hogy a kikötő és a vár területe a királyi birtokok közé tartozott, s a vár is királyi várként létesült. 1308–1318 között már biztosan állt, hiszen várnagya (*castellanus*) Dénes fia Pál mester, aki egyúttal óbudai várnagy is volt, oklevélben szerepel.

A várról fennmaradt legrégebbi oklevél 1338-ból való. Ettől kezdődően egyre gyakrabban találkozunk a vár és a várnagyok említésével. Jelentőségét jól szemlélteti, hogy tudomásunk szerint először 1282-ben Szeged (minden bizonnyal a várban) országgyűlésnek ad helyet, és falai között királyaink többször megfordultak: IV. Béla (1239), V. István (1269), IV. (Kun) László (1277, 1280, 1284), III. Endre (1293), Ottó (1307), I. Károly (1314, 1315, 1317, 1319), I. (Nagy) Lajos (1382), Erzsébet (1384), Zsigmond (1394, 1411, 1436), I. (Habsburg) Albert (1439), I. Ulászló (1444-es országgyűlés), Hunyadi János (1446, 1447, 1448, 1456), V. László (1456), I. (Hunyadi) Mátyás (1458-1459-es országgyűlés, 1462, 1475), és II. Ulászló (1499).

A kezdetben kétségtelen királyi fennhatóság alá tartozó várat a 13–14. század fordulóján a tartományúri hatalom kiépülése idején már Kán László erdélyi vajda kezén találjuk, aki 1310-ben Szegeden járt. 1338-ban Károly Róbert a szegedi várat elsőszülött fia jegyesének, Luxemburgi Margit hercegnőnek zálogosította el, majd 1349-ben, Margit halála után a birtokjog visszaszállt a királyra. A 14. század végére újra az erdélyi vajda a vár felügyelője. A 14. század elején rövid ideig a Szeri Pósa család a birtokos, 1407 és 1426 között Ozorai Pipo, majd 1437-ben Guti Országh János és Kátai László, akik *pro honore* – mint a király bizalmi emberei – birtokolták, majd 1439-ben Albert király Erzsébet királynénak adományozta a castrumot. Ezt követően újra a király kezébe került, mert 1443-ban I. Ulászló a két erdélyi vajda, Hunyadi János és Újlaki Miklós közvetítésével, Hunyadi Mátyás pedig 1459-ben személyesen utasítja a szegedi várnagyot (*fidelibus nostris castellanis vel vececastellanis castris nostri Zeged*). Mátyás király fiának Corvin Jánosnak juttatta. Rövid időre 1494-ig Kinizsi Pálé, ezután visszakerül Corvin János kezébe, aki 1502-ben 2000 forintért visszaadta a királynak. 1518-ban II. Lajos előbb Báthori Istvánnak adta zálogba, végül 1524-ben az esztergomi érsek és a város közös tulajdonába került.

Az okleveles adatok szerint az erősség tehát a 16. század elejéig többnyire a király, vagy annak környezete birtokában volt, elsősorban igazgatási, nem katonai központ szerepét töltötte be. 1522-ben a várnak se várnagya, se kapitánya nem volt.

Fontos körülmény, hogy írott forrásaink mindig *castrum*ként – azaz erődített várként és nem *castellum*ként – vagy várkastélyként nevezték. Az Anjou, majd Zsigmond-korban a török balkáni terjeszkedésével párhuzamosan nyilvánvalóan védelmi szerepe is előtérbe került. Mindez arra utal, hogy a középkori szegedi vár a magyar várak azon típusába tartozott, melyeket szilárd építőanyagból (tégla, kő) épített, és falakkal erődített ún. „kövár”-ként tart számon a kutatás. Feltehetően a 15. század végére, fokozatosan épült ki a török alóli felszabadulás után készült ábrázolásokról ismert külső képe is.

1526. szeptember 28-án a Budát kifosztó török seregek Szegedet is feldúlták, s még 1526–1527 fordulóján rövid időre Cserni Jován szerb hadai foglalták el. Ezt követően bár a város újjáépült, s kortárs vélemény szerint „*annyira növekedett, hogy felülmúlta a régit*”. A középkori téglavárat nem építették ki végvárrá, hiszen a végvári vonalat ekkor még a Duna-menti erődítmények jelentették, Szeged vára pedig akkor még mélyen az ország belsejébe esett. Számottevő megerősítéséről, korszerűsítéséről nem tudunk. Csak 1536-ból van adatunk, hogy a harcokban megsérült várat Zákány István főbíró állíttatta helyre saját költségén. Majd a város török kézre kerülése előtti évben, 1542 nyarán jegezték föl, hogy néhány kőműves dolgozik a vár építésén.

1543 farsangján a vár török kézre került. A hódítók ezt követően rövid idő alatt megszervezték a szegedi szandzsákot, Szakály Ferenc véleménye szerint 1547-ben vagy 1548-ban (Reizner J. szerint 1543–1545, esetleg 1549 között) a feltehetően erősen romos téglavárat helyreállították, s a Palánk sáncait újjáépítették. Az 1552-es sikertelen kísérlettől eltelve próbálkozás sem történt a vár visszavételére.

A török kiűzésétől a várbontásig

A török alól 1686 októberében felszabadult vár elhanyagolt állapotban volt, hiszen még 1688-ban is panaszkodnak annak rossz állapotáról. Csak lassan, 1691-ben indult meg a palánk és a külső erődítmények megerősítése, a vár megerősítése elmaradt. Ennek

látványos következményeként 1692. május 27-én a Tiszába omlott az egész keleti várfal, nagyon valószínűen az északkeleti sarokbástyával és a tiszai kaputoronnyal (?) együtt. A falat nem is építették fel, mindössze egy sebtében fából és földből emelt cölöpgát-véd fal nézett a túloldalon levő török ellenőrzés alatti területre, ami rövid három év múltán újra a folyóba omlott.

Csak két évvel később került sor a vár belsejében levő épületek helyreállítására. A török hadak erőteljes ellentámadása a Temesközben azonban hirtelen fontossá tette a vár stratégiai jelentőségét. Az Udvari Haditanács Lambion császári mérnökkari tisztelet küldte Szegedre a vár erősítési terveinek elkészítésére. Lambion nagyszabású, igazán korszerű tervet készített a város és a vár megerősítésére, mindebből azonban semmi sem valósult meg. 1697-ben ráadásul tűz ütött ki a palánkban, ami a várra is áterjedt. A karlócai béke (1699) nem csökkentette Szeged katonai jelentőségét, mivel az újszegedi oldal még évekig a törökök kezén maradt, s a Rákóczi szabadságharc alatt is hadműveletek színtere volt. Az egyébként is leromlott állapotú várat a kurucok 1704 augusztusában egy héten át, szakadatlanul ágyúzták, 1705-ben és 1710-ben pedig ismét tűz pusztította a Palánk és a vár épületeit.

A szatmári békét követően – mivel Szeged 1716-ig továbbra is határvár a törökökkel szemben – 1711-ben a bécsi Udvari Haditanács Paitis De la Croix mérnökkari ezredesre bízta a helyreállítás és erősítés megtervezését. Az ismételten túlméretezett tervek azonban most sem valósultak meg. 1714 és 1716 között a hat ötszögű téglabástyából és a falakat kerítő hatalmas sáncrendszerből csak egy szerényebb változatot valósíthatott meg Paitis De la Croix utóda, Gosseau ezredes. Az erősítmény a régi várat és a középváros (nagyjából a mai kiskörút vonala) négy oldalról vette körül. A tervezett téglapítkezés helyett hat előreugró, ötszögű földbástyával megerősített hat méter koronaszélességű földerőd épült, melyet 19 méter széles és igen mély vizesárok övezett (Savoyai Jenőről „*Eugénius ároknak*” nevezték).

A földerődön belül erős cölöpkerítést emeltek. A szegediek nyelvén „csillagsáncnak” nevezett erődnek három, felvonóhíddal ellátott kapuja volt, a *Pétervárad*i- vagy *Szabadkai kapu* délen, a *Budai*- vagy *Kecskeméti kapu* nyugaton, valamint az északi oldalon a *Csongrádi*- vagy *Erdélyi kapu*. A belső vár főbejárata ekkor is a Palánkra nyíló, elősánccal vagy *barbakánnal* védett déli kapu volt, de megnyitották a törökök által befalazott, a nyugati fal közepén levő szögletes torony kapuját is. Ez elé is földbástyát emeltek és külön árkot vontak, melyen híd vezetett át. A várfalak belső oldalára boltozott kazamatasort terveztek, ebből azonban csak a délnyugati saroktorony és a déli kaputorony közötti szakasz készült el.

A megindult építkezéseket a törökökkel kiújult háború újból félbeszakította, s csak 1739-ben, a törökök bánsági előrenyomulása miatt került sor azok folytatására. Ekkor épültek meg a vár északi és nyugati falak mentén is a boltozott kazamaták. A belgrádi békekötéssel a török fenyegetés megszűnt, az erősítési munkák abbamaradtak. 23 évvel később, 1762-ben került csak sor a valószínűen még a megelőző erősítési periódusban készített Breuning féle tervek befejezésére. 1762–1764 között – 70 év múltán – végre megvalósult a Tiszába dőlt keleti várfal megépítése, most már attól mintegy 50 méternyi-re beljebb. Valószínűen ekkor bontották le a gótikus vártemplom tégláiból a század tized éveiben épített főörség (Hauptwacht) épületét is.

A vár keleti fala téglából épült, Tisza felőli síkja rézsűsen, mintegy 80 fokos szögben. A vastag földfödémrel fedett, boltozatos keleti kazamatasor közepén, annak a Tisza irányában erősen kiugró északnyugati bástyája, a „Zwinger” és a mai múzeum épület

2. A vármaradvány (Mária Terézia kapu) a felújítás előtt, 1999.

középső traktusa helyén – attól talán kissé északra kinyúló – középkori hármás „pince”-ként ismert épület között kapott helyet az ún. Mária Terézia kapu. A mai vármaradvány ennek csak egy részlete, mivel a nyugati homlokzatát lebontották.

Alaposan átalakították a belső várat is. A század hetvenes éveig elhúzódó építkezések során a tornyokat (és a középkori palotát) a „vizitorony” és a déli kaputorony kivételével csaknem a falak magasságáig visszabontották, és mintegy 50–60 cm vastag köpenyfallal szélesített ágyúbástyákká alakították át. A nyugati kaput, mely már 1716-ban romos állapotban volt, lebontották, s helyére magas, az egész város képét uraló barokk-sisakos kaputoronyt emeltek. A mai színház helyén felépült a katonai parancsnokság középírzalitos, timpanonos főhomlokzatú barokk épülettömbje kolonádos erkéllyel, s mellette az északi oldalon a tisztí kaszárnya. Ettől nem messze északkeleti irányban az egykori szolnoki kapu közelében épült föl az új helyőrségi templom. Ugyancsak ekkor épülhetett a déli kaputoronytól keletre a hosszú, kelet-nyugati hossz-tengelyű kaszárnya is. Korábbi, talán még középkori részletek átalakításával a várudvar délnyugati negyedében kapott helyet a térparancsnokság és a helyőrség emeletes épülete. A középkori palota maradványát tűzérsegi raktárként használták, felépítették a palota és a déli kaputorony között a eredetileg fegyvertárként, majd a 19. században tűzérkaszárnyaként szolgáló egyemeletes barokk épületet. 1786-tól a vár északkeleti negyedét, az ún. „Zwingert” leválasztják, és börtönné alakítják. 1873-ig, az alföldi betyárvilágot felszámoló szegedi kormánybiztosság működésének megszűnéséig ez a rendeltetése meg is maradt.

Nagyjából ezt a képet látjuk az 1879-es árvíz és az azt követő 1881-ben a várbontást megörökítő fényképeken is, annyi eltéréssel, hogy addigra a tisztí és hadapród-kaszárnya épületét a mőhelynek átalakított északkeleti sarok kivételével lebontották, a hadapródokat pedig a katonai parancsnokság épülettömbjébe költöztették át.

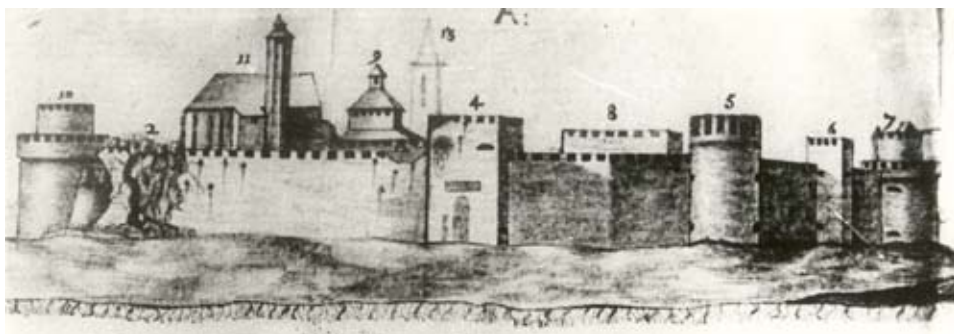
3. A vár látképe délről a máriacelli kegykép vedutáján (1709)

A várbontás 1883-ra befejeződött, s ezzel Szeged régóta dédelgetett vágya valósult meg. Az Alföld legnagyobb, középkori eredetű téglavára örökre eltűnt. A gondosan kitervelt szándékos rombolást lehet magyarázni a vár katonai igazgatása és a város közötti sok évszázadra visszamenő szembenállással. Azzal is, hogy a vár 1849 után az önkényuralom jelképévé vált. Lehet magyarázni a várost – de nem a várat (!) – romba döntő, nagy árvíz utáni korszerűsítéssel. A végeredmény mégis a visszafordíthatatlan, jóvátehetetlen pusztítás, amivel nem csak a város, hanem az ország épített történeti öröksége lett szegényebb.

A vár építéstörténete

A vár építéstörténeti vizsgálata szakszerű régészeti feltárások hiányában ma már csak a 17–19. század folyamán készült ábrázolások, veduták, térképek, hadmérnöki felmérések, valamint a várbontást megelőzően készített fényképek segítségével kísérelhető meg. Mindebből következik, hogy alig-alig tudunk valamit hozzátenni ahhoz az alapos rekonstrukcióhoz, melyet az akkor fellelhető adatok birtokában Cs. Sebestyén Károly végzett el (1926, 1928). Az azóta előkerült ábrázolások (pl. a máriacelli kegykép vedutája) is messzemenően igazolják Cs. Sebestyén eredményeinek lényegét. Az öt követő „elméleti” várkutató, mivel nagyrészt közvetett adatok kombinációjával próbál visszakövetkeztetni, alapvető ellentmondásokkal küszködik.

Már az alaprajz meghatározásában is megoszlanak a vélemények. Legtöbbször szabálytalan négyszög, máskor hatszög alakúnak írják le az építményt.

4. A vár látképe DK-ről (Marsigli F. 1686)

De még abban sem ért egyet a kutatás, hogy a korai belsőtoronyos (Cs. Sebestyén J., Nagy Z., Kiss G.), vagy a későbbi, külsőtoronyos (Veress D. Cs., Molnár J.) vártípusba sorolandó-e. Valószínűen akkor járunk közel az igazsághoz, ha a falból kinyúló védművek alapján az erődöt a kettő közti átmeneti típusnak tartjuk.

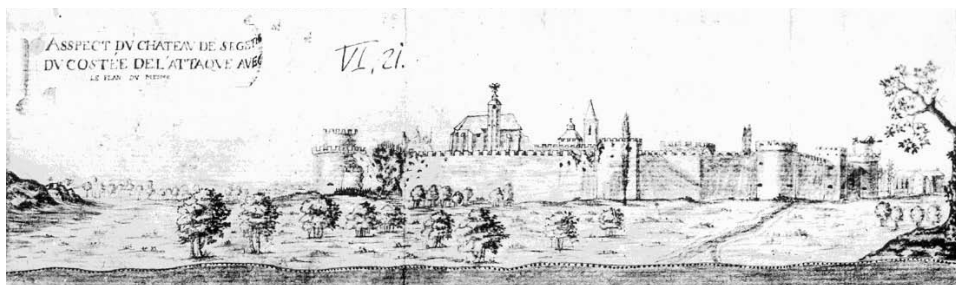
A falakon belüli épületek építési sorrendjét, azok építési periódusait ma már nagyon nehéz nagy vonalakban is megállapítani. Az egyik véleménycsoport (Reizner János, Cs. Sebestyén Károly, Nagy Zoltán, Bálint Sándor, Szakály Ferenc) szerint a fennmaradt, hiteles ábrázolások egyöntetűen mutatják, hogy a vár képe, a falak, kaputornyok és saroktoronyok a legkorábbi palotaépülettel együtt, amelyet a déli fal vonalába kötöttek be, a 13-14. század fordulójára, valamint a 15. század vége között folyamatosan alakult ki, alapvetően gótikus szerkezetet és külsőt mutat. Éppen ezért állítják, hogy a török uralom nem sokat változtatott az erőd külső képén.

Egy másik vélemény szerint a törökök jelentős építkezéseket hajtottak végre a váron (Molnár József), míg Veress D. Csaba az egész várat török építménynek tartja, a középkori palota kivételével. Ez a vélemény egyrészt abból indul ki, hogy Bertrandon de la Bocquière, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és főlovásza 1433-ban Szegeden járt, s rövid leírásában sem a várat, sem a palotát nem említi.

Ezen túl olyan történetírók leírásaira épít, akik a helyszínen sohasem jártak, és munkájuk évtizedekkel később keletkezett a vár 1547 vagy 1548-ban végzett török erődítési munkálatainál (Forgách Ferenc 1571, Istvánffy Miklós, a 16. század végén, 17. század elején keletkezett művei) vagy tudósításuk jóval száz évvel későbből származik, és megfelelő kritikával kezelendő (Evlia Cselebi, 1666). A kortárs Tinódi Sebestyén híradása pedig inkább erődítési munkák, semmint egy új vár felépítéséről szóló tudósításként értelmezhetők („...csudabőlcsen rakták minden állatjában, kinek mása nincsen – mondják – ez országban...”).

Veress D. Csaba feltételezését megerősíteni látszik Kováts István, a várbontásban résztvevő építőmester véleménye és egyoldalúan értelmezett megfigyelése is, t.i., hogy az egyik elbontott épület és a várfal bizonyos szakaszaiból gótikus kőfaragványok kerültek elő. Kováts I. megfigyelései bármennyire is becsesek, ez esetben távolról sem tekinthetők perdöntőnek, hisz gótikus faragványok mind 1543 előtt, mind azt követően egészen a 18. század végéig bekerülhettek a vár és épületeinek falaiba.

Dsælalzáde Musztafa, ugyancsak korabeli török történetíró (1552) szerint 1526-ban „...a Szegedin néven ismeretes erős vár („hiszár-i-hiszanet mevşuf”), melynek körülötte vont bástyái az égig érnek, fala a kilencededik éghoz hasonló szélességű, belseje

5. A vár látképe Ény-ről (De Beaulaincourt, 1686)

pedig tele van templomokkal és zárdákkal.” Nem említi, hogy a várat a törökök építették. Egyébként jól értesültségének bizonyítéka, hogy ismeri Tóth Mihály történetét, s őt a szegedi vár (sic!) korábbi kapitányának nevezi: „*Szegedin várának előbbi szerdárja, a Tot Mikhál nevű tévelygő átkozott...*”. Bár tudjuk, Dselaizáde akkor nem lehetett Szegeden, az alig több mint negyed század távlatából szemlélő török forrás e tekintetben a későbbi történetíróknál feltétlen megbízhatóbb, hiszen a szegedi vár első – értelmezhető sematizálással előadott –, de alapvetően hiteles ábrázolása is tőle származik.

Egy Kyrimi Ibrahim nevű török krónikás egyértelműen leírja, hogy „*Szeged fontos erősség lévén 930-ban lerontatott.*” A vár kijavításáról tudósító 1536 és 1542-ből származó, említett adat is kétségtelenné teszi, hogy 1526 előtt már állt a középkori téglavár. De Evlia Cselebi sem arról ír, hogy Szegednek nem volt vára, hanem megállapítja, hogy „*...a vár nagyon jó helyen van, de nagyon kicsi...*” egyébként egyértelműen leírja, hogy belső vár középkori („*Az ellenség idejéből a mai belső vár maradt fenn*”), mivel a külső váron a Palánkot értette. Adata, mely szerint a vár kerülete 4000 lépés a palánkra (külső vár) és a várra (belső vár) csakis együtt vonatkozhat.

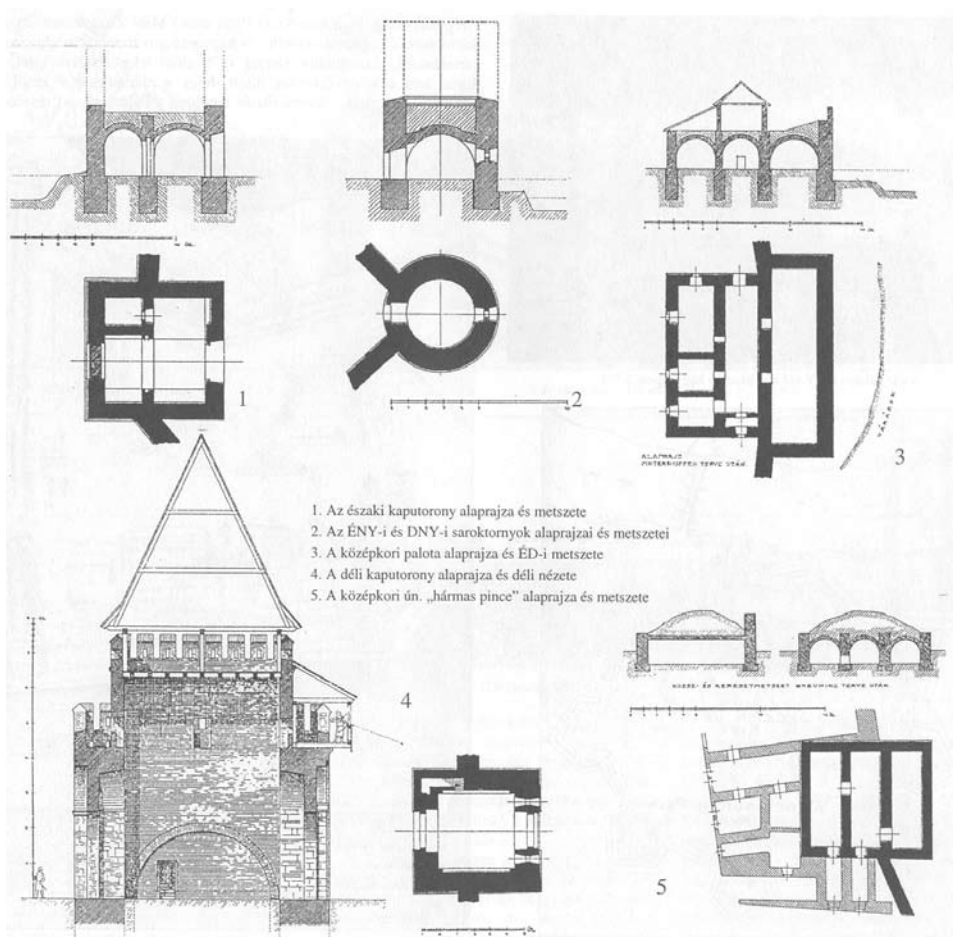
A harminc török vár, melyeket Tinódi felsorolt, valójában kevés kivétellel – mint pl. Szabács –, korábbi középkori építmény, amelyeket mint Szeged várát is a török megerősített, részben átépített: „*...Kit Szegeden most erősen mast raktanak...*”.

Az 1552-es ostromhoz készülődve Castaldo leírja, hogy a (belső) vár északról és nyugatról még ekkor is nyitott, „*a falak szabadon, védtelen állapotban állanak*” a török erődítési munkák tehát a téglavár kijavításán túl elsősorban a déli kapu előtere és a Palánk területére vonatkoznak.

De miért nem tett említést a várról Bertrandon de la Bocquière 1433-ban, amikor már számos okleveles adat igazolta létezését? Ennek egyetlenegy ésszerű magyarázata lehet: az egyébként sok mindenre figyelmes utazót nem nyűgözhatték le a palotát, a gótikus templomot, és talán egy korábbi, feltételezhető Árpád-kori templomot körülvevő falak, amelyeknek addig udvarház-szerű megjelenése lehetett. Ha ez a feltételezés helyes, a vár 1686-ból származó ábrázolásokból megismert védműveinek és további épületeinek megépítése csak ezt követően, a 15. század második felében indult meg.

A vár építményeinek leírása

17. század végi állapot: alaprajza a szakirodalom szerint többnyire szabálytalan négyszög volt. Egyedül a nyugati fal húzódott minden törés nélkül északnyugat-délke-

6. A vár építményei Cs. Sebestyén Károly alapján

leti irányban. A vele nagyjából párhuzamos Tisza - parti falszakasz 1692-ben a folyóba dőlt, így pontos felmérésére már Lambionnak sem volt lehetősége 1695-ben. Kérdéses, hogy rajzán az északkeleti saroktorony helye és azt a délkeleti „vizitoronnyal” összekötő paliszádsor iránya mennyire felelt meg a ledőlt fal eredeti helyzetének. Ennek meghatározása ugyanis lényegileg érinti az eredeti alaprajz pontos rekonstrukcióját.

Az egyik lehetőség szerint (Veress D. Cs) ugyanis a keleti és északi fal egyenes szakaszai szabályos derékszöget zárnak be (ezt azonban semmiféle adat nem támogatja) ugyanúgy, mint a délnyugati saroktoronyok az északnyugati toronnyal, valamint az egykori palota épületével összekötő falszakasz. Ez esetben az alaprajzi elrendezés egy közel szabályos négyszöghöz közelít, s csak a déli és északi falak törnek meg enyhe tompaszögben.

A másik változat (Lambion, Cs. Sebestyén K.) alaprajza – ugyanúgy, mint az összes többi felmérés – szabálytalan hatszögű formát ad. Az alaprajz pontos meghatározására korszerű, célzott régészeti feltárásokkal még a jelenlegi beépítettség mellett is lenne lehetőség.

A falak kerülete Cs. Sebestyén Károly számításai szerint 876 méter, alapterülete kb. 50–51000 m² (Veress D. adatai tévesek: 870 x 880 m!). A várfalak méreteiről és met-szeteiről számos 18 és 19. századi tervrajz és felmérés tájékoztat. Ezek közül egyrészt a Lambion - féle alaprajz (1695), másrészt Breuning mérnökkari tiszt felmérése (18. század 2. fele) tekinthető metrikusan a leghitelesebbnek. Ezek szerint a falak vastagsága 2,80, magassága kb. 6,60, a lőréses mellvéddel együtt kb. 8,50 méter volt. A mellvéd a lőréses pártázattal együtt 0,90 vastag és 2,80 méter magas volt.

A törökök a falak mögé a mellvéd aljáig 6,60 méter széles, 4,70 méter magas föld-töltést emeltek. A sarkokon kerek (kúpos, cseréptetővel fedett), a falak fölé magasodó tornyok álltak. Ezek egy alsó szélesebb és magasabb, azon egy keskenyebb és alacsonyabb „egymásba tolt” hengeres szakaszból tevődtek össze. Csak feltételezzük, hogy ugyanilyen lehetett az északkeleti saroktorony is, miután annak külső képét, méreteit nem ismerjük.

Mindkét szakasz falkoronáját – pontosabban az azon levő mellvédet – védőpárkány-zat szegélyezte. A főfalak mindegyike közepén – valószínűen a Tiszába dőlt keleti fal esetében is – négyzetes alaprajzú kaputornyokat emeltek, melyek a saroktoronyokhoz hasonlóan két-két egymásra épült, védőpárkánnyal ellátott részből álltak. A török uralom alatt a déli kapu kivételével mindegyiket befalazták.

A vár védművei

A déli kaputorony: a középkori palotától keletre, mintegy 51 méterre, Tömörkény István szobra környékén állt. A török megszállástól a 18. század elejéig ez volt a vár egyetlen kapuja. Biztosan középkori építésű, belül nem volt boltozata. Négyzetes alapraj-zú (13,30×14 méter), falai 2,5 méter vastagságúak voltak.

A Marsigli-féle ábrázolás és a Máriacelli veduta alapján pontosan ismerjük a 17. század végi külső képét. A várfalból néhány méterre kiugró alsó része – a 18. század

7. A déli kaputorony DK-ről bontás közben (1881)

közepén 14 méter körüli – hasáb alakú szögletes torony, koronáján körfolyosós, lőréses mellvédpárkányzattal. Ezen egy ugyanilyen, de alacsonyabb felső torony helyezkedett el, magas, cseréppel fedett csonka-gúla alakú tetővel. A tetőt újabb, megtört síkú, összetett idomú (szoknyás, csúcsos sisakú) kis torony zárja le, melynek törésvonala alatti tetősíkja magas, a lezáró szakasz csúcsban összeszűkülő alacsonyabb gúla (Cs. Sebestyén Károly még nem ismerte a máriacelli ábrázolást, ezért egyébként hiteles rekonstrukciójában a szoknyás, csúcsos sisakú legfelső torony nem szerepel). A kaputorony 1788 előtt ledőlt.

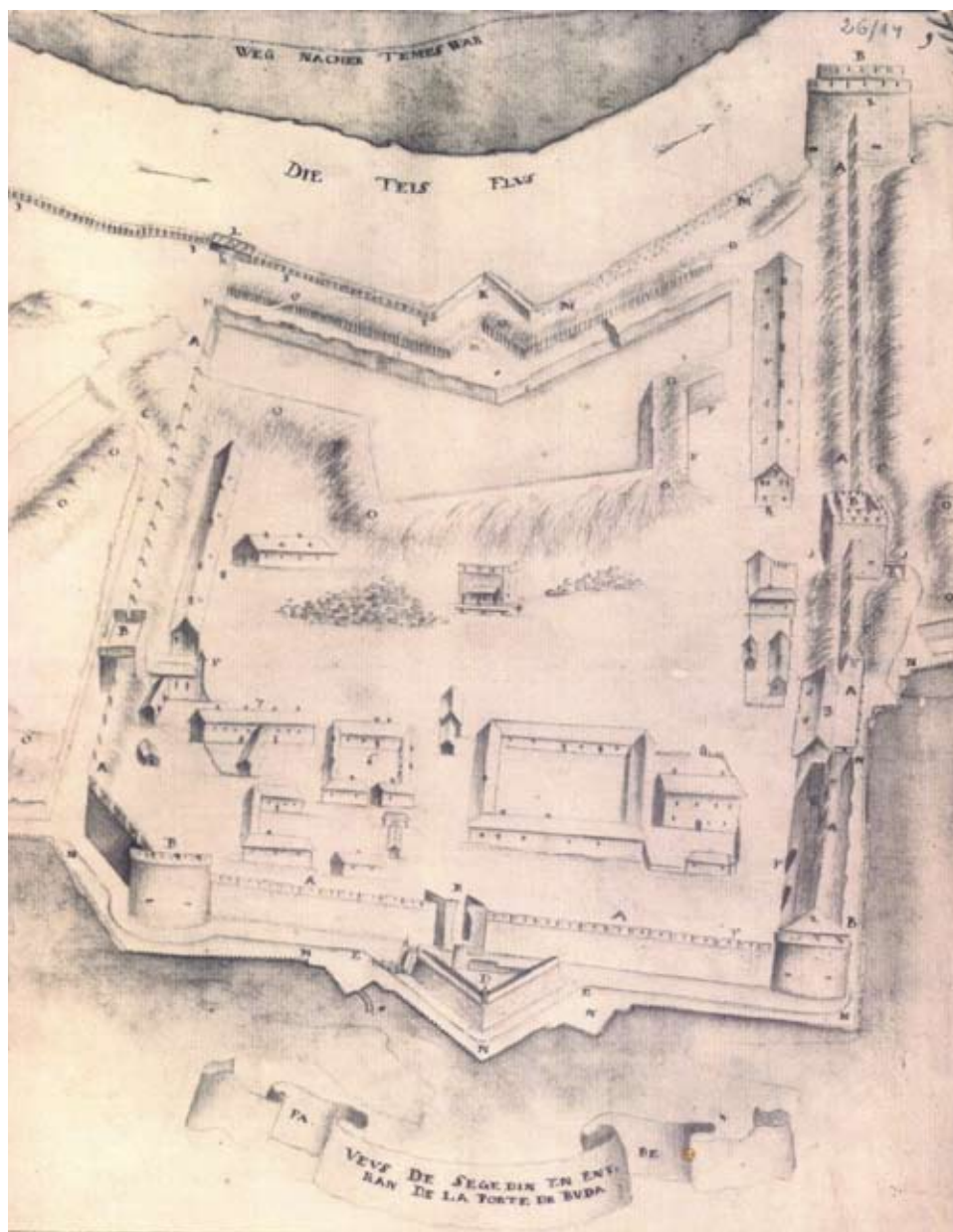
A délkeleti saroktorony (vízitorony): A saroktoronyok közül a legnagyobb, közvetlen a folyó partján állt. Alaprajza kör alakú, eredeti átmérője 20 méter körüli, 1861-ben 20,9, belső átmérője mintegy 3,80 méter. Két egymásra helyezett hengeres toronyból állt. Teljes magassága 14 méter, az alsó részé 9 méter körüli lehetett. A toronyfalon kettős, egy alacsonyabb külső és ez alatt mintegy 3,8 méterre egy magasabb belső körfolyosót alakítottak ki.

Mindkét körfal koronáját csipkézett lőréses mellvédfalas védőfolyosó zárta le. A külső nyitott körfolyosó (*freyer gang*) alatt a fal vastagságában dongaboltozatos zárt folyosó (*gewölbte gallerie*) futott körbe, falán ki- és befelé rézsűsen szűkülő kis lőrésszerű nyílásokkal. Felül 32 nyitott és ugyanennyi zárt, az alsó folyosón 44 nyitott és ugyanennyi zárt lőrést vágtak a mintegy 60 cm vastag mellvédfalba.

A földszintről nem volt bejárata, csak a csatlakozó várfal tetejéről lehetett a belül teljesen nyitott, csupán a felső lőréses mellvédfal padlómagasságában síkmennyezettel fedett torony belsejébe jutni. A 18. századi tervrajzokon szereplő ajtónyílást és négy nagyméretű ágyúlőrést az 1700-as években nyitották. A 18. századtól a vár vízszükségletét biztosító vízemelő rendszert helyezték el benne.

8. A vízitorony bontás előtt (1881)

9. A vár madártávlati képe (Beausson, 1716)

Molnár József szerint, a tornyot Szulejmán szultán Szinánnal, udvari építőmesterével építette az isztambuli janicsártorony (1458) mintájára. A kutatás a feltételezést elvetette (Nagy Z.).

Cs. Sebestyén Károly szerint a vízitorony a középkori vár *donzsonja* (őregtorony) volt. Ennek némiképp ellentmond az, hogy a vár délkeleti sarkán épült, s nem a középpontjában. Cs. Sebestyén Károly ezt azzal magyarázta, hogy a körülzárt várból csak

a vízen keresztül lehetett menekülést megkísérelni. Véleményében visszacseng a régi szegedi hagyomány (valójában vándormonda), mely szerint a várból egy titkos földalatti folyosó vezetett a Tisza alatt a szőregi monostorig.

A torony magas vízálláskor a Tiszában állt, alapjait az 1980-as években az ATIVIZIG állította helyre. A torony építési idejére a jelenleg folyó C¹⁴ (radiokarbon) korhatározástól várjuk a megnyugtató választ.

A keleti vagy vízikapu: a vízitoronytól északra, a vár keleti, Tisza felőli szakasza déli harmadában állt. Négyzetes alaprajzú torony volt, a Tiszára nyíló kapuval. Alaprajza Lambion 1695-ben készült felmérésén szerepel utoljára, 1692-ben a várfallal együtt a Tiszába dőlt.

Az északkeleti saroktorony: a délkeleti toronyhoz hasonló lehetett, pontos méreteit nem ismerjük, mivel a 17. század végére már elpusztult. Lambion felmérésén és egy 1739-es alaprajzon (Oliva mérnökhadnagy terve) hozzávetőlegesen jelölt kiterjedése a vízitoronyéhoz közel álló méreteket sejtet. Romjai a múlt század nyolcvanas éveiben alacsony vízálláskor még látszottak.

Az északi kaputorony (Szolnoki kapu): az északi fal nyugati negyedében, a tompaszögű törésvonal indulásánál állt, az északkeleti saroktoronytól mintegy 135 méterre, nyugat-északnyugati irányban. Alaprajza négyzet alakú, 15,30 méteres oldalfalakkal. Mintegy egyharmad részben előre ugrott a várfal síkjából. Az eredeti falvastagsága 2 méter körüli lehetett. Pontos magasságát nem ismerjük (Veress D. Cs. szerint 16-18 méter lehetett).

A Breuning - féle felmérésen már az erősen visszabontott állapot szerepel, alig magasabb, mint maga a várfal, koronája ugyanolyan lőréses párkányzatú volt, mint a többi toronyé. Az említett felmérés felirata szerint „*Alther thurn, unter welchen ein thor ware welches aber vermauret ist.*” Tehát a kapu 1725-ben már be volt falazva.

A kapuk tengelyeinek hengerágya még a várbontást megelőző időben is látható volt. Breuning rajzáról tudjuk, hogy bejárata, mely a felsőváros felé nyílt, eredetileg hármaskapu volt. Egy-egy a külső és a belső falon, egy pedig középen, a tornyon keresztben húzott válaszfalban. A felmérés alaprajza jól mutatja az *ejtőrács* falcsatornáinak helyét.

A török uralom óta a kaput nem használták, csaknem bizonyosan befalazták, hiszen közvetlen belső kapuja előtt az 1716 és 1751-es rajzok „*Alte Garnisons Kirchen*” felirattal ismeretlen korú kis kápolnát ábrázolnak, karsú, magas toronnyal. Cs. Sebestyén Károly szerint ez volt a vár első, a török hódoltság után épült helyőrségi temploma, Nagy Zoltán arra gondolt, hogy török minaret lehetett. 1811 után bontották le. A torony külső falában a Szegedi Képes Naptár (1881) szerint a kapu oldalfalát díszítő faragott homokkövek voltak láthatók.

Az északnyugati saroktorony: hengeres alaprajzú, eredeti átmérője 11,70 méter volt. A 18. században a délnyugati kaputoronnyal együtt az átmérőt 12,90 méterre növelték. Eredeti magasságát nem ismerjük (Veress D. Cs. szerint 15–16 méter). 1773-ban már csak 8,80 méter magas.

A déli saroktoronyoktól eltérően a legkorábbi ábrázolások (máriacelli kegykép, De Beaulaincourt stb.) szerint – vagy nem volt felső része, vagy már korábban lebontották – csak egyetlen szabályos hengertestből állt, falkoronáján lőréses mellvéddel. Mintegy kétharmada kiugrott a várfal síkjából.

A 18. században löportoronyként használták. Cs. Sebestyén Károly szerint ekkor, vagy még a török uralom éveiben 1,10 méter vastag kupolaboltozatot építettek mindkét toronybelsőbe, amelyre mintegy 1,90 méteres földtöltést raktak.

*10. A várudvar a Ny-i kapuval a bontás előtt K-ről.
Jobbra a hadapród-, balra a helyőrségi kaszárnya (1881)*

A nyugati „kaputorony”: a nyugati várfal közepén, a két nyugati saroktorony mind-egyikétől egyenlő távolságra, kb. 90–90 méterre, kétharmad részével a külső falsík előtt állt. A négyzetes alaprajzú toronynak Beaussan rajza szerint a várudvar felé nem volt fala. Az ábrázolások hol kétrészes, három oldalán lőréses körfolyosóval, hol egyetlen, magas, védőpárkányos építményként ábrázolják. Az írott források szerint nem használták kapuként, a felbukkanó „Budai kapu” megjelölés a várat körülvevő erődítés bejáratát jelölte. 1716-ban Beaussan ábráján romos, de nyitott kapuként szerepel.

A 18. század végén, – miután a déli kaputorony összedőlt – biztosan bejáratként használták. 1725 előtt magas, barokk-sisakos kaputoronnyá építették át, amit a 19. század első évtizedeiben lebontottak. Kapuja a legkésőbbi, lebontás előtti állapotáról készült fényképen be van falazva, s valószínűen csak gyalogátjáróként működött.

A délnyugati saroktorony: kör alaprajzú, két hengeres részből álló torony. A felső rész koronáján lőréses pártázat futott körbe. Fedése kúpos alakú cseréptető volt. Átmérője 12,30, majd a 18. század végén 12,90 méter. Eredeti magasságát nem ismerjük (Veress D. Cs. szerint 16–17 méter lehetett). A 18. században, visszabontott állapotban magassága az északnyugati saroktoronyéhoz hasonló volt, s ugyancsak löportoronyként szolgált.

A középkori palota: a vár egyik legkorábbi, valószínűen még Árpád-kori épületei közül legtöbb ismerettel a déli fal vonalába később erődítményként beépített palotáról rendelkezünk. A délnyugati saroktoronytól keleti irányban 54 méterre, téglafalazással épült. A várfalból déli irányban kb. 4 méternyire nyúlt előre (Kováts I.: 6 m). Az épület az udvar felé, azaz északi irányban mintegy 14 méternyire terjedhetett (Veress D. számításai).

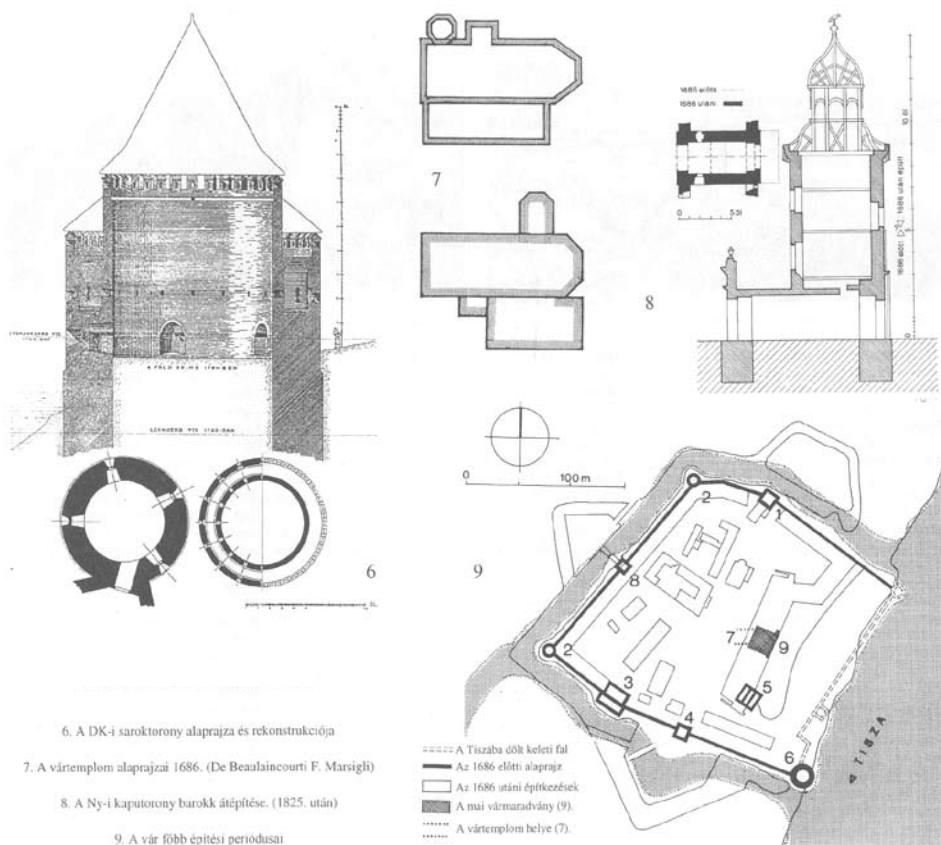
11. A vár a DNy-i sarokbástya felől (1881)

A 18. század közepén külső fala még 8,2 méter magasan, a két oldalról hozzáépített várfal fölé emelkedett. Három kelet-nyugati irányú, téglalap alaprajzú dongaboltozatos helyiségre oszlott. Közülük a várfalból kiálló nagyobb, déli traktus mintegy 22 méter hosszú, falai 2,4–2,5 m vastagok voltak. Az udvar felőli északi traktus a délinél valamivel rövidebb, oldalfalai az előbbihez hasonlóak, hosszanti falai valamivel vékonyabbak voltak.

Ma már nem dönthető el, hogy az épület alaprajz szerint elváló két része egy időben épült-e. Padozata fehérmárvány-lapokkal, illetve egy háromszög alakú téglákkal lerakott középkori, és két római kori réteget rejtett magában. Belső falsíkjait valószínűen falfülkék tagolták (Kováts I. feljegyzése: „*Belsejében 20 apró boltozatüregek voltak, mintha sírboltok lettek volna*”). A helyiségek bontásakor a félköríves dongaboltozat alatt még megfigyelhetők voltak a „*román-stylü oszlopfők*” – feltehetően gyámkövek – is.

A belső falsíkok vakolatát sárga, fehér vörös színű dölt négyzetes mezőkre osztott álló geometrikus falfestés borította. A várfalak elbontásakor egyrészt kiderült, hogy azokat később építették az épülethez, másrészt a várfalak megőrizték a külső vakolt, meszelt falsíkok geometrikus díszítését „*testszínfestéssel kockázva felülről egész az alapig*”.

A máriacelli kegykép vedutáján a várfalak mellvédjén futó védőpártázat a palota déli és nyugati falán azonos magasságban fut körül. Úgy tűnik, védőfolyosót kerít. Mögöttes a déli, hosszanti oldalon öt, a nyugati falsíkon két félkörös ívű falnyílás (vagy ívsoros parkány?) látszik. Az ábrázolásról nem dönthető el egyértelműen, hogy a védőpártázat az épület falkoronáján emelkedik, s ez esetben a legfelső emelet a védőfolyosó szélességével összeszűkül, vagy – mint azt Cs. Sebestyén a kép ismerete nélkül is feltételezte – a falsíkból kiugró kögyámos erkélyen, vagy körfolyosón fut körbe.

12. A vár építményei Cs. Sebestyén Károly alapján

Ez utóbbi lehet a valószínűbb, és ezt ábrázolhatta a Lambion-féle alaprajz is 1695-ben. Ennek ismeretében nem valószínű Nagy Zoltán feltételezése, mely szerint az udvar felőli oldalon kiugró, zárt erkélye volt volna. Fedése magas, vörös cseréppel borított nyeregtető. Az épület 1686 után, a máriacelli vedután megjelenő képe kivételével, tetővel már sohasem ábrázolták. A 18. században az emeletre földtöltést raktak és előbb ágyúbástyának, majd tüzérségi raktárnak használták. A déli szárny 1853-ban földszintes épületként még állt, 1861 előtt lebontották. A mai Vár utca és a Deák Ferenc utca találkozási táján állhatott.

A vár belső (középkori) épületei:

A „hármás pince”: Egy bizonyosan középkori épület a vár délkeleti negyedében, a mai vármaradványtól körülbelül 40 méterre, délre, részben a múzeum épülete alatt lehetett. A várbontás alkalmával ennek alapfalai mélyebben kerültek elő, mint a kazamatasor alapozásai, és északkelet-délnyugati tájolása is eltért annak nagyjából kelet-nyugati irányú tengelyétől. Közel négyzet alakú, kb. 19–20×17–18 méter nagyságú épület volt. Úgy tűnik, a kazamaták tervezésekor ezt figyelembe vették, a már álló építmény lett a

kazamatasor déli záródása, de abból „bástyaszerűen” kiugrott kelet felé. Az árvízkor készült fényképeken az is jól látszik, hogy falszöveve teljesen eltér a kazamatasor falazási technikájától: téglá és kő vegyes felhasználásával épült. A három, téglalap alakú, vastag alapfalakkal övezett, dongaboltozatokkal fedett téglalap alakú pincékbe lépcsőkön lehetett lejutni. A kazamaták építései a boltozatra, a meghagyott – esetleg visszabontott – felmenő falak közé földtöltést raktak. A 18. században is pincének, a 19. században puszkapor raktárnak használták. Középkori rendeltetése ismeretlen.

A Marsigli-féle látképen (1686) és a máriacelli vedután (1709) ezen a helyen egy, a gótikus vártemplomnál alacsonyabb, egytornyú templom látható. Bálint Sándor szerint talán a szerbek első, török épületből kialakított szegedi temploma volt, amelyet 1715-ben bontottak le. Ezt azonban semmiféle forrás nem erősíti meg.

Ellenben azóta megismertük Sax Zakariás 18. század közepén készült térképét, amely a vártól északra, a Tisza partján levő sópajtákon túl, a mai József A. sugárút és Tisza L. körút találkozására táján ábrázolja a templomot, egyértelmű „*Rác templom*” felirattal. Ezért nem lehetetlen, hogy a vízibástya, a gótikus templom, és a déli kaputorony közötti területen az ábrázolásokon többször megjelenő templom középkori eredetű építmény, talán az Árpád-kori, román stílusú templom lehetett.

A vártemplomok

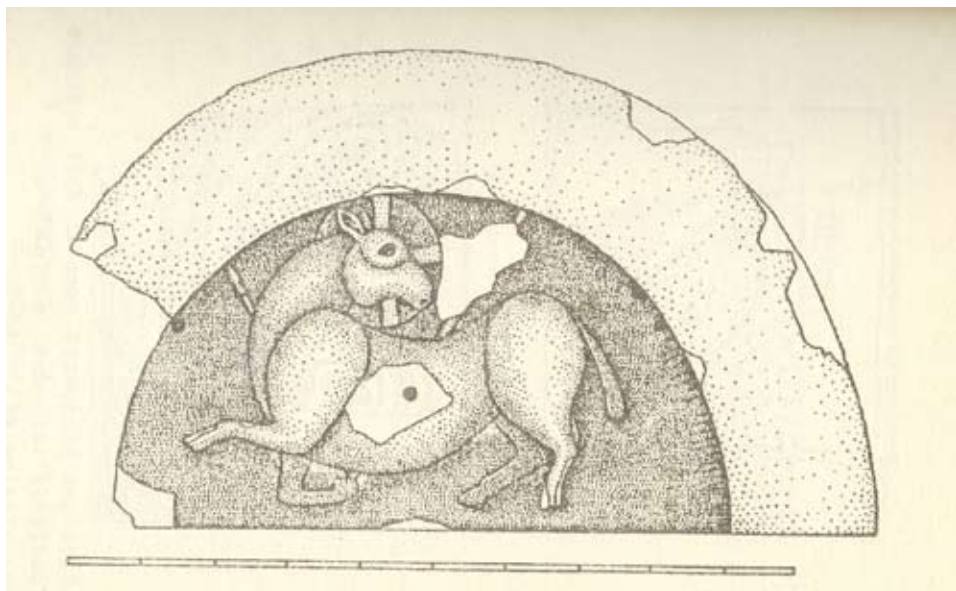
Az Árpád-kori vártemplom, és a mariánusok kolostora: az egyik véleménycsoport, amely történeti és művészettörténeti adatok kombinációjából következtet, feltételez egy *korai, 11. század első felében épült, királyi alapítású román stílusban épült vártemplomot* (Cs. Sebestyén K., Nagy Z., Kozák K., Szeffü L.).

A várbontás során előkerült kőfaragványokon belül ugyanis jól elkülöníthető egy különböző árnyalatú (fehéres, szürkés, barnás) homokkőből, a 12. század második felében készült csoport. A vállköves kockaoszlopok egy torony ikerablakához tartoztak. Az ablak kávját sűrű palmettasor díszítette. A töredékek íve és vastagságából ítélve a torony egy méter, a templom falai 1,2 méter vastagok lehettek. A falakat felül gyámkokra támaszkodó ívsoros párkány zárta le, alul pedig meredek attikai lábazat szegélyezte.

Ehhez a templomhoz tartozhatott a 12. századi palmettás díszű fehér márvány oszlopfeje, amelyet még ebben a században másodlagosan emberfejes gyámkővé faragtak át. Egy másik, akantuszlevelekkel díszített feliratos, ugyancsak emberfejes gyámkő, valamint a Dömötör torony falába másodlagosan beépített sakktáblás ívdarabok. Kérdés, hogy a vár bontásából kikerült, mind korban, mind megoldásban e körön kívül állónak látszó kőbárány (*Agnus Dei*) – bár általában ide sorolják – tartozhatott-e ugyan- ehhez a korai épülethez.

A faragványokat Entz Géza részletesen elemezte, s arra a következtetésre jutott, „hogy Szegeden a XII. század második felében állt egy díszes, ikerablakos toronnyal rendelkező, elég nagyméretű román kori templom, amelynek faragványai a korszak kétségtelenül legmagasabb színvonalú pécsi kőfaragóműhelyhez köthetők, elsősorban a páviai kapcsolattal népoltárhoz.” Entz Géza azonban arra gondolt, hogy a szóban forgó faragványok a felsővárosi Szent György templomhoz tartoztak.

Egy 12. századi szegedi templom létét támogatja Györffy György véleménye is. Eszerint a szávaszentdemeteri görög monostor 1218-ból fennmaradt, valójában 1193–1196 között keletkezett birtokösszeírásában szereplő Tisza-menti Boldogasszony egyháza

13. A szegedi kőbárány

(„...ecclesiam Sancte Marie...”) Szegeden lehetett. A forrás elemzése meggyőző, eszerint Szeged egyik legkorábbi temploma görög rítusú lehetett. A templom közelebbi lokalizálása azonban komoly nehézségekbe ütközik. Éppen azért önmagában ingatag talajon áll az a feltételezés (Cs. Sebestyén K.), hogy a Szent Mária – azaz Boldogasszony – templomhoz kössük az 1199-ben először említett szegedi főesperességet is.

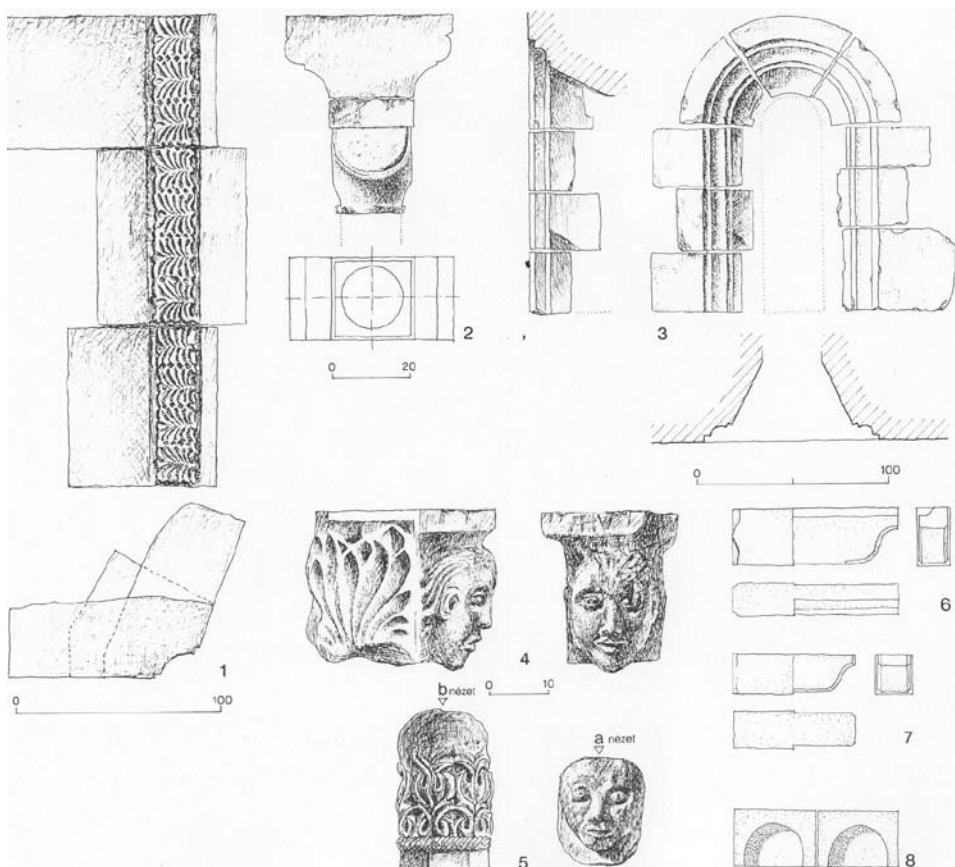
További kérdés, hogy a ferencesek Szűz Máriáról elnevezett rendjének a *marianusok*-nak (konventuális minoriták) egy 1316-os oklevélben említett *temploma és rendháza* – a rendi hovatartozás megváltozását feltételezve – összekapcsolható-e a szávaszentdemetéri birtokösszeírás adatával.

Egyes vélemények szerint (Karácsonyi J., Bálint S., Györffy Gy.) a rendház és templom a várban állhatott, míg Cs. Sebestyén K. a Palánk déli részén, a mai Dóm tér boltíves kapuja és a püspöki palota környékén kereste.

Kulcsár Péter szerint valahol a Palánkban lehetett, Szentháromság patrocíniummal (ennek emlékét őrizné a Palánkot az Alsóvárossal összekötő Szentháromság – korábban Szent Péter – utca).

Máté Zsolt matematikai megfontolásokra alapozott modellel, és hagyományos topográfiai eljárások egybevetésével rekonstruálta Szeged 1879 előtti településszerkezetét. Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy a *mariánusok* – később *konventuális minoriták* – temploma és rendháza a Palánk északi részén, a vár déli főkapujával szemben, a mai Oskola utca, a Roosevelt tér déli házsora, és a Tisza vonal által körülhatárolható háztömbben (*mahalle*) lehetett. Ezt erősíti, hogy az 1546-os defterben szereplő Boldogasszony utca tömbje – egyben a szandzsákbég székhelye – is itt keresendő.

1578-ban a török kincstár áruba bocsátotta a Palánk-beli romos épületeket és üres telkeket. Többek között „a kolostornak nevezett kőépületet, melyet egyik oldalról az országút, másik oldalról egy templomrom, a harmadik oldalról pedig a Behram zaim által megvásárolt kőházak határoltak”. A kolostorhoz barátlakások csatlakoztak „amelyek

14. Román-kori faragványok a szegedi kőtárból

egyik felől a kolostorral, másik felől az országúttal, a harmadik oldalról pedig a romos templommal, Musztafa udvarával és egy üres telekkel voltak szomszédosak”.

Máté Zsolt Szekfü László megfigyeléséből kiindulva – amely az 1546-os defterben szereplő *Új Boldogasszony utcát* megkülönbözteti a (rég) *Boldogasszony utcától* (amit Szekfü a vár területére loklizált) – feltételezi, hogy az előbbi az *obszervánsok* alsóvárosi Havi Boldogasszony templomát, az utóbbi a *marianusok* Palánk-beli Szent Mária templomát jelölte. Véleménye szerint ez volt az a „*szép ferences templom*” amelyben Bertrandon de la Brocquière a „*kissé magyaros*” istentiszteletet hallgatta 1433-ban (Veress D. Cs. Bálint S. nyomán feltételezi, hogy ez az adat az akkor még falak nélküli, későbbi vár területén állott templomra vonatkozik, s ez, illetve a körülötte levő temető volt az I. Ulászló által összehívott 1444-es országgyűlés színtere).

Péter László hívta fel a figyelmet arra hogy Mátyás király 1459-es oklevele csak a városról, azaz Szegedről, és nem az Alsóvárosról szól. Az oklevélben említett szent Szűz Mária kolostor nem is lehetett az Alsóvárosban, hiszen az ottani ferences kolostor Lukács Zsuzsa építésetörténeti kutatásai szerint akkor még fel sem épült. Inkább a Máté Zsolt által megjelölt Oskola utca–Roosevelt tér–Tisza közötti háztömbben keresendő az oklevélben említett piaccal és a négy mészárszékkal együtt.

Az Árpád-kori várbeli templomról tehát biztos korabeli források nem szólnak. Ennek egyik oka, hogy a templom alapítója és főkegyura a király volt, így adományozásokat rögzítő oklevelek nem is keletkeztek. A rendelkezésünkre álló történeti adatok egyelőre elégtelenek annak eldöntésére, hogy a források Szent Mária egyháza a várban, vagy a Palánk északi részén állt, s melyikhez kapcsolható a *maríanusok* 1316-ban említett rendháza. Az adatok bizonyos kombinációja azt látszik erősíteni, hogy a Szűz Mária – azaz (a régi) Boldogasszony – egyház valóban a Palánkban keresendő. Karácsonyi János adata szerint ugyanis 1536-ban Zákány István főbíró saját költségén tette lehetővé, hogy a hanyatlásnak indult *maríanusok* a szegedi kolostorukban tartománygyűlést tartsanak. Ő ugyancsak a „kerített városban”, a Palánkban feltételezte az ősi rendházat.

A gótikus vártemplom: építésének ideje egyelőre kérdéses, létezéséről csak késői adatok vallanak a 16. század eleje és a 18. század vége közötti időszakból. Ez a templom aligha azonosítható azzal a Szent Erzsébet kápolnával, melyet a szegények számára Fekete (Niger) János szabómester 1439-ben újjáépített, s amelyhez „elhagyott ház” – talán ispotály – is tartozott. Ez nagy valószínűséggel az 1458-ban említett Szent Erzsébet ispotálytemplommal lehet azonos. A templom elhelyezkedésére egyedül Dugonics András utalt. Ő ugyanis 1794-ben úgy tudta, hogy „*Szent Örsébetnek templomát a' Szegedi várba építtette Ötödik László király.*” Romjait gyermekkorában még látta, de Mária Terézia korában a kazamaták (mai vármaradvány) felépítésekor elbontották, „...mivel tollók nem messze vala által ellenekbe.”

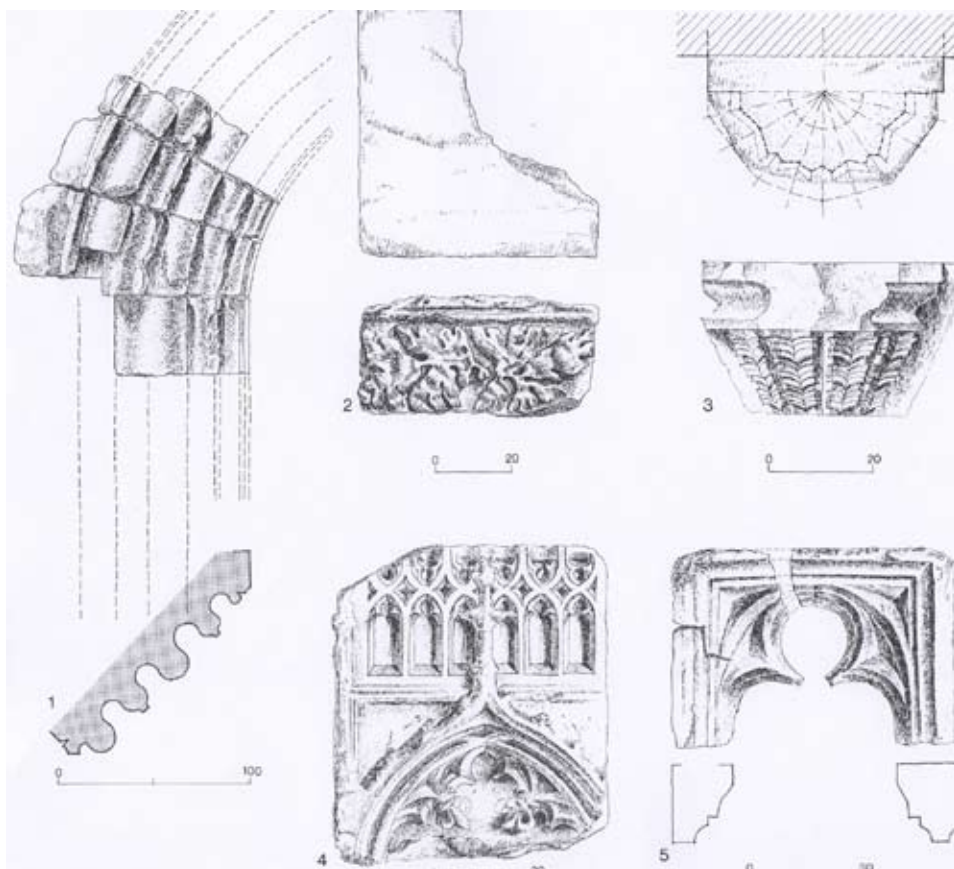
Leírása hiteles, hiszen az 1686-ban, és azt követően készült látképeken, térképeken, a templom ábrázolása és alaprajza is több ízben szerepel. Eszerint a török uralmat szinte sértetlen állapotban vészelte át. Magas, karcsú, impozáns, támpillérekkel megerősített gótikus templomként ábrázolták. Kelet-nyugati irányú tájolású, téglalap alakú hajója ekkor már nem állt. A szokatlanul hosszú, a nyolcszög három oldalával záródó – szerzetesi kórossal nyújtott – szentélyének nyugati vége pedig romosan végződött.

A szentély északi oldalához szögletes alaprajzú sekrestye, és egy nyolcszög alaprajzú torony járult. A déli oldalon a főhajóval csaknem teljesen azonos hosszúságú épület (oldalkápolna?) húzódott. 1711-ben még mindig helyreállítható állapotban volt. Ez azért nyilvánvaló, mert Nádasdy László csanádi püspök nyújtotta be rá igényét azzal a szándékkal, hogy a püspökség központját Szegedre helyezze. Erőfeszítései azonban nem jártak sikerrel. Az osztrák várkapitány ugyanis 1713 és 1716 között inkább lebontatta a templomot, nehogy az a püspökség kezére kerüljön.

1716-ból származó képe (Beausson) már a felirattal ellentétben nem a templomot, hanem a lebontott hajó nyugati felének alapfalaira épített főőrségi (Hauptwacht) állomáshelyet ábrázolja. A szögletes alaprajzú épület koronáját ugyanolyan lőréses pártázat szegélyezi, mint amelyeket a várfalak és a védművek esetében láttunk. Egy 1724-es tervrajzon a „*Ruine d' une eglise*” – azaz templomrom – felirat még mindig őrzi a gótikus templom emlékét, amihez mindössze annyi köze lehetett, hogy építéséhez felhasználták annak tégláit is.

Kaltschmidt Ábrahám 1747-es felvételén az épület még mindig változatlan négyzet alakú alaprajzzal szerepel. Egy 1751-es helyszínrajzon (Oliva hadnagy felvétele) egy észak-déli tengelyű, „L” alakú épületének alaprajza látszik, ezúttal még mindig régi templom, („*der alte tempel*”) felirattal. Ennek alapjait pontosan ezen a helyen táruk föl az 1999-ben indult, s jelenleg is folyó ásátás során.

A fennmaradt ábrázolásokat igazolja a várbontás során előkerült nagy számú gótikus kőfaragvány. A kutatás ez esetben egybehangzó véleményen van: vártemplom tagoza-

15. A gótikus vártemplom kőfaragványai

tos köveiről van szó. Entz Géza a szegedi kőtár nagyszámú gótikus töredékei közül egy vöröses homokkő csoportot különített el. Bár ezek részben a 14., részben a 15. században készültek, anyaguk és stílusuk alapján egyértelmű, hogy egyazon épület tartozékai voltak. 14. századi *körtetagos kapuzatának csúcsíves töredékei* – melynek megmaradt, és nem is teljes bélétmélysége 128 cm – jól mutatják a templom tekintélyes méreteit. Ugyanerre utal az a *hengeres bordametsződés*, amely toronyalj boltozatához tartozhatott. Ugyancsak a 14. századi csoporthoz tartoznak még a *leveles párkányok és gyámok*, valamint egy finom kidolgozású *lóhereíves fülke is*.

Ugyanehhez az épülethez tartozott, de egy későbbi gótikus átalakítás során készült a változatos tagozású *diadalívhajlás*, és egy rendkívül magas művészi színvonalú, fehér mészkőből készült számárhátíves nyílású *szentségház*. A számárhátív feletti *vakmérműsor* és a mellette levő fiatorony a budai kályhacsempék 15. századi csoportjával mutat szoros kapcsolatot. Az utóbbiak legnevezetesebb darabja a lovagalakos csempe V. László (1452–1457) idejéből. Hasonló kivitelű és korú kályhacsempe a keszthelyi múzeumban található.

Entz Géza ezek alapján a szegedi gótikus szentségház készítése idejét a 15. század negyvenes-ötvenes éveire keltezte, és faragóját Budán tanult mesternek tartotta. A kőtár

16. Az 1999. évi feltárás összképe a gótikus és barokk-kori falmaradványokkal

fehér mészkőből faragott nagyméretű *csúcsíves* ablaktöredékeit ugyancsak a gótikus vártemplom 15. század közepi átépítésével hozta kapcsolatba. A vártemplom 14–15. századi bordás boltozatáról *körtetagos és hornyolt metszetű kőbordák* változatos sora tanúskodik. Az említett ábrázolások és a fennmaradt kőfaragványok kétségtelenné teszik, hogy a gótikus vártemplom nagyméretű, talán többhajós csarnoktemplom lehetett, szentélyén hosszú, csúcsíves ablakokkal.

Az északi oldalon a szentély mellett épített torony és a feltehetően szerzetesi kórossal meghosszabbított szentély ferencesrendi alaprajzi elrendezést sejtet. Ha ez a feltételezés beigazolódik, a *marianus ferencesek* 1318-ban említett rendházát is itt kell keresni. Ez Dugonics András adatát is megerősítené, hiszen a templom patrocíniumát adó Árpád-házi Szent Erzsébet neve a kezdeti franciskánus mozgalommal elválaszthatatlanul egybeforrt.

A gótikus vártemplom 1999–2005 közötti feltárása

1999-ben a ma is álló, 18. századi vármaradvány rekonstrukciója során előkerült Szeged középkori, gótikus vártemploma. Ennek létéről, mint láttuk, mindössze az 1686–1716 között készült korabeli felmérésekből, valamint Dugonics András egyetlen utalásából rendelkezünk adatokkal.

A 17–18. századi felmérések és látképi ábrázolások szerint az épület egy támpillérekkel megerősített, nyújtott szentélyű késő-gótikus csarnoktemplom volt, csúcsíves ablakokkal. Északi oldalához nyolcszögletű torony, egy kisméretű sekrestye, déli oldalához pedig egy melléképület (oldalkápolna) járult.

Az első négy év alatt feltártuk a templomhajó középső részletét, mintegy 350 középkori temetkezéssel együtt. A 2000. évi ásatás során az északi fallal párhuzamosan egy

17. A templom körüli sírok feltárása (1999)

később épített újabb, keskenyebb falszakaszt tártunk föl, ami feltehetően a templomhoz északról csatlakozó kolostor kvadrumának déli kerengőfala lehetett.

2002-ban a főhajó déli falának jelentős része került kibontásra, helyenként felmenő-falszakaszokkal. A főhajót osztó déli pillérsor újabb két alapozása is előkerült. A falhoz épített középkori téglafalu kriptákból kettőt tártunk föl. Az egyikből 14. századi alakos, feliratos vörösmárvány sírkő került elő. A főhajótól délre megtaláltuk a felméréseken jelzett melléképület nyomait, a helyben bezuhant faragott, tagozatos boltozati bordákkal és csomópontokkal együtt.

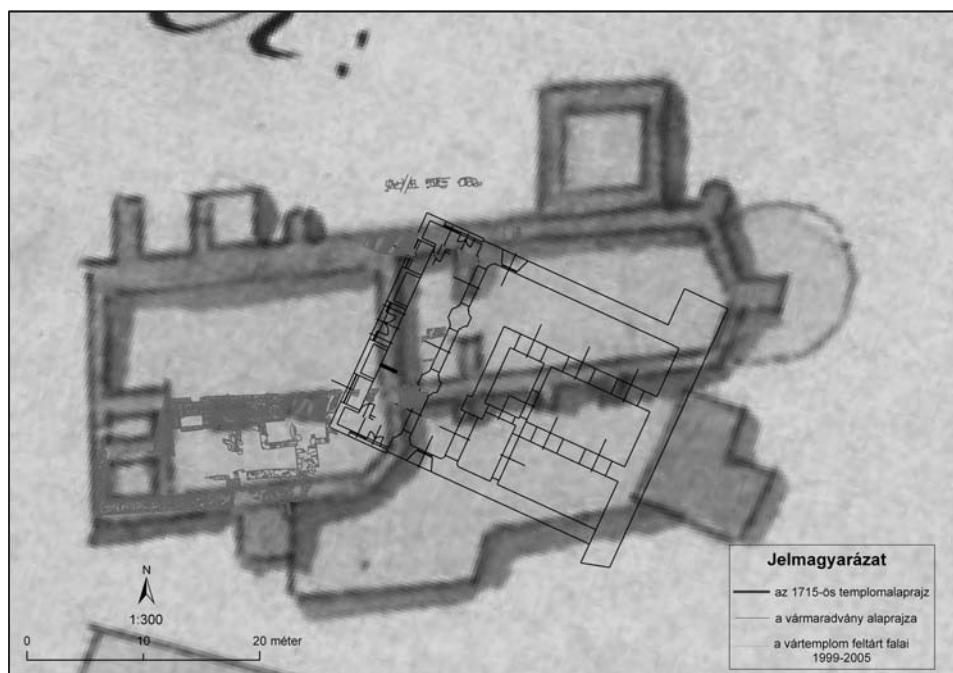
2004-ben a templomtól délre egy 14×10 méteres területet tártunk föl. A temetkezések száma 430-ra nőtt, újabb nagyméretű téglakripták kerültek elő.

A feltárást továbbra is rétegekvetéses eljárással végeztük, 9 szintet tártunk föl. Ebből a várudvar 1686-os ostrom-kori szintje emelendő ki, amelyen megtaláltuk az ostrom során belőtt ágyúgolyókat. A török-kori szinten folytatódott a bezuhant boltozat kibontása. További nagy mennyiségű borda-tagot, és két, ugyancsak számozott bordaelágazást tártunk föl *in situ*. Az előkerült bordaszerkezetről részletrajzokat készítettünk, amelyen a számozott tagozatok alapján rekonstruálható a boltozat szerkezete.

Előkerült a templomhajó déli falához hozzáépített helyiség (oldalkápolna?) déli alapfala, valamint annak egyik átépítési periódusa is. Az egyik kriptá leomlott falába másodlagosan beépített, az Alföldön egyedülálló Anjou-kori falfestés-részleteket is találtunk. Csaknem valamennyi színtről és a kripták egy részéből pénz is került elő, ami nagyon jó vezérfonalat ad az egyes rétegek és építési periódusok korhatározásához. Ugyancsak a pontos és rétegenkénti korhatározást segíti elő a jelentős, dendrokronológiai vizsgálatra alkalmas faanyag, valamint a különböző építési periódusok falaiból vett vakolatminták és téglaminták sorozata.

18. A déli oldalkápolna beomlott boltozati bordái

19. A vártemplom feltárt alapfalai és a ma is álló vármaradvány alaprajza a Fürstenhoff-féle felmérésre vetítve

20. Családi kriptá az oldalkápolnában

2005-ben feltártuk az oldalkápolna dél-nyugati sarkát és a nyugati végfal nagy részét. A sarok feltárásával újabb azonosítási pontot nyertünk a templom váron belüli helyzetének pontosításához, valamint a 17–19. századi váralaprajzoknak a mai várostérképen lehetséges pontosabb elhelyezéséhez. Ehhez nagyban hozzájárult egy újonnan előkerült felmérés, amelyet Johann Georg Maximilian Fürstenhoff készített az 1710-es években, közvetlenül a vártemplom lebontása előtt. Erre rávetítve a feltárt alapfalak vonalait, a felmérés meglepő pontosságát láthatjuk, ami nagyban megkönnyíti a további feltárások menetét is.

Az eddig előkerült falmaradványok a faragványok tanúsága szerint a 14–16. századból valók. *A vártemplom így Szeged harmadik középkori műemléke a Szent-Demeter templom tornya, és az alsóvárosi Havi Boldogasszony temploma mellett.*

Fontosabb irodalom

- HORVÁTH FERENC: Vár. Sefánia-sétány. In: TÓTH FERENC (szerk.): Csongrád megye építészeti emlékei. Szeged, 2000. 497–512.
- HORVÁTH FERENC: A szegedi vár. Régészeti tanulmányterv a szegedi Várkert régészeti kutatáson alapuló táj- és környezetépítészeti revitalizációjához. A történeti térképek és veduták összegyűjtését, válogatását és grafikus feldolgozását készítette: Kratochwill Mátyás. Szeged, 2000. Kézirat.
- HORVÁTH FERENC: Falak története. A szegedi vár története. *Szeged*. A város folyóirata. 17. (2005. február) 2. 11–22.
- HORVÁTH FERENC – KULCSÁR PÉTER: Szerzetesrendek és kolostori kultúra. In: KRISTÓ GYULA (szerk.): Szeged története. I. Szeged, 1983. 481–490.
- LAKATOS PÁL: Római leletek a szegedi vár területéről. *Antik Tanulmányok*, 1965. 91–102.
- NAGY ZOLTÁN: A vár külső képe. In: KRISTÓ GYULA (szerk.): Szeged története. I. Szeged, 1983. 363–367.
- PETROVICS ISTVÁN: A szegedi vár korai történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982. 53–66.
- PETROVICS ISTVÁN: A vár az írott forrásokban. In: KRISTÓ GYULA (szerk.): Szeged története. I. Szeged, 1983. 357–362.
- REIZNER JÁNOS: Szeged története. I–IV. Szeged, 1899–1900.
- CS. SEBESTYÉN KÁROLY: A szegedi vár legrégibb története. Dolgozatok. (Szeged) 1926. 144–164.
- CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Szeged középkori vára. Szeged, 1928.
- SZEKFŰ LÁSZLÓ–NAGY ZOLTÁN–HORVÁTH FERENC: Szeged, a vár és a Boldogasszony templom. In: KRISTÓ GYULA (szerk.): Szeged története. I. Szeged, 1983. 278–302.
- VERESS D. CSABA: A szegedi vár. Budapest, 1986.

A SZEGEDI VÁR KERÁMIAANYAGA A TÖRÖK KORBAN

Szegeden a 16. század második felétől bizonyított a többnyire balkáni eredetű török polgári lakosság nagy tömegű megjelenése a katonai elemek után. A budai szandzsákhöz tartozó szegedi náhije 1553–1554-es török adóösszeírásában az ún. Palánk területén még magyar személy- és utcanevek fordulnak elő, és csak 1560-tól kezdve válik jelentőssé a török nevek használata.¹ A hódítók és a helyi lakosság között általában békés volt a viszony, és a vár többé-kevésbé meg tudta védeni a lakosságot az egriek, majd azt követően a füleki és más várak császári adóbehajtóinak túlkapásaival szemben.²

Szeged 1686. október 21-én adta meg magát a visszafoglaló erőknek. A kapitulációs szerződés értelmében az a török és balkáni eredetű lakosság, amely nem akart elvonulni, polgári lakosként Szegeden maradhatott. Ezzel magyarázható egyes idegen edénytípusok és egyes eljárások nem várt intenzív továbbélése. A vár területéről előkerült kerámiaanyag feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy a török korban a helyi hagyományú és egyes balkáni eredetű kerámiafajták az ország más vidékeihez hasonlóan itt is tovább éltek, tovább fejlődtek.

A szegedi vár területén végzett ásatási munkálatokat 1999–2006 között dr. Horváth Ferenc, a szegedi Móra Ferenc Múzeum régésze irányította. A vártemplom falainak feltárása során az Árpád-kortól kezdve egészen a legújabb korig terjedő leletanyag került elő, mely bőséges török kori leletanyagot is tartalmazott. Ez azért is nagyon fontos, mivel a török kori Szeged tárgyi emlékanyaga alig ismert.³

A szegedi vártemplom területéről előkerült leletanyagot az eddigi gyakorlat szerint eredet, forma és díszítésmód szerint csoportosítottam.⁴ Ezek a következők: a török kori keleti készítésű, balkáni török és helyi utánzású, valamint helyi hagyományú kerámialeletek egyaránt előkerültek.⁵ A keleti készítésű kerámiafajták a következők: izniki, kütahyai és perzsa fajanszedények, valamint kínai porcelánedények. Ezek későbbi európai utánzatai is előfordulnak. A hódoltságkori balkáni és a helyi utánzású fazekasság emlékei közé tartoznak az ún. bosnyák süttőtálak, a sgraffito díszű, a folytatott mázas, a fésűs díszű és az egyszínű vagy kétszínű talpastálak, a mázas talpas poharak és csuprok, a mázas korsók, egy mázas gyertyatartó, valamint a redukált égetésű fekete és szürke

1 VASS ELŐD: A szegedi náhije 1553–1554. évi török adóösszeírása. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. (1982) 67–95.

2 A szegedi vár történetéről lásd dr. Horváth Ferenc ezt megelőző tanulmányát.

3 A területről előkerült török kori leletanyag feldolgozásának lehetőségéért az ásatónak, dr. Horváth Ferencnek ezúton is köszönetet szeretnék mondani. A szegedi Móra Ferenc Múzeum a közeljövőben tervezi a szegedi vár területén előkerült leletek közzétételét egy kiállítás és egy ahhoz kapcsolódó könyv keretében, mely utóbbiban előre láthatóan a leletanyag részletes értékelése is meg fog jelenni.

4 A csoportosítás két mű (SOPRONI OLIVÉR: A magyar művészi kerámia születése. A Török Hódoltság kerámiaja. Budapest, 1981. és KOVÁCS GYÖNGYI: Török kerámia Szolnokon. Szolnok, 1984.) csoportosítási rendszerén alapul, de szervesen a szegedi anyag sajátosságaira épül.

5 Itt szeretnék köszönetet mondani dr. Kovács Gyöngyinek és dr. Gerelyes Ibolyának a szegedi várányag török kori kerámiájának feldolgozása során nyújtott értékes tanácsaikért és a máig tartó folyamatos segítségükért, valamint az Isztambuli Egyetem Művészettörténet szakán tanító és egyben az izniki kerámia-égető kemencék ásatását vezető dr. Ara Altun úrnak és dr. Belgin Demirsar Arlı asszonynak az óráikon való részvételi és konzultációs lehetőségért.

1. „Kék-fehér”stílusú izniki fajansztál aljtöredéke

korsók és egyéb szürke kerámiafajták. A hódoltságkori helyi hagyományú fazekasság emlékei a következők: mázas vagy máz nélküli főzőedények, korsók, kancsók, bögrék, poharak, lábasedények, fedők, tálak, tányérok, gyertyatartók, valamint kályhaszemek és kályhacsempék.

Keleti kerámia és utánzatok

Ízniki és kütahyai fajanszedények

A hódoltságkori lelőhelyeken a többi kerámiatípushoz viszonyítva viszonylag kisebb mennyiségben fordul elő fajansztöredék.⁶ Ezek döntő többsége izniki készítésű. Szegeden viszont a szokatlanul nagy mennyiségű fajanszáru között az izniki készítésű darabok mellett kütahyai, sőt, perzsa fajanszáru is kimutatható. Ezeket az edényeket a törökök hozták magukkal saját használatra, de Magyarországon széles körben nem nyert teret a használatuk.

Kis-Ázsia területén Iznik városában a 15. század végén kezdték el gyártani a fehér színű, porcelánszerű alapanyagú edénytípust, melyet fajansznak nevezünk. A legkorábbi fázisa az ún. „Kütahyai Ábrahám” vagy „kék-fehér” stílusba tartozik.⁷ Figyelemre méltó, hogy Szegeden is előkerült egy ilyen stílusba tartozó töredék. Ez egy tál aljtöredéke, mely

6 Főleg 17. századi fajansztöredékek kerültek elő, pl. Budán, Esztergomban, Visegrádon és Szolnokon. Kevésbé fellelhető viszont Pécsen, Szigetváron és Székesfehérváron. A leggyakoribb tárgytípusok a következők: tányér, csésze, korsó, palack, illatszeres tégely és tintatartó.

7 CARSWELL, JOHN: Iznik Pottery. London, 1998. 28–44.

2. Damaszkuszi stílusú fajansztányér peremtöredéke

egy fehér anyagú, csillogó felületű, kívül-belül fehér alapon máz alatti kék festésű, öblében kék virágmintás, vastag, egyenes töredék (1. kép).⁸ Nagyfokú hasonlóságot mutat az egyik ozorai tál öblének központi mintájával.⁹

Az 1540-as években kezdett kibontakozni a „damaszkuszi” vagy „saz” stílus.¹⁰ Ebbe a stílusba sorolható a legtöbb szegedi oszmán fajansztöredék. A legszebb darab egy kívül vastag falú, fehér alapon kobaltkék kontúros sötétkék színű háromszirmú virágdíszbe foglalt ún. csintamáni motívummal díszített, belül türkizkék alapon olajzöld levélmintás fajansz mélytányér kínai hatást mutató hullámos peremű töredéke (2-3. kép).¹¹ A szintén kínai eredetű, de a törökök által is előszeretettel alkalmazott csintamáni motívum igen gyakori, az izniki ásatásokon is számos edényen előfordul.¹² A magyarországi (pl. esztergomi) töredékeken is gyakori a megjelenése.¹³

A 16. század második felétől a központilag elrendelt nagyarányú középítkezések szükségleteképpen a falicsempék tömeges készítése lett számottevő Iznikben, a „rodoszi” vagy „négy virágos” stílus keretében.¹⁴ Falicsempét ugyan nem sikerült találni, de ebbe

8 MFM Itsz. 2004.7.1613

9 GERELYES IBOLYA (szerk.): Nagy Szulejmán szultán és kora. Kanunî Sultan Süleyman ve Çağı. Budapest, 1994. 116. kép.

10 ALPAY PASINLI–SALIHA BALAMAN: Turkish Tiles and Ceramics. Istanbul, 1991. 69.; GERELYES 1994. 25–26.

11 MFM Itsz. 2002.2.6839

12 OKTAY ASLANAPA–ŞERARE YETKİN–ARA ALTUN: İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem. İstanbul, 1989. 90–91.

13 L. pl. GYÖNGYI KOVÁCS: Iznik Pottery in Hungarian Archaeological Research. In: Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary. Budapest, 2005. 73/3. kép.

14 OKTAY ASLANAPA: Turkish Tile and Ceramic Art. Istanbul, 1999. 86–93.; GERELYES 1994. 25–26.

3. Damaszkuszi stílusú fajansztányér peremtöredéke

a stílusba számos tányér- és korsó töredéke sorolható. Az izniki készítésű kerámiákkal ellentétben a kütahyai kerámia késői, 17. század végi példányai kerültek elő Szegeden.

Ezek a stílusirányzatok a 16–17. században nemcsak a Magyarországon élő balkáni-török, hanem a helyi származású művészekre is hatást gyakoroltak. Viszont a magyarországi kerámiaművességben csak a török készítésű fajanszárúkon jelentek meg ezek a stílusok.

Perzsa fajanszedények

A szegedi várandag nagy jelentősége, hogy viszonylag sok perzsa fajansztöredék is előkerült, melyek nagy többsége kis csészéhez, vagy más néven findzsához tartozott. A perzsa fajanszedények a kínai kerámia utánzásaképpen jöttek létre, akár az izniki fajansz. A perzsák valóban utánozták magukat a mintákat is, míg a törökök elszakadtak a kínai mintáktól és kialakították a saját motívumkincsüket.

A perzsa fajanszok jellemzője a viszonylag vékony fal, a fehér alap, a kobaltkék festés, és a rosszabb minőségűek esetében egy kis irizáló réteg látható az edény felületén. A kínai eredetű piros vagy barna mázat nem tudták előállítani, ezért másfajta módszerhez folyamodtak. A fehér anyagot ún. bólusz-vörös vagy örményországi vörös színű földfestékekkel bevonták, majd egy színtelen, vagy fehéres mázzal vonták be, és úgy égették ki még egyszer az edényt. A piros vagy barna külső bevonatos edények belső oldalát kobaltkék festéssel is elláthatták.¹⁵

¹⁵ Perzsa fajansszal kapcsolatban szeretném megköszönni dr. Holl Imre segítségét.

4. Perzsa fajanszcésze

A piros bevonat nélküli edényeken a kék festés mindkét oldalon megjelenik: virágos vékony indák, növényi motívumok figyelhetők meg rajtuk (4. kép).¹⁶ A kobaltkék színt a perzsa lelőhelyekről előkerült, a kínaitól némileg eltérő színű festékekkel pótolták. Az ecsetvonások lehetnek elnagyoltak, de szépen festett edények is előfordulnak. A motívumkincs nagyban a kínai minták utánzása, és az aljukon a hitelesítő jegy helyett gyakran valamilyen mintát vagy egy elnagyolt foltot festettek az edény aljának külső felületére.

Kínai porcelánedények

Az Oszmán Birodalomban csak a 16–17. század fordulóján kezdett nagyobb tömegben elterjedni a kínai porcelán. Magyarországon a kínai kerámia szélesebb körű megjelenése százéves fáziskéséssel, a 17. század elején indult el. Ezek a Ming-dinasztia (1368–1644), majd azt követően a Ch'ing-dinasztia (1644–1912) korában készültek.¹⁷

A szegedi anyagban talált négy kínai porcelánedényhez tartozó töredék a török fajansznál tartósabb anyagú, tömör fehér anyagú, fehér alapon kobaltkék színű finom ecsetvonásokkal festett mintájú csésze- és tányértöredék. Ezek a 17. század közepétől datálható jó minőségű csészetöredékek kizárólag máz alatti festésű kék színű növényi motívumokkal díszítettek. Az egyik töredék egy rendkívül vékony falú porceláncsésze.

¹⁶ MFM Itsz. 2004.7.816.

¹⁷ A kínai kerámiáról I.: AYŞE ÜÇÖK: Chinese Treasures in İstanbul. İstanbul, 2001.; CARSWELL, JOHN: Chinese Ceramics in the Sadberk Hanım Museum. İstanbul, 1995.

5. Kínai porceláncsésze peremtöredéke

Érdekessége, hogy kívül összefüggő sötétbarna mázas. Belső felületén fehér alapon két csúcsos és két félkör alakú szirmos virágkeretbe foglalt öt összetett leveles ág által körbevett hatszirmú virágdíszes, és az egész mintát jobbról és valószínűleg balról egy-egy ágas, leveles kerek közepű kilenc ovális szirmos virág kíséri, a perem alatt közvetlenül két vízszintesen körbefutó kék csík található (5-6. kép).¹⁸

A szegedi vártemplom területén talált anyagban a kínai kerámia és az izniki fajansz késői, 17. század végétől – 18. század elejétől gyártott európai utánzatai is előfordulnak kis mennyiségben.

A török kori balkáni és helyi utánzású fazekasság emlékei

Ún. bosnyák sütőtálak

A szegedi anyagban a 16–17. századi ún. bosnyák lapos sütőtálak alj-, oldal- és peremtöredékei segítségével 35 tálat sikerült azonosítani. Ezek korongolás nélkül készültek, fehér színű zúzott durva kavicssal soványítottak, vastag falúak, repedezett, de néha elsimított felületűek, közepesen égetettek, barna vagy vöröses anyagúak, kívül barna vagy szürke színűek. Kívül koromnyomosak. A peremek egyenesen levágtak, esetleg megvastagodóak vagy befelé kicsit beugróak, a peremmagasság kb. 7 cm, aljuk egyenes.¹⁹

¹⁸ MFM ltsz. 2002.2.2822

¹⁹ Ezek párhuzamai a hódoltsági területeken máshol is felbukkannak, pl. Szolnokon is jelentős mennyiségű töredék, sőt Egerben a Földbástya feltárásánál egy kiegészíthető példány is előkerült, l.: Kovács 1984. 42–43. Még Budán is találtak töredékeket, pl. Tóth Anikó: Török kori leletegyüttes a budavári Királyi Palota előterében. In: A hódoltság régészeti kutatása, ed. GERELYES IBOLYA–KOVÁCS GYÖNGYI. 2002. 261–263. A bosnyákoknak tulajdonított kerámiafajta tehát nemcsak az ország déli részeire korlátozódik.

6. Kínai porceláncsésze peremtöredéke

Talpastálak és lapos tálak

A talpastalat mint formát a törökök a bizánciaktól vették át.²⁰ Magyarországon nem vert gyökeret ez a kerámiatípus a későbbiek folyamán. A 16–17. században nagyon gyakori az előfordulása, de jelenléte csak azokban a várakban vagy helységekben mutatható ki, melyekben török helyőrség állomásozott.²¹ Azokon a helyeken számolhatunk későbbi képviselővel, ahol a törökök kiűzése után is maradt számottevő lakosság, pl. Egerben és Szegeden.

A szegedi vártemplom területén talált 166 talpastálhoz tartozó töredék közül az egyszerű mázzal fedett talpastálak alkotják az anyag döntő többségét (130 db), bár a sgraffito díszes (18 db) és a folytatott mázas (15 db) töredékek is képviselve vannak. Külső részükön fésűs dísz is előfordul (3 db).

A talpastálakon a bekarcolt sgraffito dísz foltos mázzal párosul, mely a magyarországi példányok esetében követi a karcolt dísz kontúrjait, és azok hangsúlyozására szolgál. Nemcsak a formánál, hanem a technikánál is kimutatható az a törekvés, hogy a fémfedmények díszítését utánozzák. A szegedi vártemplom területén végzett ásatás anyagában talált aljtöredékeken látszik a gyűrűs talp maradványa, de számos perem- és oldaltöredék is valószínűleg talpastál része lehetett (7. kép).²² A töredékek zöme gyorskorongon készült, halvány vörös anyagú, homokkal soványított, és az alacsony gyűrűs talpú, vastag falú,

20 A bizánci talpastálakról l.: DARK, KEN: Byzantine Pottery. Charleston, 2001.

21 GERELYES IBOLYA: Adatok a sgraffito-díszes török kerámia keltezéséhez. *Keletkutatás*, 1986. 69.

22 MFM Itsz. 2004.7.169.

7. Sgraffito díszes tál peremtöredéke

gömbösen szélesedő testű, egyenes peremű típusba tartozik. Külső felületük máz nélküli, de fehér engobe-festés vagy mázfoltok is előfordulnak rajtuk. Zöld és sárga alapon a tál öblében zöld és barna színű absztrakt karcolt és mázfoltos díszítésűek. Érdekes, hogy kavicsal soványított, vagy gyengébb égetésű, háromszínnű törésfelületű, belül szürke anyagból is előfordulnak, melyek talán helyi utánzatok lehetnek, mivel a helyi máz nélküli anyag nagy része is ilyen anyagú. A magyarországi leletanyagban ritka előfordulása, mindkét oldalán sgraffito díszes talpastál is képviselve volt egy példával, melynek ívsoros díszítése van. Az ívsoros díszítés gyakori előfordulása a szegedi anyagban nem egyedülálló: a magyarországi és balkáni példák mellett az anatóliai (pl. az izniki római színház ásatásakor előkerült oszmán-török anyagban lévő) példányokon is sűrűn előfordul.²³

A szegedi vártemplom területéről előkerült anyagban található folytatott mázas talpastál-töredék belső máza zöld alapon sötétbarna vagy fekete szabálytalanul folytatott csíkos (8. kép),²⁴ barna alapon sárga foltos, sárga alapon zöld és közép barna csíkos. A fésűs dísz a szegedi anyagban csak néhány talpastál külső oldalán található. A szegedi anyagban a leggyakoribb az egyszínnű talpastál, mely általában gyakran előfordul a magyarországi leletanyagban, általában zöld, sárga és barna mázzal. Egy zöld belső mázas talpastálat hét darabból sikerült teljes egészében összeállítani.²⁵

Érdekes módon a 2004. évi ásatás anyagában az egy- vagy kétszínnű belső felületű, közepesen égetett, háromszínnű törésfelületű, belül szürke színű, söt, teljesen szürke anyagú rosszul égetett példányok sem ritkák. Ezek mind vastag falúak, akárcsak a jól égetett töredékek. Ezek egy része kavicsos soványítással párosul, és magyar mesterek utánzatai lehetnek. A helyi készítésre viszont nem találtunk semmilyen bizonyítékot: fazekas kemence, égető háromláb és rongtolt edények eddig még nem kerültek elő. Egy talpastál belső oldalán volt csak felfedezhető az égető háromlából származó három pont (9. kép).²⁶

23 NURŞEN ÖZKUL FINDIK: İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980–1995) Arasındaki Osmanlı Seramikleri. Ankara, 2001. 94–95. 87 és 90. fotó.

24 MFM ltsz. 2004.7.631.

25 MFM ltsz. 2002.2.8412.

26 MFM ltsz. 2004.7.80.9

8. Folyatott mázas tál töredékei

A kétszínű mázas töredékek esetében a két szín éles töréssel különválnak, vagy pedig egymásba folyik. Az edények külső oldalán gyakran fehér, ritkábban pedig vörösesbarna, barna és szürke engobe-os sáv, vagy nagyobb festett felület, illetve barna, zöld vagy sárga színű mázpötty is előfordul. A peremen, vagy a bordákban és vastagabb részeken sötétebb barna vagy fekete csíkok is megfigyelhetők, és a peremen vagy a külső oldal felső részén a belső máztól eltérő színű mázcsík is előfordul.

Egyéb mázas kerámia

A 16–17. századi szegedi emléanyagban viszonylag kevés a poharak, a kis csuprok és csészék száma, akár a magyar, akár a balkáni hagyományú anyagot vizsgáljuk.²⁷

Az anyagban volt egy mázas gyűrűstalpú pohár és két mázas szélesebb testű és szájú, gömbös testű csupor is. A 13 korsó alakilag kétfajta korsótípushoz tartozott: többségük a magas, keskeny, kiöntőcsöves, keskeny szájú típusba, és egy töredékes korsó az alacsony, széles, gömbös testű, széles szájú típusba tartozik. Kívül-belül eltérő mázas korsók darabjai is előkerültek. Előkerült egy mázas gyertyatartó töredéke is, mely kívül középzöld mázas, alul egy sorba rendezett függőleges bevagdálásokkal díszített kihajló gyűrűstalpú, szűkülő nyakú.

27 A 17–18. századtól kezdve viszont megnőtt ezeknek az edénytípusoknak a száma, de ezeket főleg a magyar mesterek munkájának tulajdoníthatjuk.

9. Égető háromláb nyoma egy talpastál öblében

A szegedi anyagban kályhástermékek is előfordultak. A törökök körében eredetileg nem volt használatos a szemeskályha, az csak a 19. században terjedt el nyugat-európai és orosz hatásra. Előtte ugyanis a falba süllyesztett *odzsak* és a parázstartó *mangal* volt divatban.²⁸ A szemeskályhák a délszlávokhoz köthetők. A szegedi vártemplom területén végzett ásatás anyagában számos balkáni-török készítésű zöld mázas kályhaszem perem-, oldal- és aljtöredékét találták meg. A kályhacsempe-töredékek zöld mázas, homokkal soványított, jól égetett és vörös vagy barna anyagúak. Az anyaguk még török, de a mintáik már a helyi sajátosságokat is tükrözzetik.

Fekete kerámia

A redukált égetésű fekete vagy szürke színű kerámiatípus a 16. századtól kezdve széles körben használttá vált a helyi lakosság körében, és fejlődése a mai napig követhető Magyarországon. A török korban Szegeden a leletanyag alapján leginkább korsók készültek ilyen technikával, bár elvéve más edénytípusok (pl. gyertyatartó, fedő, tál) is képviselve vannak.²⁹

28 SABIÁN TIBOR–VÉGH ANDRÁS: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: GERELYES IBOLYA–KOVÁCS GYÖNGYI (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. Budapest, 2002. 287.

29 A magyarországi emléanyagban előforduló török kori fekete korsótípusokat Soproni Olivér gyűjtötte össze, de a fekete kerámia más formái megjelenéséről nem írt. SOPRONI 1981. 17–33. Szabadfalvi József is foglalkozott a magyarországi fekete kerámiával. SZABADFALVI JÓZSEF: Die Schwarze Keramik in Ungarn und ihre osteuropäische Beziehungen. *Acta Ethnographica Hungariae* 7. (1958) és uő: A magyar feketeke-
rámia. Budapest, 1986. Tomka Gábor a borsodi végvárok anyagát ismertette. TOMKA GÁBOR: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárok kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: GERELYES IBOLYA–KOVÁCS GYÖNGYI (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. Budapest, 2002. 299–308.

A 110 darab szürke korsó töredékei között a kiöntőcsöves és kiöntőcső nélküli példányok egyaránt előfordulnak. A magyar fazekasok is hamar eltanulták a fekete kerámia készítését, magukat a formákat is átvették, melyek esetleg arányaikban térnek el, és anyaguk, valamint kidolgozásuk rosszabb minőségű.

A díszítetlen töredékek voltak túlsúlyban az anyagon belül. A díszítés szempontjából leggyakoribb a fényezés és a besímított dísz. Előfordul a rádli minta, a bordás dísz és a bekarcolt dísz is. A fülek szélesek és nyomottak, vagy keskenyebbek és vastagok, ovális vagy piskóta átmetszetűek, és voltak közöttük teljesen vagy nem teljesen átfűrt példányok. Gyakran a fülek külső felén középen hosszában erőteljes benyomás található. Számos esetben szűrőbetétet, vagy annak nyomát is sikerült megfigyelni. A kiöntőcsövek kerek átmetszetűek, egyikük a vége felé egyenletesen szűkül. A nyaktöredékek egy része többszörösen hornyolt.³⁰

A török kori helyi hagyományú fazekasság emlékei

A török kori lelőhelyek kerámiaanyagának publikálása csak a legújabb időkben gyorsult fel. Szerencsére mára már mind a hódoltsági területeken, mind azon kívül rendelkezünk némi összehasonlító anyaggal a török kori lelőhelyek anyagának feldolgozásához.³¹ A szegedi vár területének kerámialeletei beleillenek a hódoltsági területek településein találtak sorába.

Főzőedények

A 16. századra a késő középkori technológia és formakincs helyett már a népi kerámia felé mutató eljárások és formák figyelhetők meg.³² A szegedi vártemplom területéről származó ásatási anyagban a máz nélküli töredékek feltűnő többsége jellemző, ezt követik a belső mázas, külső felületén díszítetlen töredékek. A díszítés szempontjából a külső festés és a belső mázazás volt nagyon elterjedt. A belső mázas, kívül festett fazekak száma viszont kevés volt. A belső máz nélküli, kívül festett fazekak száma is kevés volt. Ezeken kívül a belső mázas és máz nélküli típusokon egyaránt előfordult a külső felületen megjelenő bekarcolt díszítés és a bordás dísz. Néhány belső mázas, kívül bekarcolt és belső máz nélküli, kívül bekarcolt fazéktöredék is előkerült. Belső mázas kívül bordás és belső máz nélküli, kívül bordás fazéktöredék volt a leletanyagban.³³

30 A formák és a díszítésmódszerek nagyon hasonlóak a szolnoki korsótöredékekhez l.: KOVÁCS 1984. 38–42.

31 A helyi anyag feldolgozására l. pl. KOVÁCS GYÖNGYI: 16th–18th Century Hungarian Pottery Types. *Antaeus*, 19–20. (1990–1991) 169–180., 351–361.; HATHÁZI GÁBOR–KOVÁCS GYÖNGYI: A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez. Székesfehérvár, 1996.; KOZÁK KÁROLY: A sütemény és a szilárdított kenyér. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 5. (1966) 81–89.; LÁZÁR SÁNDOR: Az egri vár török kori kerámiaja. *Agria*, 22. (1986) 35–65.; LUKÁCS GÁBOR: A debreceni fazekasipar emlékei a XVI–XVII. századból. *Déri Múzeum Évkönyve*, 1939–1940. 159–164.; PUSZTAI TIBOR: Kora újkor kerámia az egri ferences templom területéről. I. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 37. (1999) 471–487.

32 A helyi edénytípusok formái megnevezései a néprajzi és újabb régészeti szakirodalomban követett módon a következő munkán alapulnak: IGÁZ MÁRIA–KRESZ MÁRIA: A népi cserépedények szakterminológiája. *Néprajzi Értesítő*, 47. (1965) 87–132.

33 Ezek a formák és minták kisebb-nagyobb mértékben eltérő arányban, de a legtöbb hódoltsági helyi emléktárgyban előfordulnak, így pl. Hódmezővásárhelyen is, l.: LAJÓK ORSOLYA: A hódmezővásárhelyi ótemplomi kerámiaegyüttes középkori és néprajzi kapcsolatai. In: GERELYES IBOLYA–KOVÁCS GYÖNGYI (szerk.): A hódoltsági régészeti kutatása. Budapest, 2002. 309–316.

A fazekak teste gömbös, csak egyetlen virágcserep alakú töredéket találtam. Belső oldalukon gyakran megjelenik a zöld máz, de barna, sárga és sárgásbarna mázas, illetve máz nélküli töredékek is előfordulnak. A külső felületükön megjelenő festés barna, piros és vörös sávós, vagy egyszerűen csak vörös festéknyomos, egy töredék alja fölött pedig két cm-re narancssárga színű festett csík húzódik. A bekarcolt dísz közé a többszörös hullámvonal és a körbefutó vonaldísz sorolható, a bordadísz közé pedig a hason végighúzódo borda, illetve az enyhén bordázott test. Aljuk kivétel nélkül egyenesen levágott.

Folyadéktároló és asztali edények

A szegedi anyagban található töredékek között a máz nélküli töredékek vannak túlsúlyban. A máz nélküli korsók többsége közepes égetésű, vörös anyagú, szürke törésfelületű, de jól égetett egynemű vörös anyagú töredékek is vannak közöttük. A nyakból induló függőleges szalagfülek egy része átfűrt, ovális vagy közepen benyomott piskóta átmetszetű, és sok esetben körömbenyomással díszített. Előfordult a szűrőbetétes lóhere- vagy szírom alakú száj. Több szűrőbetétes töredéket, vagy annak a helyét is megfigyeltünk. Ezek kerek átmetszetű kiöntőcsővel párosulnak, és egy támasztófüles példányt is találtunk közöttük. A korsók teste általában díszítetlen, de néhány esetben díszítésükre főleg a nyaki részen a rádli minta, a bekarcolt hullámvonalak, a függőnyminta, valamint ezek kombinációja jellemző, és külső felületükön a fehér engobe is megjelenhet.

Ezután következnek a belső mázas, kívül díszítetlen töredékek, de előfordulnak a kívül mázas és a belső mázas, kívül festett edények is, ez utóbbiak közül vannak bekarcolt díszűek is. Néhány töredék képviseli a kívül-belül mázas, belül máz nélküli, kívül festett, belül mázas, kívül ujjbenyomásos rátett díszes és a belül máz nélküli, kívül körömbenyomásos díszű edénycsoportot is. A mázas korsók nyaka szűk, belső oldalukon gyakran megjelenik a világos- és sötétzöld, a világos- és sötétbarna, a sárgásbarna, a citrom- és okkersárga belső máz, illetve kívül mázas, kívül-belül mázas és máz nélküli töredékek is előfordulnak. A külső felületükön megjelenő piros és barna sávós festés mellett bekarcolt vagy bebökődött minta, valamint az ujjbenyomásos rátett dísz is előfordul. Egy zöld mázas kiöntőcső is előkerült, mely kúpos alakú. Aljuk kivétel nélkül egyenesen levágott. Anyaguk fehér, halványsárga, világos piros, piros és vörös színű.

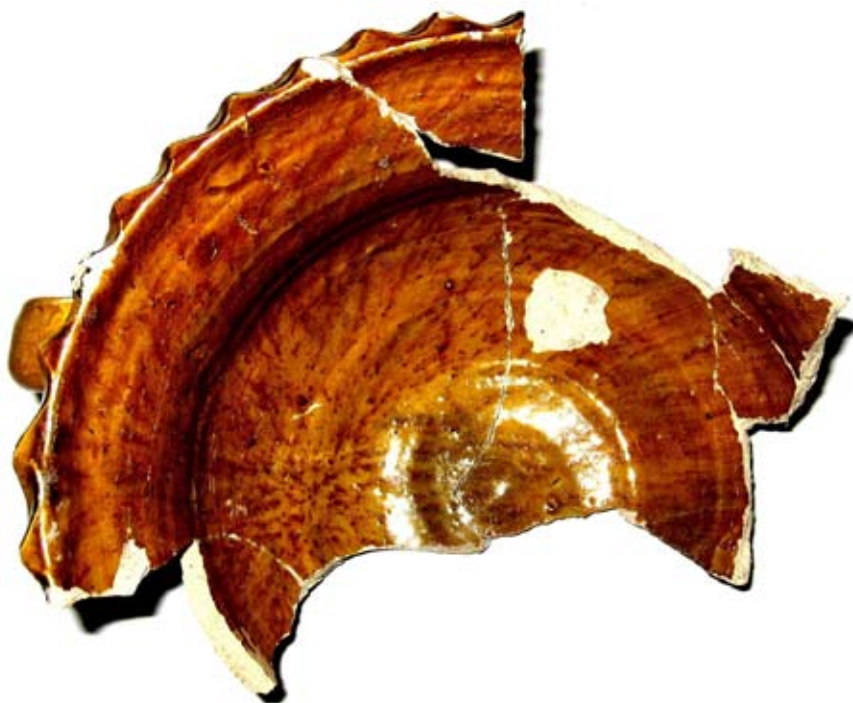
A szegedi anyagban a 16–17. századra datált kis asztali edények is voltak: bögrék, poharak, korsók. A 17. század végétől kis mennyiségben a szegedi anyagban is megjelentek az anabaptista hában kézművesek ónmázás fajanszáruai is.³⁴

Lábasedények

A szegedi vártemplom területén talált 41, edényhez tartozó lábasedény-töredék esetében a meghatározható színű töredékek közül a zöld színű mázazás a leggyakoribb, azt követően kicsit lemaradva a barna színű mázazás áll.³⁵

34 Habán korsó vagy kancsó, bokály- és táltöredékek kis számban ugyan, de képviselve vannak a szegedi várágyagban. A töredékek mintája (főként virág- és levélmotívumok) és színvilága (fehér alapon kék, világoszöld, lila és narancssárga) majdnem teljes egészében megegyezik a Katona Imre összefoglaló művében bemutatott 17. századi edényekkel. KATONA IMRE: Habán művészeti emlékek Magyarországon. Budapest, 1984.

35 A lábasedények ilyen nagy számban nem mindenhol fordulnak elő, pl. a füzéri vár területén csak egyetlen edényláb került elő. SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16–17. században. Miskolc, 2000. 136–137. De a legtöbb török kori lelőhelyen már a 16. századtól kimutatható a jelenlétük.

10. Lábasedény

A lábasedények lába zömök, vastag és rövid, vagy nyúlánk és keskeny későbbi típus, alakja kifelé hajló, lefelé szűkülő, szarv alakú, és máz nélküli. Néha a felső részén kerek átmetszetű átfúrás is található, vagy a lábak kezdeténél bebökődött lyukak vannak, illetve egy esetben a láb felső végén ujjbenyomásokkal, belső oldalán fordított háromszög alakú bemélyített résszel díszített. Általában a láb indításánál egy-egy ujjbenyomás van, de előfordult olyan töredék is, ahol két-két ujjbenyomás található. Egy lábtöredéken piros festés nyoma látható. Néha apró kavicsal soványítottak.

Az egyik edény oldalán elhelyezkedő fogófülek átmetszete kerek, belseje üreges, és két példány esetében a közepén kiszélesedik, vége felé keskenyedik, és kis gombban végződik. Találtunk hagyma alakú végű, két bekarcolt vonallal díszített edényfogót is. Egy másik fogófülön keresztben borda fut végig. A tál peremrésze kihajló, vagy kihajló és aláhajtott. Egy esetben a láb felett az edény oldalát körbefutó bekarcolt vonalak díszítik. A külső felületen észlelt koromfoltok nagyon gyakoriak (10. kép).³⁶

Tálak, tányérok

A magyar fazekasok a 16–17. században többnyire felálló galléros peremű virágos díszítésű ölömmázas mélytálakat készítettek. A típus a 16. század végétől terjedt el, de a függesztfül csak a következő évszázadban jelent meg rajtuk. Vörös anyagból készültek,

36 MFM ltsz. 2004.7.1604.

melyet belül fehér mázzal vontak be, és többszínű írókával felvitt díszítés található rajtuk. Mintájuk többnyire zöld és vörös színű, melyet sötétbarna vonalak kereteznek úgy, hogy a minta túl is mehet az egyenes vagy hullámvonalas kereten, ill. nem mindig tölti ki azt. Külső máz is megjelenhet rajtuk. A magyarországi helyi készítésű 16–17. századi tálakon az itáliai kerámia- és textilművesség motívumai jelennek meg. A tálak díszítésében élesen elkülönül a perem és a tálak öblének díszítése, a kettő két önálló, és mégis valamilyen módon egymáshoz illő kompozícióként jelenik meg.³⁷

A szegedi vártemplom területén talált lapos- és mélytálak vagy tányérok belül, vagy kívül-belül mázasak, és a peremen, illetve a tál öblében változatos minták fordulnak elő, pl. hullámvonal-kötegek, csíkok, pöttyök, növényi ornamentika. A tálak és tányérok gyorskorongon készültek, homokkal és néha kavicsal soványítottak, belül (és egy részük a külső felületének egy részén is) mázasak. Anyaguk téglavörös, barnászvörös, barna, sárgásfehér és fehér. A peremük lehet egyenesen levágott, elkeskenyedő, kihajló, kissé behúzott, rátett vagy ráhajtott mintás és csipkézett. Az aljuk egyenesen levágott. Külső felületükön hármás bordadisz is előfordult, illetve egy tál négyzetes áttörésű volt.³⁸

Gyertyatartók

A vártemplom területén folytatott ásatás anyagában öt gyertyatartó töredéke ismerhető fel. Ezek közül az egyik egy török mázas, egy másik a jól égetett szürke anyagú balkáni török anyag közé tartozik. A többi rosszul égetett töredék már teljesen helyi előképzű. Ezek közül az első egy piros anyagú talptöredék, a másik kettő pedig szürkés színű, bordázott testű töredék, ezek közül az egyik fülindítása jól látszik.

Kályhaszemek, kályhacsempék

A kora újkori magyar mázas és máz nélküli kályhacsempék készítése módjukat tekintve a középkori magyar kályhacsempék folytatásainak tekinthetők, reneszánsz minták használatával. A kályhacsempék formái leegyszerűsödtek: zárt előlapú négyzetes csempék, párkány- és oromcsempék készültek. A tömeges termelés során a korszak a cserépkályhák reneszánszának tekinthető, de a korszak végére az Alföldön visszaszorult a használata.³⁹

A helyi készítésű kályhaszemekre a fehér anyag és a zöld máz a jellemző. A szegedi anyagban voltak olyan kora újkori máz nélküli kályhacsempék és kályhaszemek, melyek a korábbi időszakok stílusjegyeit mutatják. Ezek a továbbélő darabok alkotják az anyag többségét. Színük többnyire vörös, ritkább esetben fehér, alakjuk négyzetes, bögre, pohár és hagyma alakú volt. Fehér anyagú, zöld mázas kályhaszemek (belül zöld mázas, bordás peremű, fehér anyagú és kívül zöld mázas) is előfordultak a leletanyagban.

A kályhacsempék közül a máz nélküli kályhacsempék között volt piros anyagú, ujjbenyomásokkal díszített, hátlapjukon kiemelkedéssel ellátott kályhacsempé és barna anyagú, alján mély árokkal ellátott kályhacsempé is. A korszakba fehér anyagú zöld mázas kályhacsempék is sorolhatók.

37 A tálak mintáinak részletes elemzését l.: SOPRONI 1981. 125–187.

38 Hasonló tálak országszerte, pl. a 17. századi miskolci anyagban is előfordulnak. VIDA GABRIELLA: A miskolci fazekasság a 16–19. században. Miskolc, 1999. 16–37.

39 KOVÁCS GYÖNGYI–TOMKA GÁBOR: A török hódoltság kora. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003. 411.

A török kori kerámia továbbélésének kérdése a szegedi leletanyag kapcsán

A török fajanszedények a 16–17. század után is nagy hatást gyakoroltak nemcsak Magyarországra, de Európa későbbi kerámiaművességére is, viszont ezek nem török kori hagyományok folytatásaként, hanem egy későbbi tudatos kelet felé fordulás eredményeinek tekinthetők. Ezt bizonyítják a Szegeden talált fajansz-utánezatok is. A 19. század végén a művészetek terén egy ún. orientalizáló divatirányzat bontakozott ki. Franciaországban és Angliában az ipari kerámiagyártásban megpróbálták megfejtetni a készítés titkát és elkezdték utánozni a keleti fajanszedények formáit. Magyarországon a Zsolnay-gyár képviselte ezt az irányzatot.⁴⁰

Egyes balkáni-török eljárások, mint pl. a folytatott mázas eljárás a későbbi helyi készítésű kerámiatípusokon is megjelent.⁴¹ A balkáni-török redukált égetésű kerámiafajta pedig teljesen meghonosodott a magyar kerámiaművészetben, egyes helyi jellemzői alakultak ki, melyek egy része mind a mai napig él.

A helyi hagyományú edények használata is tovább folytatódott az újkor derekán, így a belső mázas, valamint a festett és bekarcolt díszű fazekak és foyadéktároló edények, valamint az írókás díszítésű egyenes aljú lapos- és mélytálak is a hagyományok szellemében fejlődtek tovább. A szegedi anyagban a lábasedények használata egészen a 19. századig kimutatható, és habár anyaguk és kidolgozásuk finomodott, formája nemigen változott az évszázadok során.

*Az egyes edénytípusok csoportosítása:***Főző- és sütőedények**

Helyi és balkáni hagyományú fazék
Ún. bosnyák sütőtál
Balkáni sütőharang
Helyi készítésű lábasedény

Foyadéktároló edények

Török mázas korsó
Fekete/szürke korsó
Helyi és balkáni mázas és máz nélküli korsó

Nagyméretű asztali- és tárolóedények

Sgraffito talpastál
Folyatott mázas talpastál
Fésűs díszű talpastál
Egyszínű talpastál
Egyenes aljú tál
Szürke tál vagy tárolóedény
Helyi írókázott tál/tányér

Kisméretű asztali edények

Ízniki fajanszkorsó
Ízniki tányér
Kütahyai csésze
Kütahyai palack
Perza csésze
Mázas talpas pohár
Mázas csupor
Helyi egyenes aljú pohár
Helyi bögre
Helyi kis korsó
Kínai porceláncsésze
Európai utánzat

Egyéb

Fedő
Gyertyatartó
Pipa
Kályhaszem
Kályhacsempe

40 GERELYES IBOLYA – KOVÁCS ORSOLYA: Egy ismeretlen orientalista. Zsolnay Miklós keleti kerámiagyűjteménye. Budapest, 1999.

41 DOMANOVSKY, GYÖRGY: Hungarian Pottery. Budapest, 1965. 27. kép: folytatott mázas ikeredény a késői 19. századból. A szegedi anyagból késői folytatott mázas tál- és tányértöredékek kerültek elő.

A mázas és a szürke kerámia százalékos megoszlásai:

ÚJABB ADATOK A SZATMÁRI ERŐDÍTMÉNY ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ AZ 1660-1670-ES ÉVEKBEN

Szatmár várának történetéről már több könyv és tanulmány készült, legutóbb pedig jelen folyóirat hasábjain Szöts Péter tette közzé Szatmár kora újkori erődjének rövid történetét és ismertette a rá vonatkozó szakirodalmat és képanyagot.¹ Leírásából egyértelműen kiderül, hogy az általános történelmi eseményeken túlmenően a várról magáról viszonylag keveset tudunk, s annak jó részét is a képi ábrázolásoknak köszönhetjük.

Korábban már érintőlegesen foglalkoztam az erődítmény keletkezésének körülményeivel,² ez év áprilisi bécsi ösztöndíjas tartózkodásom során pedig eddig ismereteim szerint még fel nem dolgozott adatokat találtam.³ E kutatóútamom, mely egy nagyobb program kezdetét jelentette, a Montecuccoli nevével fémjelzett korszak hadügyi forrásait vizsgáltam, azon belül is elsősorban a törökellenes védelmi rendszer megerősítésével kapcsolatos elképzeléseket. Közöttük pedig értelemszerűen tekintélyes részt foglalnak el a végvárak fejlesztésére irányuló konkrét tervek, mindenekelőtt Győrre, Komáromra, Kassára és Szatmárra vonatkozóan. Jóllehet az említettek közül épp ez utóbbról találtam viszonylag a legkevesebbet, ám az iratokat kísérő képanyag, eredendő hiányossága ellenére, minden várákozásomat felülmuta.

Kezdetben az volt a szándékom, hogy Fodor Ferenc tanulmányából⁴ kiindulva, ahhoz kapcsolódva próbálom kutatásom eredményeit ismertetni, mivel ő is részletesen foglalkozott a mondott időszakkal, s áttekintette az erődítményről készült, általa megismert ábrázolásokat is.⁵ Szövegét olvasva be kellett látnom, hogy ezt csak akkor tehetném meg, ha először tételesen vizsgálnám állításait, és számtalan tárgyi és következtetésbeli tévedését korrigálnám. Ez azonban messze túlmutat jelen dolgozat keretein, így most csupán arra teszek kísérletet, a bécsi Hadilevéltárban talált források bemutatásával némi áttekintést

1 SZÖTS PÉTER: Szatmár kora újkori erődje. *Castrum*, 3. (2006) 1. 87–96. Tanulmánya felment az irodalom és az ábrázolások tételes ismertetése alól.

2 DOMOKOS GYÖRGY: Ottavio Baldigra. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. 81–83. A várról készült terveket l. uo. a 13–15. képmellékletben. Tanulmányában Szöts Péter is részletesen idézte az általam korábban leírtakat, így azok újbóli összegzésétől eltekintek. Ugyanakkor Kovács András közlése nyomán felvetette, hogy – ottani véleményemmel ellentétben – az őtbástyás kora újkori erőd tervezője, Cesare, és későbbi építője, Giulio, egy és ugyanazon személy lehet, és utalt a névadási szokásokra is (Giulio Cesare). Szöts 2006. 86. Visszakeresvén akkori forrásgyűjtésemét, találtam még egy olyan iktatókönyvi bejegyzést, amely igazolni látszik azt, hogy két személyről van szó: „Cesar vnd Julisen Baldigar Zwen Prouision brief Vnnd 2 beuelch Jarlichen Vmb 24 flo. R. aus dem Quarentes Zu Triest.” ÖStA FHKA HFÖ Prot. Reg. Bd. 228. fol. 218. 1557. nov. 23. Igaz ugyan, hogy a korábban idézett forráshely csaknem azonos időpontban keletkezett a könyvemben szereplővel, de mint a jelzetekből látszik, az egyik iktatás az Udvari Kamaránál, a másik a Haditanácsnál történt. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 139. fol. 95. No. 69. 1557. nov. Arra pedig véleményem szerint nehéz magyarázatot adni, ha egy személyről lenne szó, ő miért használta volna 1564-ig csak a Cesare, utána pedig csupán a Giulio nevet.

3 A kutatási lehetőségért köszönettel tartozom a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak és a bécsi Collégium Hungaricumnak. Itt szeretném megragadni az alkalmat, hogy külön kifejezzem köszönetemet és hálámat Balla Tibornak és Hermann Róbertnek, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum bécsi delegátusainak a kutatómunkámhoz nyújtott készséges és hasznos segítségükért.

4 FODOR FERENC: Szatmárvár. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1956/3–4. 62–116.

5 Uo. 112–115.

adjak Szatmár építkezéseiről az 1660–1670-es években. Az itt leírtakat természetesen a későbbi kutatások módosíthatják, bővíthetik, finomíthatják, annál is inkább, mivel várhatóan – miként kollégáim tájékoztatásaiból tudom – az Udvari Kamara iratai közt még bőséges vonatkozó anyag vár feltárára.

Mint ismeretes, az 1645. december 16-án aláírt linzi béke Szatmár erősségét, több másikkal együtt, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hatalmába adta.⁶ Hogy ezt követően történt-e bármiféle építkezés az erődben, arról egyelőre nincs tudomásunk, bár a későbbi jelentésekben úgy tűnik, hogy szinte semmi. Ám midőn 1660 májusában Souches tábornagya⁷ az erődítmény átadására kényszerítette II. Rákóczi György kapitányát, Kökényesdy Györgyöt, szemlátomást felgyorsultak az események.

A Haditanács iratanyagában megtalálható az említett Souches tábornagynak az uralkodóhoz címzett, 1660. november 19-én, Tokajban kelt emlékeztetőjének kivonata, amelyben viszonylag részletes képet rajzolt a szatmári erődről és településről, valamint környezetükről.⁸ Megállapította, hogy bár az első erődítményt Miksa és Rudolf császár idején megfelelően építették meg, azt később elhanyagolták, és emiatt a megkezdett falazások⁹ és a kurtinák egy része kidőlt, és az magával rántotta a fölötte levő, gyeptéglákkal borított földtöltést is.¹⁰ Ezeket magyar módra épített palánkkal pótolták („...anstatt deren man hernach eine pallanka auf die Vngerische Mauer rings herumb gesezet.”). Mindezek alapján négy pontban határozta meg a teendőket. Szerinte elsőként a fal alját kellene falazattal (mint később látni fogjuk, lábazzattal) megerősíteni, ami feleslegessé tenné a palánkot, majd pedig a földtöltéseket kellene helyreállítani. Másodjára a bástyaszárnyakat¹¹ vette sorra, mondván, hogy azok kialakításuknál fogva alkalmatlanok védelmi feladatuk ellátására. A fülekre – a nem megfelelően rájuk épített mellvédek miatt – nem lehetett ágyúkat elhelyezni, a kazamatákban pedig csak 1-1, felettük a fal tetején is csupán szárnyanként 2-2 löveg számára maradt hely. Javasolta, hogy németalföldi módra (!) építsék át a szárnyakat, mégpedig kétszintesre, miáltal 3 helyett 10 ágyút lehet szárnyanként felállítani, amelyet már Souches is elegendőnek tartott a hatékony oldalazó védelemre. Más kérdés persze, hogy volt-e valaha annyi ágyú a szatmári erősségben, hogy minden bástyaszárnyra elegendő kerülhessen. Harmadjára kijelentette, hogy az árkokat sosem fejezték be teljesen, ezért ki kell azokat mélyíteni. A kitermelt földet a töltések helyreállításához, valamint a *contrascarpa*¹² felépítésére javasolta felhasználni. Negyedikként a

6 Szatmár történetére és jelentőségére nem térek ki; az előbbire l.: SZÖTS 2006., az utóbbira l.: PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle*, 38. (1996). 2–3. 163–217.

7 Az eredetiben *General* vagy *Obristen Feldzeugmeister*, ami, a későbbiekkel ellentétben ekkor még csak nagyjából az altábornagyi rendfokozatnak felelt meg. CZIGÁNY ISTVÁN szíves szóbeli közlése, melyet ezúton is köszönök.

8 ÖStA KA HKR Akt. 1660 November No. 62. Exp. sine fol.

9 Érdemes figyelni a szóhasználatot: határozottan megkülönbözteti a *Wall* és a *Mauer* kifejezéseket: az előbbit a földtöltésekre vonatkoztatva használta, az utóbbit inkább az épített szerkezetre, így a palánkra is.

10 Az eredetiben: *Wall der Wasen*. A *Wasen* – ellentétben a mai „rözsököt” értelemmel – a korabeli németben a gyeptéglát jelentette, de olyan helyet is, amelyet gyeppel, növényzettel borított földtakaró fed. GRIMM, JACOB–GRIMM, WILHELM: *Deutsches Wörterbuch*. Bde. 1–15. Leipzig, 1854-. Bd. 27. Sp. 2278.

11 Furcsa mód az *Orechiones* szót használta, amely voltaképp magát a hátravont szárnyrész védő fület jelenti, de ettől még érthető, miről is van szó.

12 Itt is és a későbbiekben megfigyelhető, hogy a hadmérnökök a *contrascarpán* nem csupán a várak külső oldalának lejtőjét értik, hanem a szó eredeti értelmével ellentétben a fedett utat, annak lövésszádját és a vársíkot is együttesen, vagyis a szó sokszor a várakon túli védművek – de nem az árokban levők – összefoglaló nevévé vált. Konkrét bizonyítéka ennek a 6. és a 6/b. képen látható, ahol a rajzoló a vársík fölé írta be a *contrascarpa* szót.

katonák elszállásolásának problémájával foglalkozott. Itt különösen siralmas állapotokról számolt be: a nyomorúságos, már-már összedőléssel fenyegető viskók összevissza álltak, ajtajuk-ablakuk hiányzott, miként a kályhák is belőlük. Pedig, írta, ha rendben elhelyezett, megfelelő szállások lennének, akár négyezer fő is elférne az amúgy tágas erődítményben.

Végül megemlékezett Szatmár városáról, valamint egy meg nem nevezett elővárosról is. Az előbbi véleménye szerint a Szamos két ága mindaddig megvédi az ellenséges támadásoktól, amíg azok télen be nem fagynak. A várost egyébként egy általa már kijavított régi sánc is övezte, így tulajdonképpen a város alkalmas lehetett a lovasság, illetve a gyalogság egy részének befogadására is, mert ha, mint mondja, télen szorgalmasan török a jeget, akkor ott is biztonságban vannak.

Az irat legvégén levő címzésből kiderül, hogy a Udvari Haditanács Hannibal Markgraf von Gonzagá alelnöknek adta tovább emez iratot, azzal, hogy utasítsa Martin Stier császári főhadmérnököt saját jelentésének elkészítésére. S valóban, ugyanazon levéltári jelzet alatt fennmaradt Stiernek az erőd állapotáról szóló feljegyzése, az Udvari Haditanácsnak címezve, dátum nélkül, továbbá ennek az uralkodóhoz továbbított átirata, november 22-i keltezéssel.¹³

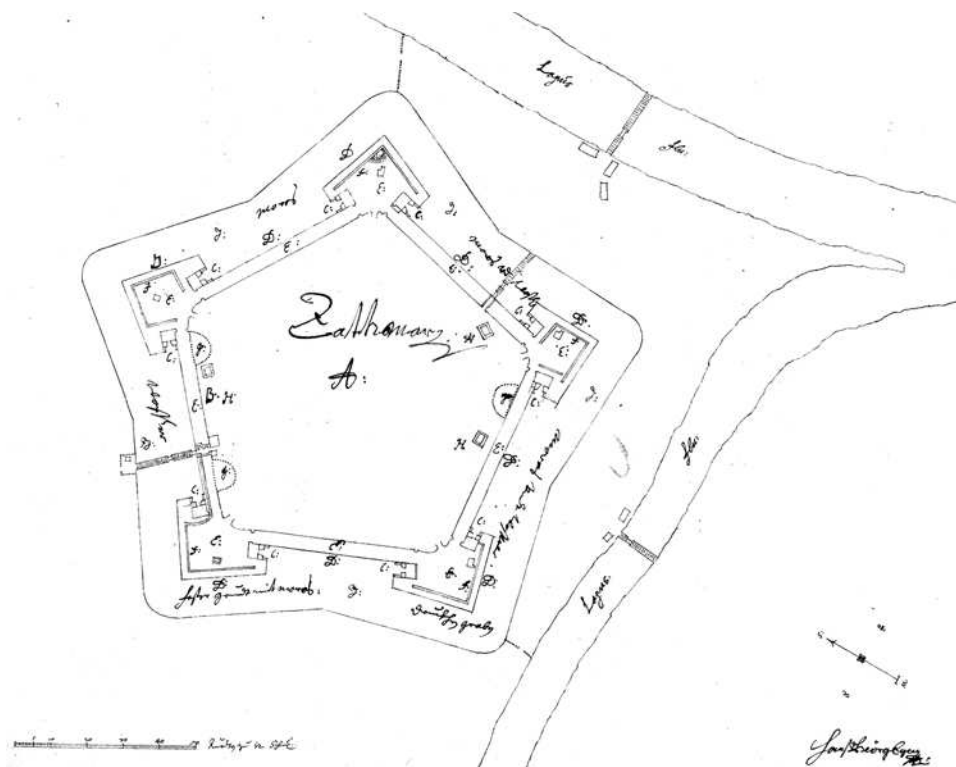
Stier saját leírása szerint a Souches által beküldött szövegből és alaprajzból indult ki, majd pedig maga is szerkesztett egy vázlatot. A Kriegersarchiv térképgyűjteményében azonban csupán egyetlen nagyméretű, vonalas alaprajzot találtunk (1. kép¹⁴), magyarázó szövegével együtt. Ezt azonban nem Stier, hanem egy bizonyos „Hanß Georg Eger” írta alá, és betűjelei sem felelnek meg a Stier jelentésében használtaknak. Ebből következően csak a Souches-féle alaprajzról lehet szó, amelyet eszerint Souches valóban mellékel leveléhez, de amelyről a kivontban már egy szó sem esett.

Stier nagyjából ugyanazokat fogalmazta meg, mint Souches. Bár ő is jónak tartotta az erődítmény kialakítását, de szintén kifogásolta a gyenge szárnyakat és a kazamatákat. Stier azonban ezt azzal magyarázta, hogy a földtöltések és azok részsűjének rossz kialakítása miatt nem lehetett ott elég ágyút elhelyezni, s ezáltal hiányzott az alacsony árokpásztázás lehetősége, mellyel meg lehetett volna gátolni az ellenség esetleges elsáncolási munkálatait. Ennek kapcsán készítette el saját tervezetét – amelyből az alaprajz ugyebár egyelőre hiányzik –, mely szerint az egyik bástyán egyedül a kazamaták belső átalakításával el lehetne érni, hogy szárnyanként legalább 9 ágyúnak legyen hely. A többi bástyánál viszont felhívta a figyelmet, hogy ott, mivel a szárnyak merőlegesen állnak a kurtinára

13 Érdekes, hogy bár a haditanácsi kivonat bevezetőjében az eredeti kiadási dátumaként a nov. 19-i keltezés szerepel, hátuljára viszont nov. 18-án vezették rá végzést! Ha figyelembe vesszük, hogy Stier jelentésének az uralkodóhoz továbbított átirata nov. 22-i keltezésű, akkor valószínűbb, hogy az első dátum téves. Kérdéses továbbá, hogy ha Souches nov. 19-én küldte volna el Tokajból saját levelét az uralkodóhoz Bécsbe, akkor hogyan kaphatta meg Stier ily gyorsan az utasítást és készíthette el jelentését ilyen rövid idő alatt. Stier eredeti, datálatlan iratában egyértelműen fogalmaz: „Der Ober Jnggenier Stier vbergibt den angeforderten bericht vber die Vestung Zathmar...” (kiemlés tőlem – D. Gy.).

14 A kép jelenlegi helye: ÖStA KA Kartensammlung K VII k 264-200 E. A hozzá tartozó felirat a következő: Specification d[er] Vostung Sathmar alb

A – die Festung; B – ist die Cortinen samb den Zweyen dhorn von gemeyer vndt mit Zieglen gewölbet; C – Sein an dem Cassematen, die brustwehren vndt schießcharten von Ziegl gemauret; D – sein 5 Bollwerkh samb in Zwischen ligenten 4 Corthinen gleich einer Blankhen mit Pallisaden versetz, mit rueten geflohten vndt mit leimb bekleidet.; E – Sein die Bollwerkh vndt Cortinen inwendig mit erdten gefürdert außgefüllet.; F – Sein brustwehren, so von Faschinen, welche von erden wegen beschwehrung der blankhen weeggenommen, vndt wegen deffension gemacht worden; G – Sein 3 gewöhr Cavalier, anietzo gleich einen Erdthauffen, vndt annoch mit Pallisaden versetz.; H – Sein 3 Puluerthurm vndt die Meyer von Ziegl gemauret; J – Sein die vmbblauffende graben d[er] fortification. Hanß Georg Eger.

1. Hans Georg Eger rajza Szatmárról, 1660

és a kazamatákat eleve rosszul alakították ki, továbbra sincs hely elegendő tüzérségnek. Ugyanakkor a jelentése elején kifejtett védelmi hiányosságokra nem adott megoldást. Jó lenne tudni ezek után, hogy melyik is ez a többitől eltérő kialakítású bástya, mivel a rajzok, a Souches-féle, és a későbbiek is, jözszerűen mindet egyformának mutatják.

A falak lábazatának megerősítésében és annak módjában egyetértett Souches-sal, csak a kivonathoz képest részletezte a munkák menetét is. Először a fal lábazatát kell az árokban levő vízszint fölé emelni, s ehhez a vizenyős-mocsaras talajba karókat kell leverni, erre egy deszkából rácsszerűen összerótt alapozást kell helyezni, s erre épülhet rá végül a földtöltés.

Az árok szélességét Stier is elegendőnek tartotta, a kimélyítéssel és a föld felhasználásával is egyetértett, de javasolta, hogy legelőször ezt végezzék el, mivel így az erőd védhető állapotba kerülne, és a főfalak javítását nyugodt körülmények közt lehetne befejezni. Stier tervében már nem csak a *contrascarpa*, hanem három *ravelin*, és a hozzájuk tartozó árokszakaszok is szerepeltek. Sajnos, tervrajza hiányában nem tudjuk biztosan, melyek ezek, ám egy, a következő év júniusában készült alaprajzon már megjelent e három védmű, mégpedig az erődítménynek a sziget belseje felé néző oldalain (2. kép). A munkálatokra a város lakosságát és az ott állomásozó katonaságot szándékozta igénybe venni.

A hídfőket szarvművekkel (*Hornwerk*) kívánta mindkét folyóág túloldalán biztosítani, úgy, hogy közben az erőd arra néző kurtinái elé is *ravelin*eket tervezett, miként ez egy újabb, 1662 novemberében készült jelentéshez mellékelte rajzon látható (3. kép).

Stier hozzáértését már az eddigiek is bizonyították, de gondosságának újabb jelét adta, amikor felfigyelt arra, hogy az egyik bástya csúcspontját valamivel előrébb kell majd vinni ahhoz, hogy a bástya homlokvonala pontosan az átellenes szárny és a kurtina találkozási pontjából kiinduló képzeletbeli vonalra, az úgynevezett védvonalra kerüljön.

Végül a katonák szállásainak újjáépítése kapcsán halasztást javasolt, mondván, hogy fontosabb az erődítmény falainak és védelmi képességének helyreállítása.

A fentiekből két dolog derült ki teljesen világosan: egyfelől az, hogy az erődítmény meglehetősen siralmas állapotban került vissza a császár fennhatósága alá, másrészt az, hogy – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – az erődítmény modernizálási terveinek alapját Stier elképzelései adták, hiszen a későbbi jelentésekben alapvetően ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak a hadmérnökök.

Ehhez képest a következő esztendőben két új név bukkan fel Szatmár erődítéseivel összefüggésben, mégpedig Wolfgang Friedrich Cobb Freiherr von Neiding ezredesé¹⁵ és egy bizonyos Salomon Gubert hadmérnöké.¹⁶ Az újabb várleírás Cobb egy 1661. június 29-én Szatmárban kelt jelentésének¹⁷ mellékleteként őrződött meg. Cobb többek között a törökök mozgásáról tájékoztatta a Haditanácsot, és emellett természetesen pénzt kért a szatmári építkezések folytatásához. Ennek alátámasztását szolgálta a hadmérnöki leírás, valamint az elvégzett munkákért kifizetett összegekről készített számadás beküldése.

Bár az erődítmény állapotáról készített irat¹⁸ nincs szignálva, de a hozzá tartozó alaprajzon (2. kép)¹⁹ az említett Salomon Gubert hadmérnök neve olvasható, tehát nagyon valószínű, hogy a jelentés is tőle származik.²⁰ Ebből pedig kitűnik, hogy a falak tövébe szorosan összefont, vastag karókat vertek le függőlegesen egymás mellé, e mögött azonban csupán rendetlen földtöltés („unordentliche Schütte”) húzódott, jóformán mellvédek nélkül. A téglával falazott²¹ kazamatákban csupán egyetlen ágyú számára jutott hely. A várárok szélességét és mélységét változónak mondja, hozzátéve, hogy száraz időben bizonyos helyeken meglábolható (az alaprajzon 7-tel jelölve).

Ezután sorra vette a készülőfélben levő elővédműveket. Megállapította, hogy ezek földtöltései ugyan elkészültek, de gyeptégla-borítást csak a kapunál levő kapott, így az hamarosan alkalmassá válhat a védelemre. Az előttük levő árokszakaszok építése azonban még javában folyt, szélességüket 60–100 lábra,²² mélységüket 12 lábra tervezték. Gubert kiemelte, hogy a félkész 10. számú *ravelint* (a szám egyébként lemaradt róla a

15 Cobb 1660-tól szatmári német helyőrségparancsnok volt. 1660. nov. 9. Louis Raduit de Souches utasítása Cobb számára feladatairól. MZA G 267 Rodinný archiv Wallisů Kart. 1. Personalakten des Oliver Freiherrn von Wallis No. 3. fol. 11.; vö. Cobb néhány levele Szatmárról Souches-hoz, 1661–1662-ből: MZA G 155 Rodinný archiv Ugartů, Inv. č. 649. fol. 1–10. 1660-tól ezredes: ÖStA KA Best. No. 1648.; 1664-től vezérőrnagy (Generalwachtmeister): I. Lipót pátense hadseregéhez Cobb kinevezéséről, 1664. ápr. 28. ÖStA KA Best. No. 1723. Ezeket az adatokat PÁLFFY GÉZA bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezért ehelyütt mondok hálás köszönetet.

16 Róla egyelőre csak annyit tudunk, amennyi az 1662. okt. 27-én Szatmárban kelt folyamodványából kiderül, jelesen, hogy a Wallis ezredben szolgált hadnagyként, és az ezred 1660-ban történt odavezénylése óta tevékenykedett az építkezésen.

17 ÖStA KA AFA 1661/6/94. fol. 604r-v., 609r-v.

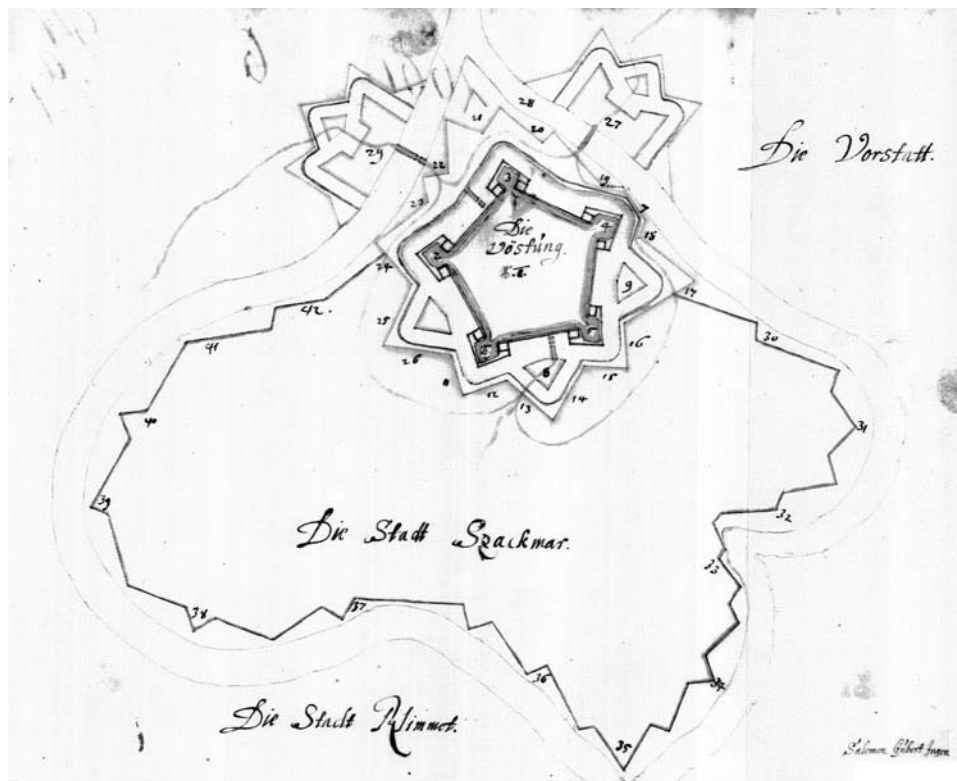
18 ÖStA KA AFA 1661/6/94a. fol. 605r-606v.

19 Eredetileg az iratok mellé csatolták, jelenlegi helye azonban: ÖStA KA Kartensammlung, K VII k 264-201.

20 Ráadásul a következő évben is ő készítette a jelentést, immár szignálva.

21 „... waß an den Casematten, daran ein yedes nur auf ein Stückh gerichtet, mit Ziegeln Außgemawert ist, ...”. ÖStA KA AFA 1661/6/94a. fol. 605r. Mint később kiderült, a kazamatáknak csupán a külső oldalát erősítette egy téglafal.

22 1 bécsi láb = 31,6 cm. BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi hossz- és földmértékek. 1601–1874. Budapest, 1990. 149–150.

2. Salomon Gubert hadmérnök rajza Szatmárról, 1661

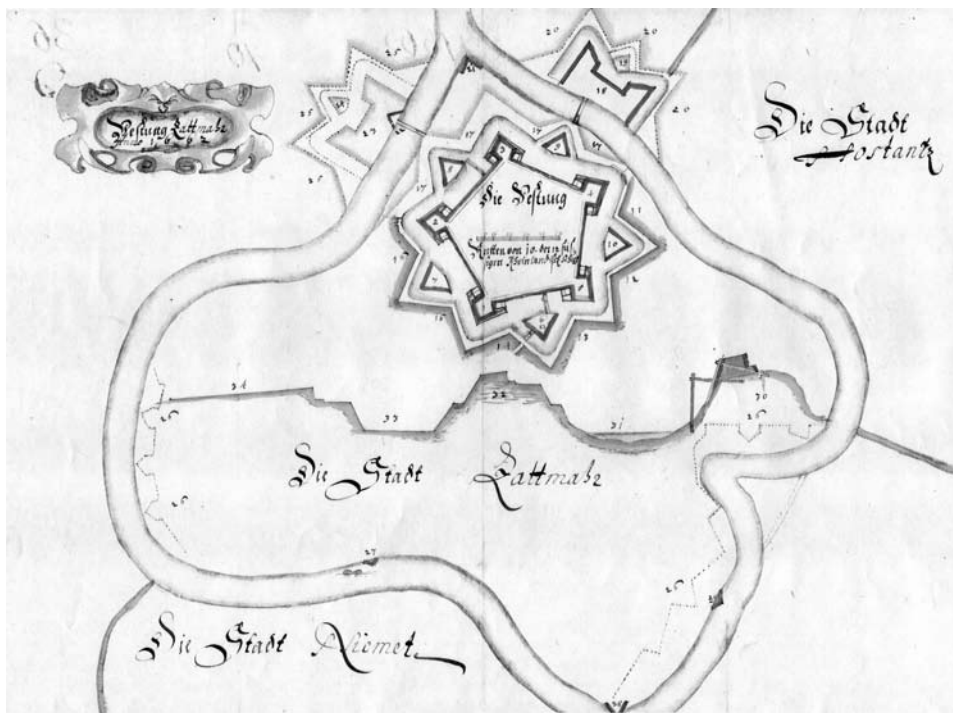
rajzon) a helyi lakosság építi. Az új *contrascarpával* is hasonlóan álltak, egy része már elkészült, mégpedig az árokból kitermelt földből (11–16), míg más részeihez még jóformán hozzá sem fogtak (17–26).

A hídfőerődökről Gubert leírta, hogy azok nem csak a mögöttük levő hidat és átkelőt védelmezték, nem csak az előterepet ellenőrizték, hanem egymást is fedezniük kellett volna. Rátéekintve a rajzra azonban látható, hogy a valóságban egymáshoz viszonyított helyzetük ezt kevésbé tette lehetővé. A déli folyóág hidját védelmező *Hornverket*, azaz szarvművet (27) már csak azért is szükségesnek ítélte, mert mögötte a folyó meglehetősen sekély volt (28). Ez egyébként már árkaival együtt elkészült, de mind *ravelin*jén, mind *contrascarpáján* dolgoztak még. A másik szarvműhöz (29) viszont még hozzá sem fogtak,²³ viszont itt az építkezés könnyebbnek ígérkezett, mivel ezt a helyet Gubert szerint még áradáskor sem érte el a víz.

A szigetet is védőművek vették körül (30–42), amelyet a város lakói emeltek, de amelyeknek úgyszintén csak egy kis része készült el (33–35). Formailag az ostromárkokra²⁴ emlékeztettek. Gubert szerint e sáncok legfeljebb egy rajtaütés elhárítására képesek,

23 Ez és az előbb említett szarvmű elővédművei még az 1671. évi alaprajzról (6. kép) is hiányoznak.

24 Az eredetiben „Tranquiemment” szerepel, amelyet egyelőre nem tudok értelmezni, de felteszem, hogy a *tranchée*-vel vagy a *tranchement*-nal azonos, amelyek nagyjából mellvéddel és lövészpaddal ellátott árkok jelöltek.

3. Salomon Gubert hadmérnök rajza Szatmárról, 1662

amely alacsony vízállásnál vagy a folyó befagyása esetén következne be. Épp ezért javasolta, hogy a folyó túlsó partját vársík formára kell alakítani, hogy az teljes egészében belőhető legyen.

Nem érdektelen egy pillantást vetni a mellékelt számadásra sem.²⁵ Ebben az 1661. március 7. és június 25. közötti tizenhat hét adatai szerepelnek, heti öt munkanappal számolva, mely időszak alatt 3279 rajnai forint 21 krajcárt fizettek ki a különböző munkákért, ami komoly összegnek tekinthető. Ebben benne foglaltatnak az ácsok, napszámosok, földmunkások bérköltségei, valamint a gyéptéglák vágásáért, hordásáért, felrakásáért, továbbá a szerszámokért és anyagokért kifizetett pénzek.

A következő évben ismét Cobb ezredes egy 1662. november 28-án, Szatmárott kelt jelentésének²⁶ mellékletében találkozunk az erőd teljes leírásával és alaprajzával (3. kép), amelyet megint Gubert hadmérnök készített, ám egy hónappal korábban, október 27-én.²⁷ Első mondatai megismételték az egy évvel korábbiakat, miszerint az erőd falait képező földtöltések elkészültek, és azokat hosszú oszlopokból álló palákkal veszi körül. Ám mindjárt hozzá is tette, hogy ez a palánk nem nyújt kellő támaszt a falnak és alkalmatlan a védelemre. A függőleges palánkot egyébként hosszú, vízszintesen álló gerendákkal a töltéshez is hozzárogzítotték. A bástyákról továbbra is hiányzott a mellvéd,

²⁵ ÖStA KA AFA 1661/6/94b. fol. 607r-v.

²⁶ ÖStA KA AFA 1662/10/36. fol. 392r-394v.

²⁷ ÖStA KA AFA 1662/10/36e. fol. 398r-399v. Az alaprajz jelenlegi helye: ÖStA KA Kartensammlung, K VII k 264-205.

a szárnyakon sem történt átalakítás, mivel a kazamatákba még mindig csak egyetlen Haubitznak jutott hely. Gubert szerint legalább két oldalazó ágyú számára kell a kazamatákat alkalmassá tenni, lőrésekkel ellátva. A bástyákon levő mellvédeket is helyre kell állítani, ám figyelembe véve a régi földtöltés teherbírását, rőzsekötegekből és földből, miként az a normál tábori védműveknél szokás („dem ordinari Feldbaw nach”), s kívülről a mellvédhez kapcsolt cölöpsorral kell megtámasztani. Mindez jól látható a keresztmetzeti rajzon is, ahol a régi állapotot és az új terveket egyszerre ábrázolták (l. a 3. képen 30–34-gyel jelölve).

A problémák sorát folytatva Gubert hangoztatta, hogy minden bástyán 3 kétágyús ütegnek kell helyet biztosítani. Kijelentette továbbá, hogy a bástyákat az alapjuktól újjá kellene építeni, mivel a régi földtöltések teljesen alakjukat veszítették már, s ennek érdekében minden más munkát el kellene halasztani. Még azon a télen meg kell kezdeni egy cölöpalapozás létesítésének előkészítését, továbbá vízemelő szerkezetek is kellenek, amelyekkel a vizet az egyébként eliszaposodott régi árokba terelik. Ehhez persze ezeket is rendbe kellene hozni, annál is inkább, mert a belőlük kitermelét föld is felhasználható a bástyák újjáépítéséhez.

Gubert mind az öt *ravelint* (6–10) késznek nyilvánította, szerinte csupán az árkokat kell még tovább mélyíteni és szélesíteni, illetve az árokban a falak tövét a víz okozta pusztítástól védelmező, fűzfavesszőkkel font karósort kell elkészíteni. A nagyrészt befejezett *contrascarpát* (11–16) belülről gyepetglákkal fedték le, csak az előtte levő vársíkot kellett még néhány helyen elegyengetni. Ehhez is az árkokból kitermelt földet használták fel. A *contrascarpa* két folyóág felé eső oldalának (17) kiépítését nem tartotta olyan sürgősnek, mondván, ha előbb a bástyákat fejezik be, azok ellenében az támadó a folyóágak és az erőd közti szűk helyen úgysem képes beásni magát.

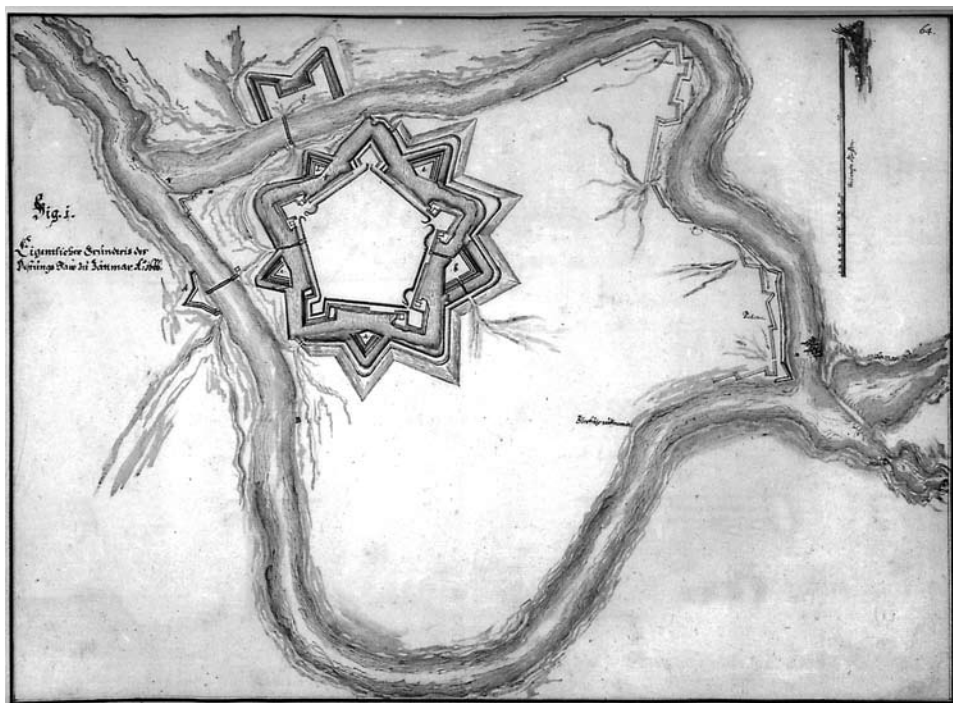
A hídfőerődök körül az előző évihez képest nem sok változás történt: az egyik szarvművet (18) befejezték, de sem *ravelinje* (19), sem *contrascarpája* (20) nem készült még el, a másik szarvműhöz (23–25) pedig még hozzá sem fogtak. Ez utóbbiról azonban Gubert úgy vélekedett, hogy több anyagot és munkaerőt igényel, mint amennyi haszonnal megépítése jár. Mindenesetre érdekes változás az előző évi véleményéhez képest. Helyette egy egyszerű *ravelin* (22) készült rőzsekötegekből a híd védelmére, a két folyóág szétválasztásánál pedig egy „Tenaille”, azaz ollómű (21)²⁸ a túlsó partok pásztázására, mivel e helyütt száraz időben gyalogszerrel át lehet kelni.²⁹ Hasonló feladatra szánták a déli folyóágon levő két védművet (28–29) is (a 27-es a németi kompot jelöli).

A várost övező sáncokon (26), amelyeket Gubert mostmár csak felhányt földnek („geschüttete Erden”) nevezett, ugyiszintén semmi nem történt, sőt Gubert azt is hozzátette, hogy bár megépítését a polgárok az előző évben elvállalták, de a folytatásra ekkor már nem lehetett őket rábírní.

Az eddig ismertetett jelentésekből tehát összességében az derült ki, hogy a megkezdett korszerűsítés keretében elkészült öt *ravelin* a hozzájuk tartozó árkokkal, valamint az egyik hídfőerőd. Emellett azonban komoly problémák jelentkeztek a már meglévő töltésekkel kapcsolatban, amelyeket Gubert szerint újjá kellett volna építeni. Hogy ebből és fentebb felsorolt egyéb hiányosságok kijavításából a következő évtizedben mi valósult

28 Megint egy furcsa szóhasználat, hiszen az ollómű a védők szemszögéből éppenséggel nem fordított, hanem normál „V” állású, és célja az olló két szára közé szorult ellenség keresztútjába fogása, amiről jelen esetben szó sincs. Az ilyesfajta védművekre inkább a *redoute* kifejezést használták. Hasonló a helyzet a *ravelin*nek mondott hídfőerődöcskével is.

29 Az előző évben még kicsit odébb voltak az átlátható helyek.

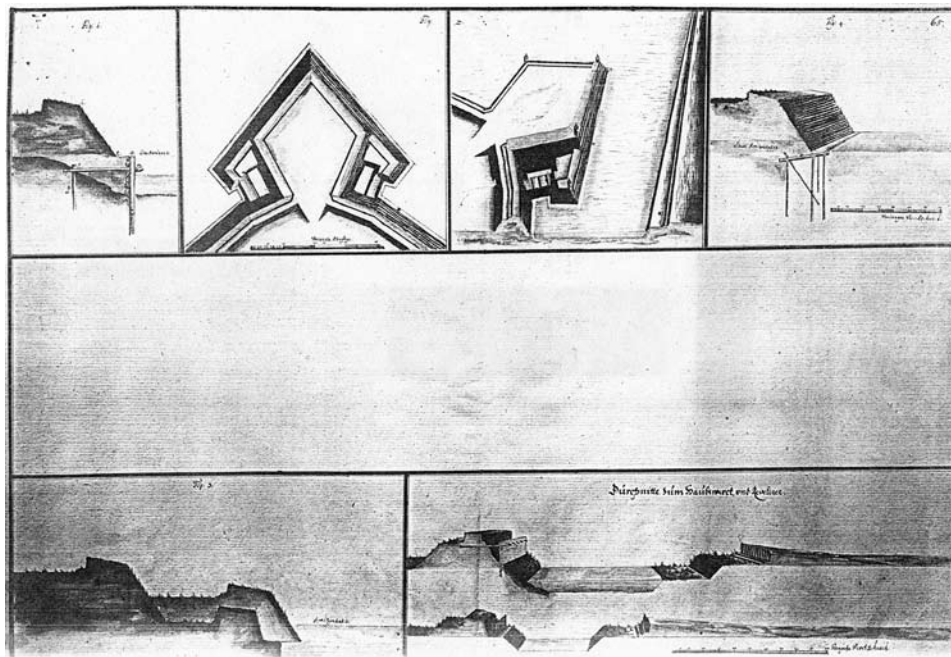

4. Lucas Georg Ssicha hadmérnök rajza Szatmárról, 1666

meg, arra egyelőre nincs konkrét adatunk. A jelenleg rendelkezésre álló, időben ezután következő forrás ugyanis már 1671-ből származik. Épp ezért viszont érdemes egy pillantást vetnünk a köztes időben keletkezett képi ábrázolásokra is.

Számunkra legfontosabb a Lucas Georg Ssicha hadmérnöknek tulajdonított, 1666-ban keletkezett alaprajz (4. kép) és hozzá tartozó metszetrajzok (5. kép).³⁰ Maga az alaprajz jószerével teljesen megegyezik az 1662. évivel, csupán a szigetet nyugat–délnyugat felől védő, illetve a folyóágak szétválásánál levő sáncokat mutatja jóval részletesebben és ebből következően talán késznek, továbbá az északi folyóág hídfejerődjének alakjában fedezhetünk fel némi eltérést. Ezen ábrázolás nagy előnye, hogy készítője gondot fordí-

30 Azt, hogy az alaprajzot, metszetrajzokat és az itt nem közölt vedutákat valóban Ssicha készítette volna, forrás jelenleg nem támasztja alá. Csupán Glaser, és utóbb Kisari közlésében szerepel, de az nem derül ki egyik szerzőnél sem, hogy a név esetleg a rajzok hátulján található-e, hiszen elől, legalábbis az eddigi kiadásokon és másolatokon, ez nem látszik. GLASER LAJOS: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. Budapest, 1933. 225–228. szám.; KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000. 481–483. Megjegyzendő azonban, hogy a meglehetősen hasonló stílusú, és ugyanazon kéz által feliratozott kállói alaprajz bal alsó sarkában megtalálható Ssicha szignója. KISARI 2000. 479. L. még: SZÓTS 2006. 88. Közvetett bizonyítékként fogható fel, hogy Ssicha alább tárgyalt, 1672 januárjában írt jelentésében kétszer is utalt arra, hogy 1666-ban valamilyen formában kapcsolatba került Szatmár építkezéseivel. Megjegyzendő, hogy a metszetrajzok Kisarinál nem szerepelnek, holott Glaser kataszterében megtalálhatók: GLASER 1933. 228. szám alatt, bár ott is csupán a 227. számhoz, a Ssicha-féle alaprajzhoz tartozó részlettervekként említi, minden pontosítás nélkül. Ebből egyébként jómagam is csak e fénymásolt példánnyal rendelkezem, amelyet DR. VÁLI ISTVÁNNÉ, a Országos Műemléki Felügyelőség Tervtárának vezetője bocsátott a rendelkezésemre, akinek segítségét ezúton is köszönöm.

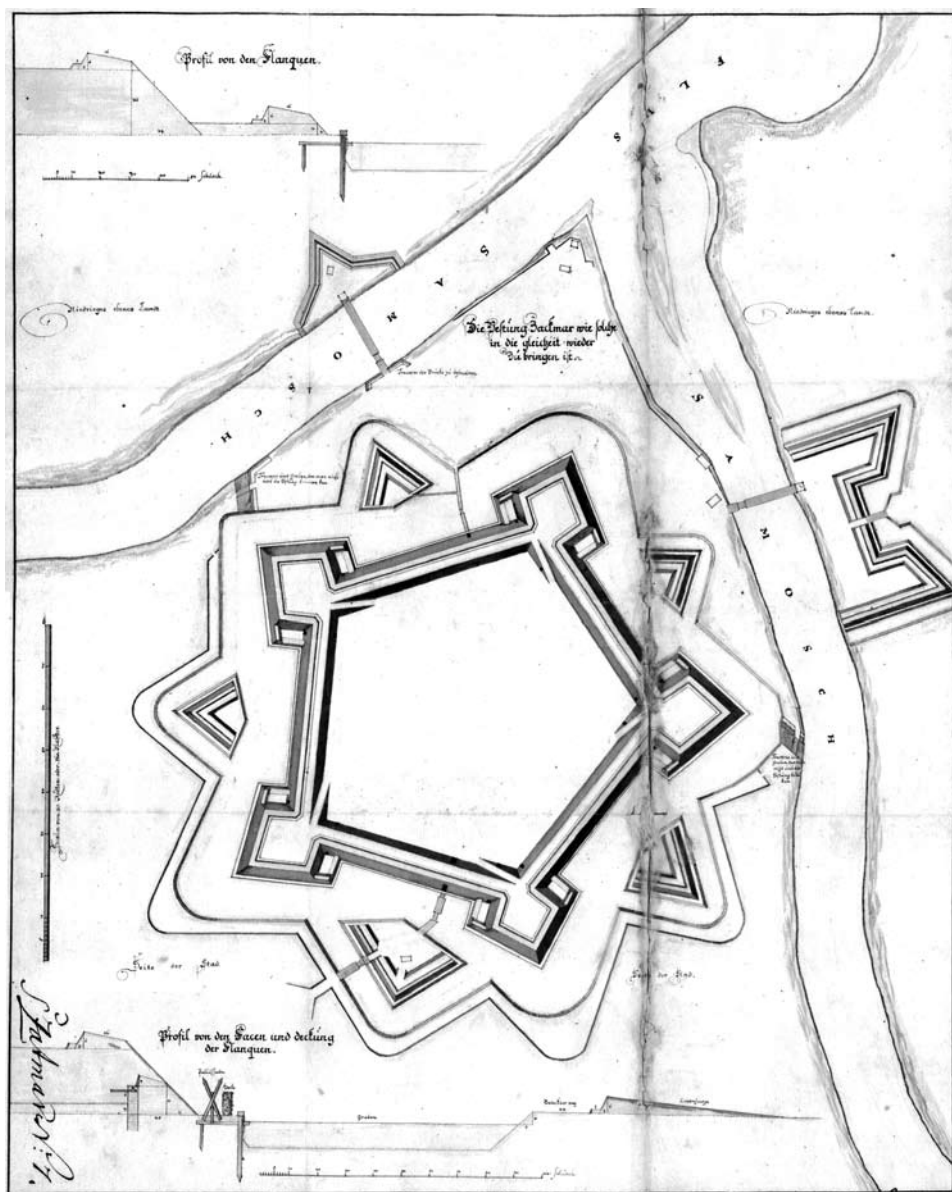

5. Lucas Georg Ssicha hadmérnök részletrajzai
a szatmári erődtítmény falainak szerkezetéről, 1666

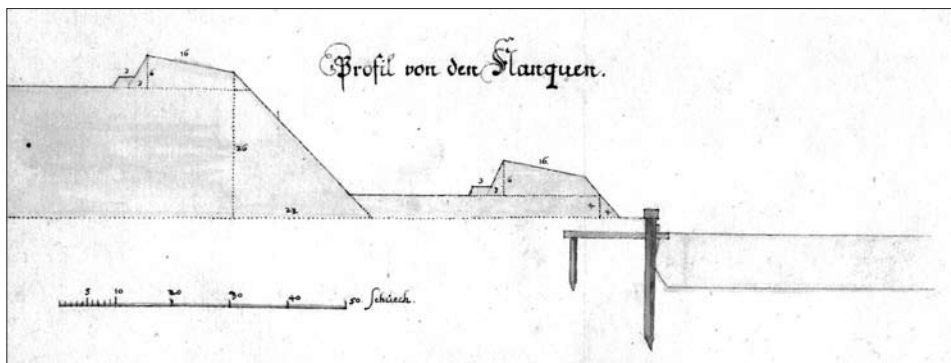
tott a terepviszonyok megjelenítésére is. Így például ellenőrizhető, hogy az előbb említett hídfőerőd mintha valóban egy magasabb partszakaszon helyezkedne el. Összességében azonban nem mutatható ki érdemi változás az erődtítmény szerkezetében. Ugyanakkor a korábbiaknál jobban kivehető a bástyák szerkezete, így megfigyelhető, hogy az észak és dél felé néző három, illetve a keleti és nyugati két védmű a szárnyak kialakításában eltér egymástól. A szárnyak mindenütt kétszintesek, de az utóbbi kettőnél hiányzik a fül. Ugyancsak határozottan jelöli a rajz a *contrascarpát*, a fedett utat, a lövészpadokat és vársíkot. Látszik továbbá, hogy a várakokban néhol nincs víz.

Hasonlóképpen nagy érdeklődésre tarthatnak számot a metszetrajzok. Ezek feliratozása egyértelművé teszi, hogy hozzájuk is tartozott valamiféle leírás. Ennek felkutatása a jövő feladata, mivel e nélkül a rajzok egyes részeinek értelmezése meglehetősen bizonytalan. Amit kétség nélkül leolvashatunk róluk, az a bástyák palánkszerkezete és formai kialakítása. Itt is jól látható, hogy a bemutatott bástya – a füles szerkezetű három védmű egyike – valóban a korábban már említett kétszintes szárnyal rendelkezik. Az alsó szintre a kurtina alatti folyosón lehetett bejutni. Az új kialakítás a füleken is lehetővé tette a védők elhelyezését, noha a homlokvonala belső részeinél alacsonyabban. Ez azonban nyilvánvalóan a fentebb problémaként említett, nem megfelelő alacsony árokpá sztázást volt hivatva biztosítani. Ezen kialakítás első nyomai, ebből a képből visszakövetkeztetve, már az 1662. évi alaprajzon is felfedezhetők.

A bástyák palánkszerkezete a 2. és 4. számú részletterven jól kivehető: kívül és belül vízszintesen egymás fölé helyezett gerendasorokból rótták össze, s az egészet függőlegesen levert, átlósan összefogott cölöpözetre fektetett, keresztirányú gerendák támasztották meg.

Az évtizeddel későbbi, 1671-ből származó jelentések³¹ nem csupán Szatmárról szólnak, hanem jószereivel az egész felső-magyarországi régió várait bemutatják. Közülük is kiemelten foglalkoznak a kassai citadella, valamint Ecsed, Kálló, Tokaj építkezéseivel. Valamennyit, a hozzájuk tartozó alaprajzokkal és keresztmetszetekkel együtt Jacob von Holst császári hadmérnök-ezredes készítette. Sajnos, szinte már azt mondhatom, szokás

6/a. A szatmári bástyák szárnyainak keresztmetszete
Jacob von Holst hadmérnök rajza, 1671 (részlet a 6. képről)

szerint, a képi ábrázolások közül csak néhány maradt fenn, vagy legalábbis jelenleg csak keveset ismerjünk közülük.

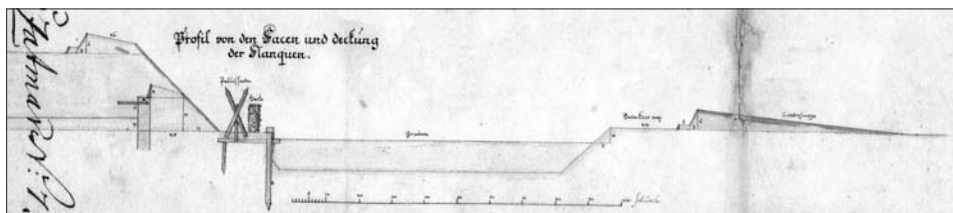
A Szatmárról szóló leírás is egy nagyobb jelentés része, melyben Holst beszámolt Ecsed és Kálló építkezéseiről is. Az iratokhoz több ábrázolás is tartozik. Az egyik egy gyönyörű, színezett alaprajz az erődítményről a hídfőkkel együtt (6. kép). Felirata szerint azonban ez csupán egy terv arra vonatkozóan, hogyan kellene az erődítményt megfelelő és arányos formára alakítani. Az alaprajzot a bástyák szárnyainak és homlokvonalainak újonnan kialakítandó keresztmetszete egészíti ki. Az utóbbit Holst egy külön rajzon is megismételte – némileg leegyszerűsítve, feliratok nélkül –, amely szintén az irat mellékletében található (7. kép).

Holst azzal a kritikai észrevétellel kezdte mondandóját, hogy bár az előző 11 évben sok mindent építettek, „de amit az egyik parancsnok jól megcsinált, az a másik újból elrontotta, s mivel egyik a másiknak nem hagyta hátra az Ő Császári Felségétől és az Udvari Haditanácstól kapott építési utasításokat, mindegyik a saját feje után építkezett, és mindent ki akart javítani, miáltal a bástyák nem egyformák, mindegyik eltér a [szükséges] formától, túl kicsik, és néhány helyen nem lehet kellőképp oldalazni.”³²

Mindjárt rá is tért e problémákra. Elmondta, hogy Cobb tábornok a Haditanács utasítására újjáépítette az egyik bástyát (sajnos, azt nem közli, melyiket), ám mivel a rézsút túl meredekre alakították, a bástya homlokvonala megsüllyedt, amelyet azután újból ki kellett javítani. Hasonló eset történt az azt megelőző évben, amikor Strassoldo ezredes egy másik bástya³³ elé két sorban hosszú tölgyfa oszlopokat veretett le, amely lenyomta a bástya rézsűjét (?), és maguk az oszlopok is elsüllyedtek, s emiatt sok értékes faanyag ment veszendőbe. Holst először tudni akarta, miért történt ez, s a helyszínen egy 15 láb mély lyukat furatott, amiből 10 lábnyi a várárok vízének felszíne alá esett. Kiderült, hogy

32 „Betreffend Zackmar, so haben wir denselben orth auch fleissig besichtiget, an welchem ich befinde, das in 11 Jahren viel gebauet, Aber waß ein Commandant gutt gemacht, hatt der ander wider vertorben, und weil einer dem andern, nicht hinterlassen seine ordre so von E[uer] Kay[serliche] Ma[jestät], und dero HoffKriegsRat wegen der bawes eingangen, hatt ein ieder nach seinem sinne gebawt, und alles verbessern wollen, daruber die bollwerck ungleich, und fast alle auß der form gerathen, Zu Klein worden, in etlichen orten auch nicht nach genügen können bestrichen werden.” ÖStA KA HKR Akt. 1671 September No. 227. Exp. fol. 36r.

33 Holst 1672. jan. 2-i jelentéséből kiderül, hogy ez az később állandó vita tárgyát képező, a kaputól jobbra levő bástya. L. a 37. jegyzetet.

6/b. A szatmári bástyák homlokvonalának, lábazatának és contrascarpájának keresztmetszete
Jacob von Holst hadmérnök rajza, 1671 (részlet a 6. képről)

alul két embernyi mélységű mocsár volt, amely a ráhordott nehéz, agyagos töltés és a cölöpök súlya alatt megsüllyedt. A további bajokat megelőzendő, Holst a tönkrement helyett új cölöpsorral akarta a bástya lábazatát körben megerősíteni. Mindezt a falak hosszának kiegyenlítésével akarta összekötni, melynek eredményeként a szárnyak mérete egyformán 13 öl³⁴ lenne, így, midőn a homlokvonalat hozzájuk igazítják, minden fal a megfelelő irányba kerülne,³⁵ a bástyák teteje³⁶ és a kazamaták is visszanyernék eredeti, nagyobb alapterületüket. Feltehetően ezt az új, ideális állapotot tüntette fel alaprajzán is (6. kép).

1671-ben került sor az imént említett bástya megsüllyedt részének újjáépítésére.³⁷ Holst szerint a mondott cölöpsor mögé tölgyfából ládákat kell készíteni, azokat földdel megtölteni, mögéjük pedig gyeptéglákat tömködni. Ezáltal egy 15 láb (a szárnyak előtt csak 6 láb) széles padka jön létre, amelyre 3 láb vastag sövényt kell ültetni. A sövény mögé ideiglenesen, míg az előbbi kellően meg nem nő, kereszt alakban összefogott karókból palliszádót kell építeni (6/b-7. kép). A padkának megfelelően kell azután a falat felépíteni, és a lejtőnek 45 fokos szögben kell állnia.³⁸ A szárnyak alsó szintjét a homlokvonala alacsony meghosszabbításai fedezik, ezért annak vastagságát úgy kell meghatározni, hogy mögéjük ne lehessen belőni. A földből épült mellvédekre nem szabad előre lőréseket vágni, mert azok idővel bedőlnek, hanem csak akkor és oda, amikor és ahová a szükség

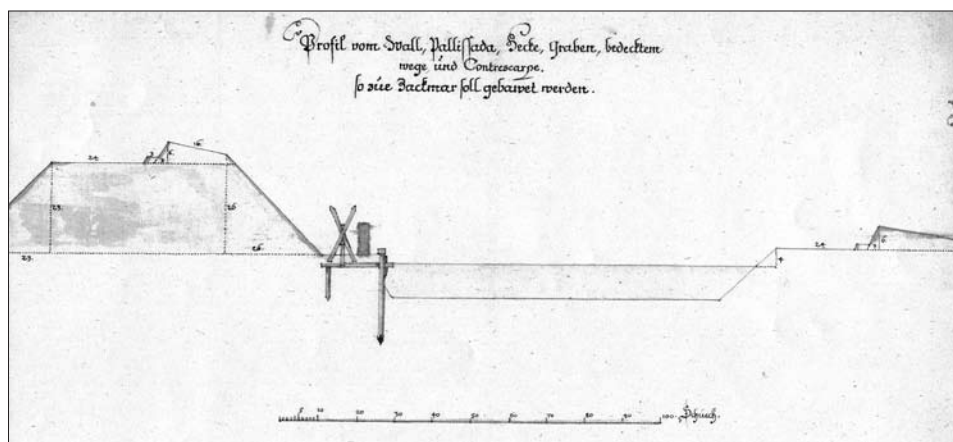
34 1 bécsi öl = 6 bécsi láb = 1,89648 m. BOGDÁN 1990. 177.

35 Mint később kiderül, itt az egyik bástya szárnyának és az átellenes bástya homlokvonalának viszonyáról van szó, vagyis a megfelelő oldalazhatóság visszaállításáról.

36 Megfelelő magyar szakkifejezés hiányában ismét egy rossz, inkább csak képszerű fordítást használok. Az eredeti szövegekben ebben az összefüggésben az *oberer Platz* fordul elő, ugyanakkor a helyes szakszó *Bastionskessel*, *Bastionshof* vagy egyszerűen *Hohle* lenne, amelyek fordítása viszont még idegenebbül hatna. Glossarium Artis. Wörterbuch zur Kunst. Band 7. Festungen. Der Wehrbau nach Einführung der Feuerwaffe. Red. HUBER, RUDOLF—RIETH, RENATE. Tübingen, 1979. 30.

37 Mint a szövegből kiderül, ez az erőd kapujától jobbra levő védmű. A helymeghatározás bizonytalan, mivel az erődnek minden rajzon két kapuja van. Holst leírása szerint az erődbe a kapun belépve kell elképzelnünk a jobb oldalt: „...ein Bollwerck ..., so Zur rechten handt des tohres liget, wan man in die Vestung gehet....”. ÖStA KA HKR Akt. 1671 September No. 227. Exp. fol. 37r. Ez esetben a Spalla hadmérnök 1671. dec. 6-i jelentésében (l. később) említett, a Hostanz külváros felé néző bástya említése eldönti a kérdést: „...nach außweißung des Abrisses vnd Instruction, so Herr Obrist Holst hinterlassen, deren erstes [ti. a bástyák közül] auf der rechten handt im eingang der Hauptporten dißer Vessung, vnd das ander ist, welches dißem folget, gegen dem Fluß Samos Vnd Vorstatt Ostanz....”. ÖStA KA HKR Akt. 1672 Jänner No. 10. Exp. fol. 25v. Ebből következően a sziget belseje felé néző kaput kell a kiindulási pontnak tekintenünk, így az ominózus jobb oldali bástya a 3. képen az 5. számú, a következő pedig a 4. számú védmű. A probléma ezzel mindössze annyi, hogy az előbbi bástya már a sziget belsejében, a minden bizonytalansággal, magasabb részen állt (emlékezzünk, hogy a leírások szerint az erőd egy kisebb kiemelkedésen helyezkedett el). A rossz altalaj problémája inkább a 3. számú bástyánál képzelhető el, de ekkor belülről és a másik kaputól kiindulva kellene a két leírást értelmeznünk. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy Ssicha 1672. januári, alább tárgyalt jelentésében azt állította, hogy a rossz altalaj mindenütt gondot okozott.

38 „... die Dossirung soll nicht weniger, als die höchte selbst ist, sein.” ÖStA KA HKR Akt. 1671 September No. 227. Exp. fol. 37r.

7. A szatmári bástyák szárnyainak keresztmetszete
Jacob von Holst hadmérnök rajza, 1671

kívánja.³⁹ A bástyák három kifelé néző csúcsára ütegállásokat kell emelni, s ehhez a földet a túl magas *contrascarpe*ről kell elvenni.

A bástyák elkészülte után Holst szerint folytatni kell az árkok mélyítését, mivel az ugyan a kurtinák előtt megfelelő, de a bástyák és a *raveline*ek előtt korántsem. Ehhez le kellene engedni a vizet, utána az árkokból ki kellene ásni a szükséges földmennyiséget, amelyet azután a töltések javítására lehetne használni.

Holst végül még kisebb megjegyzéseket tett az egyéb munkákkal kapcsolatban. Javasolta, hogy egyszerre csak egy dologgal foglalkozzanak, mert ha sok mindent elkezdenek, elfogy a pénz, és minden abbamarad. Felvetette továbbá, hogy Szatmár és Ecsed építkezéseit egy külön hadmérnök felügyelje, ne a távoli Kassáról küldjenek ki újra és újra valakit. Így elkerülhetnék a felesleges munkákat és pénzkidobást is. Mindebből kitűnik, hogy Holst komolyan vette feladatát, és látva a technikai és szervezési problémákat, megkísérelt legalább felszólalni ellenük.

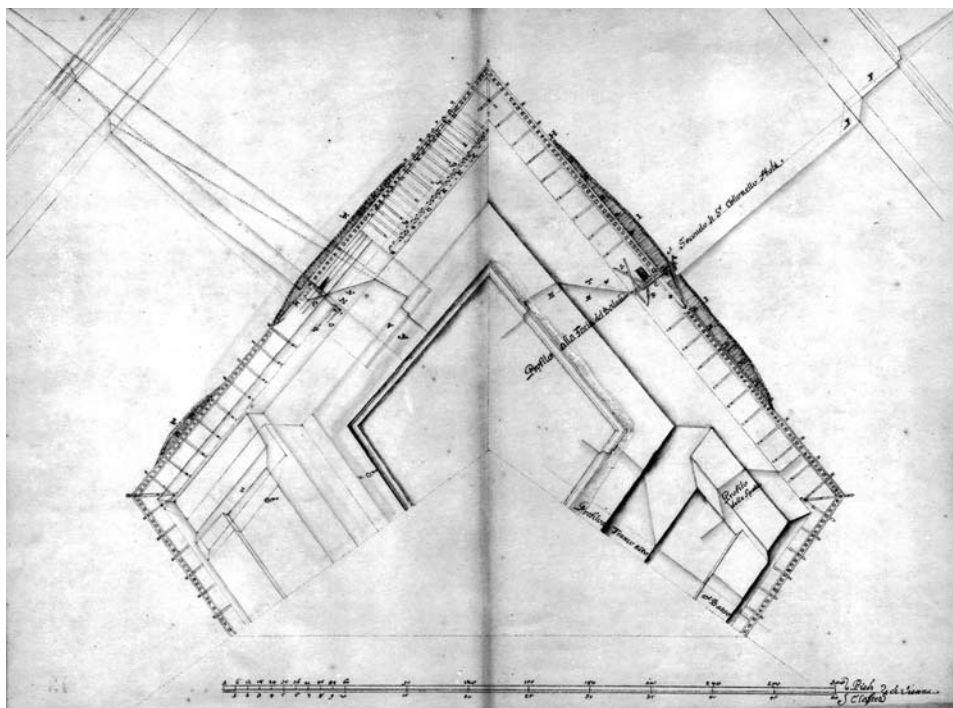
Szatmár építéstörténete eddig a szokásos módon, némileg unalmasan alakult: tervek, jelentések, át- és újjáépítések, javítások stb. Ám 1671 végén Holst mellett két másik hadmérnök is bekapcsolódott a munkálatokba, ha másképp nem, hát jelentések írásával, és ezzel együtt szakmai (?) vita bontakozott ki a problémák megoldása kapcsán.

Az egyik hadmérnök Giovanni Giuseppe Spalla, aki, mint saját leírásából⁴⁰ kiderül, tulajdonképpen Ecsed építkezéseit felügyelte. Spallát a Haditanács utasította, hogy vizsgálja meg Szatmár építkezéseit,⁴¹ amelyet ő kellő előkészületek után meg is tett. Mint mondta, október közepén, egy nagy esőzés után ért oda, s azt tapasztalta, hogy a meg-

39 Holst itt pontosan, ámbar elég körülményesen leírta a szárnyak méreteit is: „Die flanquen, unden 6 schuch hoch, aber die deckhung an der face 12 schuch hoch, und oben 18 schuch breit oder dick, und unten nach erheischung breit, damit man in die nidrige Flanq, weder sehen, noch schissen könne, die Casamaten vergehen lassen, die brustwehren, in den nidren Flanquen, soll 20 schuch dick sein, ohne schießscharten, den man solche alleZeit Kan einschneiden, wan aber die schieß scharten also fort mitgemachet werden, so fallen sie baldt ein. Der raum vor die stück in nidren Flanq soll sein 30 schuch, darnach so gehet der hohe wall an, von der Flanq, und schleißset an die Face, ...”. ÖStA KA HKR Akt. 1671 September No. 227. Exp.. 37r–37v.

40 ÖStA KA HKR Akt. 1672 Jänner No. 10. Exp. fol. 25r–31r. 1671. dec. 6.

41 Holst későbbi jelentései egyértelművé teszik, hogy Spalla az, akit az ő kérésére kiküldtek Szatmár és Ecsed építkezésének felügyeltére.

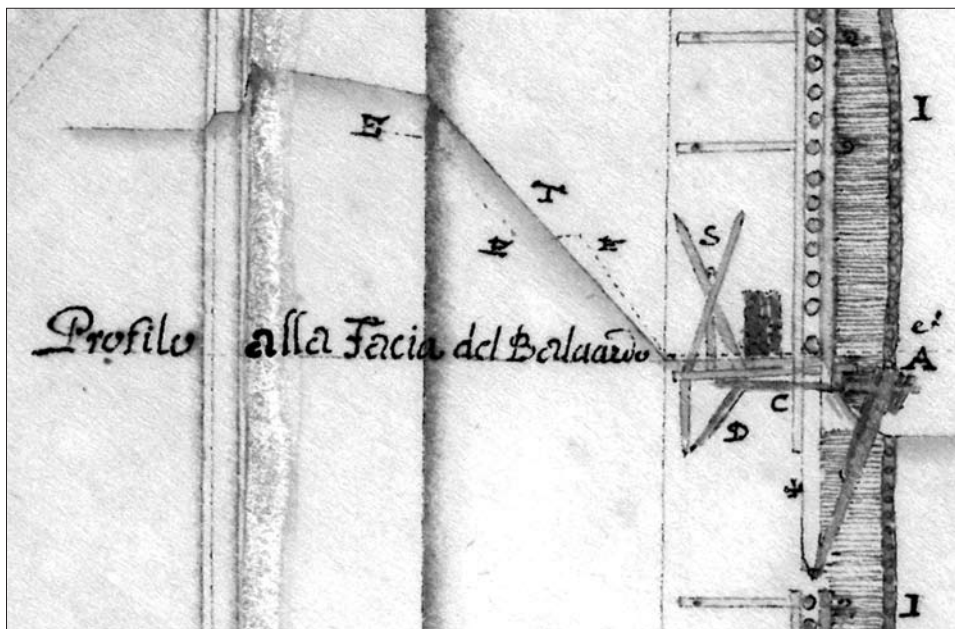
8. Giovanni Giuseppe Spalla hadmérnök rajza az egyik szatmári bástya szerkezetéről, 1671

áradt Szamos az árkokat teljesen megtöltötte, és az egyik bástyán folyó építkezéseket is előntötte (feltehetően a később leírt bástya javítási munkáinak helyszínéről van szó). Megtudjuk tőle azt is, hogy Holst rajzokat és instrukciókat hagyott hátra a kaputól jobbra levő és az azt követő, a Hostanz külvárosra néző bástya építkezéseinek folytatására vonatkozóan. Bár nem sokat haladtak a munkálatokkal, Spalla abban a kevésben is hibákat vélt felfedezni, és panaszkodott, hogy szerinte épp a helytelen módon végzett építéssel túlságosan előrehaladtak.

Részletes leírásának lényege, hogy a víz levonulása után vált láthatóvá, hogy a kaputól jobbra levő bástya jobb oldalán a Holst által készíttetett, a földtöltést támasztó lábazat hét lábnyira kidőlt az árok felé, jöllehet Spalla szerint a szerkezetet megfelelően alakították ki. Mindezt berajzolta a mondott bástyáról általa készített alaprajzba is (8. és 8/a. kép A-D).⁴² A sérülés első okaként ő is, miként Holst is hasonló esetekben, a földtöltés (E) súlyát jelölte meg, amelyet, mint mondja, Holst terve szerint épp előzőleg erősítettek meg a *contrascarpáról* elvett földdel,⁴³ amely pedig a magas vízállás miatt amúgy is vízzel

42 ÖStA KA Kartensammlung, K VII k 265-215. Mivel a rajzon nincs szignó, csak feliratából és a betűjelzések értelmezése alapján valószínűsíthető, hogy ez Spalla rajza. A Kartensammlungban a rajz mellett levő jelzetből (ÖStA KA HKR Akt. 1672 Jänner No. 10. Exp.) és lap hátulján levő folioszámazásból (43) is erre lehet következtetni. Elképzelhető, hogy ez csak egy – bár igen szépen kidolgozott – piszkolat, mivel fontos betűjelek (B, G, R, T) hiányoznak róla. Ugyanakkor ezek helye a szöveg alapján csaknem biztosan meghatározható.

43 Ugyanakkor Holst előbb tárgyalt jelentésében épp azt írta, hogy a bástyákon létrehozandó ágyúállásokhoz kell e földet felhasználni.

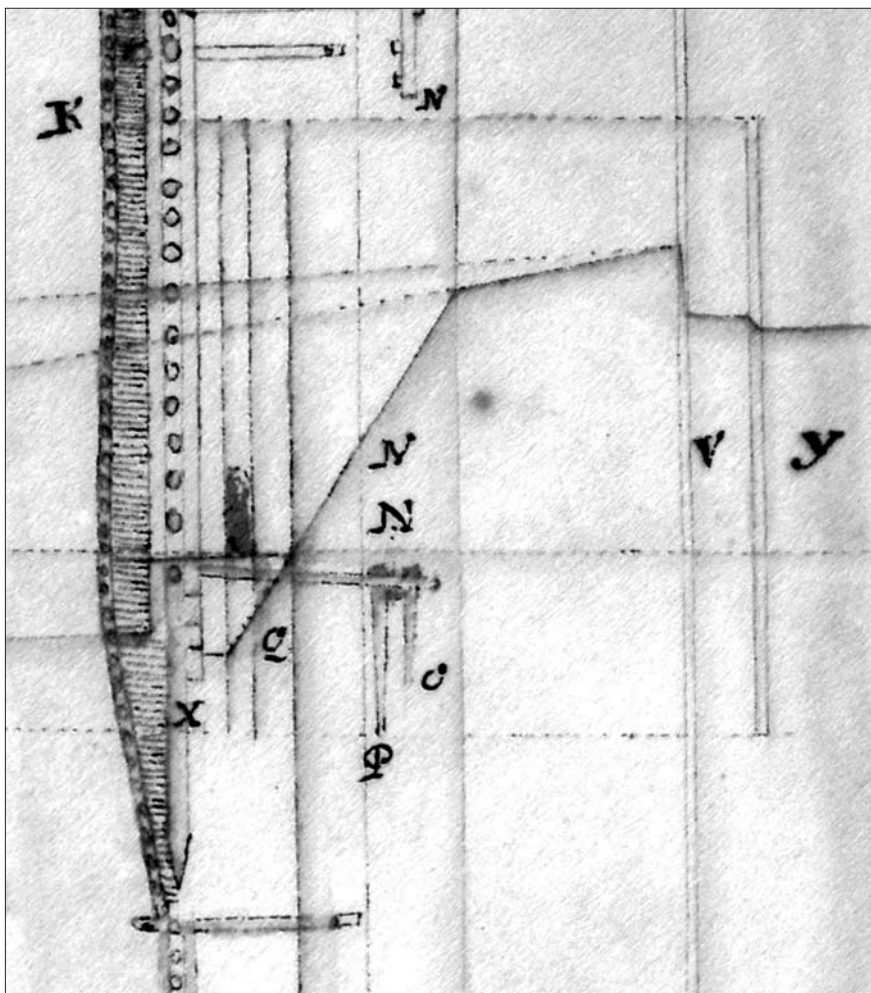

8/a. Giovanni Giuseppe Spalla hadmérnök keresztmetszeti rajza az egyik szatmári bástyáról és annak kidőlt lábazatáról, 1671 (részlet a 8. képről)

telitődött, ráadásul utóbb az akkor éppen sok esőt is magába szívta. Mindez annál is érdekesebb, mivel Holst korábban szintén a föld súlyát nevezte meg a töltésmúlások okaként. Másodjára Spalla a földtöltés tövétől túl távol levert külső cölöpsort (X jel) említette, amelynek így a 8–9 láb vastag lábazat és a fölöttük levő földtöltés súlyát – azaz nyíró irányú nyomását – kellett viselnie. Ellenállóképességét tovább gyengítette, hogy a jórészt mocsaras talajba verték le, amelybe az amúgy 26 láb hosszú és 1–1,5 láb vastag cölöpök egyetlen ütésre félig beleszaladtak. Csak akkor érték el a kemény altalajt, amikor felül már túl kevés állt volna ki a mondott lábazatmagassághoz képest. Egyszerűbben, az árok aljából kiálló rész hosszú erőkarjával a földtöltés súlya könnyen elfordította a puhább altalajba kapaszkodó alsó részt. Megoldásként azt javasolta, hogy a cölöpöket mélyebbre és az ároktól távolabb, a töltés tövéhez közelebb, az ezek szerint ott keményebb talajba verjék le. Szerinte nem csak eme bástya már elkészült lábazatát kellene eképp kijavítani, hanem a másik három bástyánál is eképp kell majd eljárni, ahol a mocsaras talaj hasonló következményeket okozhat.

A következőkben Spalla szembeszállt Holstnak arra irányuló tervével, ahogyan a falak nyomvonalát módosítani, pontosabban a felső szárny méretét növelni akarta, mivel véleménye szerint a változtatások ellenére a szárnyon elhelyezhető lövegek száma nem nőne, továbbá ahhoz el kellene bontani – mint ahogy a tárgyalta bástya két szárnyán már megtették – a fület, és az annak belső oldalát képező, a lövegeket oldalról védő kőfalat is, ami sok felesleges munkával és kiadással járna.

Mindezek után Spalla nem látott más utat a hibák kijavítására és a már meglevő palánszerkezet felhasználására, minthogy a kifordult cölöpöket mindenütt újra le kell verni, ahol ezt rövid időn belül megtehetik (gondolom, itt a késői, decemberi időszak miatt aggódhatott), a deszkaborítás és a vízszintes bekötések elkészítésével azonban várni

8/b. Giovanni Giuseppe Spalla hadmérnök keresztmetszeti rajza az egyik szatmári bástyáról, saját tervével a lábazatra vonatkozóan, 1671 (részlet a 8. képről)

akart tavaszig. Hasonlóképp a földtöltést sem akarta ezután felhányatni, mondván, ha az az olvadó hólével teleszívja magát, megint szétnyomja majd a lábazatot.

Az említett bástya bal oldalán levő két kisebb kidőlt szakaszt hasonlóképp, csupán a cölöpök újbóli leverésével kívánta ideiglenesen helyreállítani. A többi részt pedig, amelyek szintén elkezdtek az árok felé dőlni, a régiek mellett újabb, hosszabb vízszintes bekötésekkel (M) akarta megerősíteni, melyek végeit függőlegesen levert, rövidebb karókhoz (O, P) szegelték, végül pedig a bekötések végét azokra merőleges, vízszintesen fekvő gerendákkal (N) egyberögzítették. Ez a megoldás azonban Spalla szerint csak az adott helyen felel meg, másutt, más feltételek közt eltérő szerkezetet kell építeni.

Ezt követően kifejtette saját elképzelését a lábazat kialakítására (a 8. kép bal oldalán levő keresztmetszet és szerkezeti rajz, l. kiemelve a 8/b. képen), amellyel egyben a bástyák és a felső szárny méretének növelését is el tudta volna érni. Abból indult ki, hogy

mivel a gyenge talajjal nincs mit tenni, és ha a lábazatot sem helyezik át, akkor a legkülső támasztó cölöpök (X) tetejénél 5-6 lábbal lejjebb kell vinni a földtöltés rézsűjének alját (Q), az árok fenekével azonos szintre, amint az a rajzból kitűnik. Ez a pont viseli ugyanis a legnagyobb terhelést. Ezzel ugyan a lábazat kb. egyharmadával keskenyebb lesz, de megspórolják a sövény mögötti keresztkarózatot is (S), legfőképpen azonban az egész földtöltés és a tetején levő mellvédek is mind jóval előrébb kerülnek (18 lábnival, jóval meredekebb külső rézsűnek is köszönhetően). Ezzel együtt persze meghosszabbodna a felső és az alsó szárny is, az előbbi értelemszerűen 18, az utóbbi 10 lábnival (Z és 3 jel). Spalla kijelentette, hogy a megfelelő altalaj esetén a lábazat szélességét egyharmaddal lehet csökkenteni, s ennek lehetőségét szerinte a Strassoldo ezredes által az előző három évben – nyilván a sziget belső részein – eképp végzett építkezések is igazolták. Erre a keskenyebb lábazatra pedig Spalla 5 lábbal alacsonyabb töltést tervezett, amivel csökkentette az amúgy is erősebb alapra és a külső cölöpsorra (X) ható nyomást.

A körülményes szakmai leírás után következik a még körülményesebb szabadkozás, amelyben Spalla kérte, bocsássák meg merészségét, hogy az általa nagyon tisztelt Holst ezredesétől eltérő építési módszereket javasolt, meg azután nem akar ő Haditanács korábbi döntéseinek ellentmondani, de hát a munkálatoknak folytatódniuk kell, úgyhogy mégiscsak kéri a Haditanácsot, hogy terveit hagyja jóvá. Jelezte továbbá, hogy igencsak szüksége lenne a szatmári erődítményről készített, a Haditanács által elfogadott, megfelelően méretezett alaprajzra is, mert nála csak a keresztmetszeti rajzok és az építési utasítások maradtak, amelyekből nem lehet pontosan dolgozni. Ebből a kérésből is problémák adódtak később.

A Haditanács, feltehetően azután, hogy megkapta Spalla beszámolóját a szatmári és kállói erődítményeknél bekövetkezett problémákról, utasította Holstot, hogy tegyen ő is jelentést.⁴⁴ Holst válasza igazolja, hogy a Haditanács valóban az ő kérésére küldte korábban Spallát Szatmár, valamint Ecsed és Kálló építkezéseinek felügyeletére. Ez valószínűleg azért történt így, mert ő maga a kassai citadellán folyó munkákat irányította. A Szatmárra induló Spallát tájékoztatta a dolgok állásáról, a helyszínen pedig Strassoldótól kellett további információkat beszereznie. Holst szerint a bástyákon az általa korábban leírtak szerint mindent előkészítettek, csak az ominózus cölöpöket kellett leverni, amiben nincs mit tévedni, s amit szerinte már el is végeztek.

Az ezután következőkből egyértelmű, hogy Spalla tiszteletének korábbi kinyilvánítása Holst iránt nem igazán érte el a kívánt hatást. Holst ugyanis alaposan kiosztotta Spallát, mondván, ha megkapná az ő – bizonyára magasabb, havi 180 forintos – zsoldját, akkor igyekezne a kisebb jelentőségű dolgokat is átgondolni, miként lehetne azokat megoldani. Érdekes lenne tudni, hogy konkrétan mire gondolt. Amúgy pedig szerinte Spallát csak a pénz érdekli, mindenki mást hibáztat, nem dolgozik és folyton arról beszél, hogy ő, Spalla, ezt meg azt jobban csinálná.

Ezek után újból rátért a szatmári építkezésekre, melynek kapcsán megállapította, hogy bármikor bekövetkezhet valami előre nem látható esemény – itt nyilván a lábazat kidőlésére utalt –, de ezeket meg kell oldani. Hogyha ezen ügyekben Spallának valami kétsége támad, neki is megírhatja, nem pedig minden aprósággal a Haditanácsot zavarni. Ő válaszolni fog, és ha valami nagy fontosságú ügyről lenne szó, amely meghaladja az ő hatáskörét, akkor természetesen ügyis a Haditanácshoz fordul jóváhagyásért. Jól érzékelhető tehát, hogy Holstnak nem csupán az övétől eltérő elképzelés kifejtése fáj, hanem

főként a „szolgálati út” megkerülése miatt haragudott, vagyis hogy Spalla nem vele vitatta meg a problémákat, hanem egyből a Haditanácshoz fordult. Ebből az incidensből arra is következtethetünk, hogy Holst rangban vagy beosztásban Spalla felett állhatott. Összességében Holst saját magának köszönhetette a kellemetlen szituációt, mivel Spalla épp az ő kérésére került Szatmárra.

Végezetül Holst konkrétan reagált a kidőlt lábazattal kapcsolatos megoldásra. Szerinte egész egyszerűen új keresztirányú bekötésekkel kell az újból levert oszlopokat rögzíteni, mivel mind a lábazat fászerkezete, mind pedig a töltés alkalmas erre. A többi munkára vonatkozóan csak annyit javasolt, hogy, tekintettel az arra alkalmatlan téli időjárásra, függeszsenek mindent fel, spóroljanak a pénzzel és folytassák tavasszal.

Úgy tűnik, hogy ez a kurta, és részben személyeskedő válasz még nem elégítette ki a Haditanácsot, ezért Spalla felterjesztését átadták (visszaadták?) Holstnak, hogy érdemben reagáljon rá. Ebből született Holst újabb, 1672. január 2-án kelt, ezúttal igen terjedelmes irata a Haditanács számára.⁴⁵ Ebben már valóban tételelesen válaszolt Spalla minden, az övétől eltérő elképzelésére és felvetésére, mégpedig a kor traktátusainak formájában, amolyan kérdés-felelet, jobban mondva, állítás és cáfolat formájában. A világosabb forma egyben könnyebben értelmezhető tartalom is eredményezett, és segített megérteni a korábbi jelentések néhány homályos pontját.

Először is – immár hagyományosan – a kaputól jobbra levő bástya lábazatának kidőlt cölöpjeivel foglalkozott. Szerinte arról Spalla semmit sem tudott, hogy Strassoldo korábban e bástya köré egy „Gallerie”-t⁴⁶ építtetett és hogy a bástya körül két sorban cölöpöket veretett le (nyilván a „Gallerie” alapjaként). Itt elmondja ugyanazt, amit 1671 szeptemberében is leírt, hogy a fal súlya a cölöpöket mélyen belenyomta a talajba, majd a fal is ráomlott, tönkretéve a „Gallerie”-t is. Holst ezután rendelte el, hogy ez utóbbit hagyják el, építsék meg a 15 láb széles lábazatot, a fölé kerülő töltés rézsűje pedig laposabb legyen. Arra, hogy a cölöpök azért dőltek volna ki, mert – ahogy Spalla korábban megjegyezte – csak akkor érték el a kemény altalajt, amikor felül már túl kevés állt ki, azt felelte, hogy az árok alja (mint a rajzokon látható, a külső cölöpösor az árok szélén állt) oly kemény, hogy a cölöpök hegyét meg kellett vasalni leverésük előtt.⁴⁷ Holst szerint továbbá nem attól függött, hogy milyen mélyre verik a cölöpöket, hogy mennyinek kellett felül kimaradni, hiszen épp az akkori rajza (6. és 6/b. kép) bizonyítja, hogy a nehézségek ellenére 10–12 láb mélységig döngölték azokat az árok aljába.

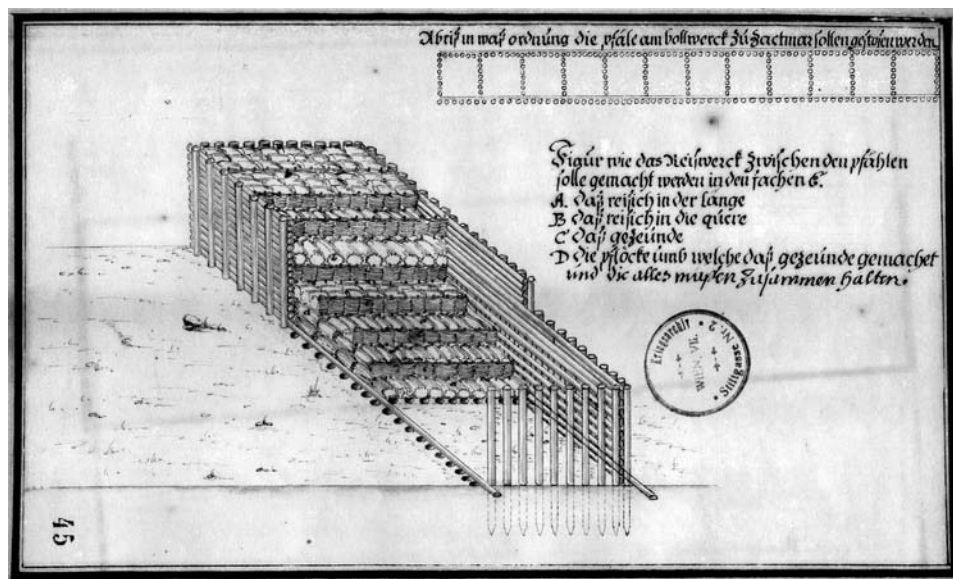
Holst visszaautasította azt is, hogy az általa korábban túl magasnak ítélt *contrascar-páról* származó és a töltésre hordott föld okozta volna az omlást. Ő ugyanis azt mondta, hogy a bástyák és a kurtinák tetejére vigyék ezt a földet, ahol még szükséges. Mint arról már szó volt, Holst valóban az ágyúállások építéséhez akarta felhasználni.

Ezután egy igen érdekes rész következik, ahol Holst több pontban ismét kifejti – immárom némileg érthetőbben –, hogyan és miért kell a bástyafalak vonalvezetését alakítani. Ennek a problémakörnek első eleme a lábazat szélessége, pontosabban az, hogy a kül-

45 ÖStA KA HKR Akt. 1672 Jänner No. 10. Exp. 34r–42v., 49r–49v.

46 Nehéz eldönteni, hogy e szót Holst mire érti. A kifejezés mindenképpen valamiféle folyosót jelöl, így nevezik pl. a bástyafalban futó aknafigyelő folyosót, vagy a későbbiekben ugyanott az alacsony árokpásztázást segítő, lőrésekkel ellátott járatokat. Talán egy *scarpa*-szerűen kialakított padkáról lehet szó, amely a katonák mozgását volt hivatva megkönnyíteni, s amelyet az ellenség szemei elől palánkkal takartak el. Lehetséges, hogy a Spalla jelentésében leírt, a Strassoldo által korábban épített lábazatokra gondolt.

47 Csak emlékeztetőül: a szeptemberi jelentésében mintha azt mondta volna, hogy alul két emberről mélységű mocsár volt.

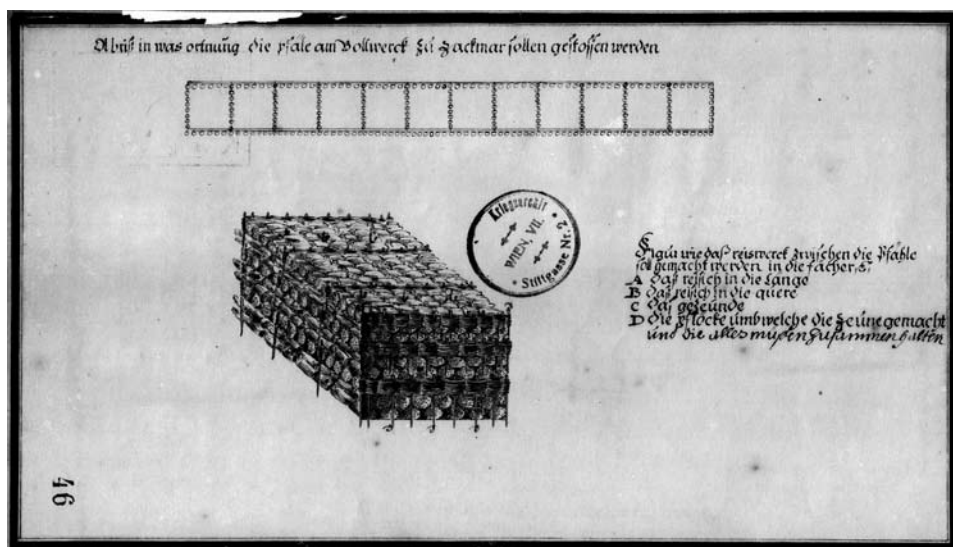
9. Jacob von Holst hadmérnök rajza a bástyák lábázatának szerkezeti kialakításáról, 1672

só cölöpsor a fal tövétől milyen távol álljon. Spalla szerint ugyanis a lábázat túlságosan előrenyúlik az árokban, míg Holst persze ragaszkodott ahhoz, hogy a megfelelő helyen van. Ha jól értem – s remélem, hogy igen –, akkor mindez a homlokvonalak és a szárnyak viszonyát érinti, pontosabban a bástyák homlokvonalaiknak pásztázhatóságát. Ha ugyanis a lábázat helye, mérete változik, azzal együtt a homlokvonala iránya, formája is átalakul.

Ennek ürügyén Holst nem mulasztotta el, hogy keményen odacsapjon Spallának, mondván, hogy biztos abban, Spalla az egész oldalazási problémát nem vizsgálta meg a helyszínen, ráadásul mindezt az alaprajzról is meg lehet állapítani.

Tovább folytatva a fentieket, Holst a védművek kibővítésének kérdését vizsgálta. Szerinte éppen nem egyszerűen a bástyatető területét kell növelni, hanem a bástyatorokokat kell kiszélesíteni, ami automatikusan növeli a szárny méretét, s így a felső szárny lövegei is nagyobb hátrafutási helyet nyernek. Ezt segítik elő az egyenlő hosszúságúra (mint korábban írta, 13 öl) alakított szárnyak. Az alsó szárny mellvédeit ugyancsak előrébb kell tolni, nyilván itt is a hátrafutáshoz szükséges tér kialakítása végett. Holst hangsúlyozta, hogy minden mellvédet földből kell elkészíteni, mert az jobban ellenáll az ágyútűznek; a kazamaták falazott oldalát pedig azért kell elbontani, mert egyszerűen az oldalirányú bővítés útjában állnak.

A következő pontokban Holst ismét visszatért a lábázat kialakításához. Ugyan mintegy elismerte, hogy a kaputól jobbra levő bástya jobb oldalára az omlás után még több földet hordtak, amit a nedves időjárás miatt felszívott vízmennyiség tovább nehezített. Felrótta azonban Spallának, hogy még övénél is erősebb, bár alacsonyabb töltést akar, jó minőségű, agyagos földből, de meredekebb rézsúval, amivel elvileg a bástya tetejének területét is megnövelné. Ehhez pedig keskenyebb lábazatot építene, mivel annak szélességét ugyebár harmadával akarta csökkenteni. Rámutatott, hogy mindeközben Spalla kevesellte Holst szélesebb lábázatát, amelyre ráadásul lankásabb – és mint Holst kimutatta,

10. Jacob von Holst hadmérnök rajza a bástyák lábazatának szerkezeti kialakításáról, 1672

végül is ugyanolyan magas – töltés nehezedett. Holst nem is feledkezett meg arról, hogy Spalla orra alá dörgölje: amivel őt vádolja, azt maga is elkövette.

A polémia után Holst újból összefoglalta a tennivalókat és az említett bástya lábazatát illetően egy, a korábbihoz hasonló, de mégis új megoldással állt elő. Azt javasolta, hogy az árok szélébe és a rézsű tövébe egyforma hosszú cölöpöket verjenek le 13 lábnyira egymástól, két sorban, majd közülük a rossz minőségű földet távolítsák el olyan mélyen, amennyire csak lehet. A két sor között 12 lábanként öt cölöppel rekeszeket kell kialakítani. A gödrök aljára másfél láb vastagon rőzsét kell teríteni, sorban rövid karókat közéje szúrni és összefonni, majd jó földdel leteríteni. E rétegeket addig kell egymásra rakni, míg el nem érik az árok vizének felszínét, majd pedig egy vastag, agyagos földréteggel kell befedni az egészet. Így a föld, a cölöpök és a rőzsze egymást tartják és rögzítik, és jó támasztékot nyújtanak a töltésnek is. Végül megjegyezte, hogy a többi bástyánál, lévén jobb és erősebb az alap, kevesebb a probléma is, amelyek könnyen kijavíthatók (9-11. kép⁴⁸).

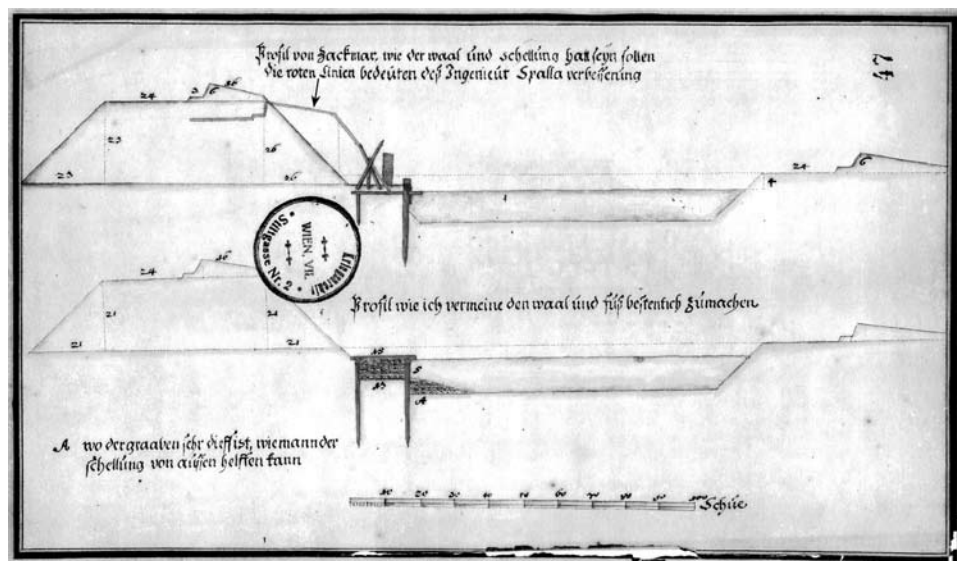
Holst röviden foglalkozott még Kálló építkezéseivel is, és itt is kétséget fejezte ki, vajon a falak kitűzését megfelelően végezték-e. Ennek okául Spalla állandó betegeskedését jelölte meg, a jelentéseiben újonnan felbukkanó Ssicháról pedig keresetlen egyszerűséggel kijelentette, hogy semmit sem ért.⁴⁹

Holst a szatmári, kállói és ecsedi erődítményekről készült felmérésekkel sem volt megelégedve. Mint korábban láttuk, Spalla tőle kérte azokat, mint a melyek nélkül nem tud dolgozni. Holst azonban most Paris von Spankau tábornokhoz⁵⁰ utasította, aki Ssichának

48 ÖStA KA HKR Akt. 1672 Jänner No. 10. Exp. fol. 45r., 46r., 47r.

49 „... dan der Ingenieur Spalla ist fast immer krank am podagra, contract, vnd kan nit forth, vnd der Ingenieur SZicha verstehet es gar nicht;” Uo. fol. 41v.

50 Az akkor hivatalosan üresedésben levő felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitányi tisztséget látta el. PÁLFFY GÉZA: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. *Történelmi Szemle*, XXXIX. (1997) 274.

11. A szatmári bástyák homlokvonalaának keresztmetszete a lábazzal
Jacob von Holst hadmérnök rajza, 1672

adott parancsot, hogy az említett rajzokat Spallának másolja le. Holst ezt gyenge látása miatt (!) rövid idő alatt nem tudta volna elvégezni. Ennek kapcsán fejt ki, hogy miután nem ő maga készítette az alaprajzokat, nem bízik azok pontosságában, így szükség lenne egy újabb felmérésre a régiek ellenőrzése céljából, különben problémák és további vádaskodások várhatók.

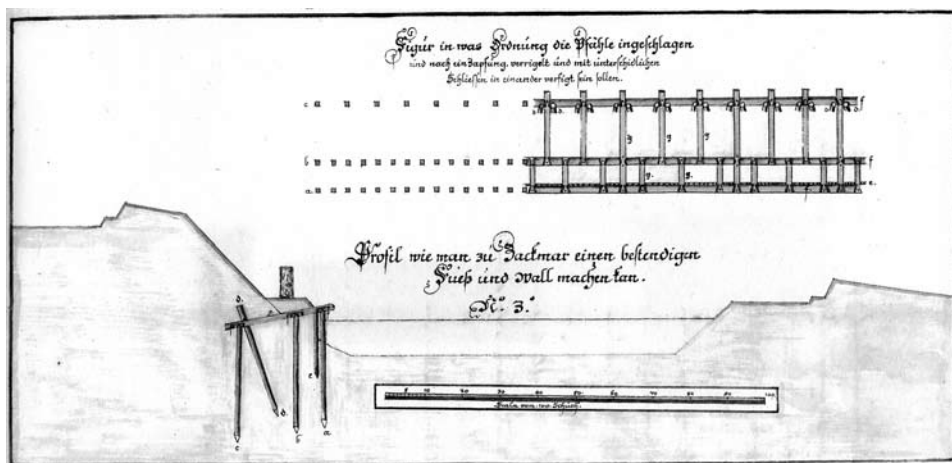
Mondanom se kell, hogy a sértett Ssicha sem hagyta annyiban a dolgot: 1672. január 30-án kelt, a Haditanácshoz írott levelének⁵¹ terjedelmes bevezetőjében értetlenkedéssel, de egyszersmind bölcs belenyugvással szemlélte a vele szemben megnyilvánuló indulatokat. Mondanivalóját ráadásul filozófikus megállapításokkal és erkölcsi elmélkedésekkel fűszerezte.

Lényegi közlendőjét is hasonló felütéssel, elméleti síkon kezdte: elmagyarázta, hogyan készítené el egy felmérést. Ennek célja persze egyértelmű: Holstot támadni. Nem is rejtette véka alá véleményét: „Különös, hogy az elkészült felmérésekben Holst ezredes úr azért nem bízik, merthogy nem ő maga csinálta; ha ugyanis újra megmérte volna, vagy ezt mással elvégeztette volna, akkor mondhatná, hogy azok pontosak vagy pontatlanok. Én azonban tudom, hogy pontosak, mégpedig nagyon, és aki nem hiszi, csinálja meg maga.”⁵²

Ssicha ezen a módszeren a későbbiekben sem változtatott. Levezette, hogy egy do-log papíron tervezni, más ugyanazt a valóságban felépíteni. Aki túlságosan az előbbire hagyatkozik – újabb oldalvágás Holstnak –, az nem lesz képes a gyakorlatban felmerülő problémákat megoldani: jelesül (pl. Szatmár esetében), hogy az erődfalak szerkezetének

51 ÖStA KA HKR Akt. 1672 Jänner No. 10. Exp. fol. 4r-11v.

52 „Das auff die gemachte Abrisse, der Herr Obrister von Holst sich nicht verlassen khan, weil er sie selbst nicht gemacht, ist artlich, hett er eins nachgemessen, oder nachmessen lassen, Alsdann hett er können sagen, ob es recht oder unrecht sein; ich weiß aber, das es recht sein, auch dis darbei sehr recht, wer es nicht glaubt, mache sie selbst.” Uo. 5r-5v.

12. A szatmári bástyák homlokvonalának keresztmetszete a lábazzal
Lucas Georg Ssicha hadmérnök rajza, 1672

teherbíróképességét előre és megfelelően felmérje. Állítja, hogy ezért adódik annyi eltérés az eredeti tervektől.

A konkrét szatmári ügyek tárgyalását Holst két korábbi keresztmetszeti rajzának (11. kép)⁵³ kritikájával kezdte. Újabb érdekes adalékot nyújtott a mérnökök egymás közti viszonyához, midőn elmesélte, hogy az elsőről már 1666-ban megállapította, hogy az azon ábrázolt szerkezet miért nem lesz tartós, ám akkor még nem tudta, kitől származik, így tehát akaratlanul váltotta ki Holst irigységét.

Ssicha a másik rajzban sem látott több értelmet, mivel szerinte a földből és rőzséből készített alap a változó vízjárás közepette szivacsaként viselkedik, és hol kiszárad, hol átnedvesedik, s az áramló víz repedéseket fog okozni rajta. Azt sem tartotta jó ötletnek, hogy a lábazat épp csak a vízszint fölé ér, mert ha magas a vízállás, az áramlat a lábazat felett alámossa töltést, amely így megcsúszik. Mint annak ő maga is szemtanúja volt, előfordulhat, hogy áradás következik be a Szamoson, minek következtében a fenti helyzet könnyen előállhat. Ugyancsak elutasította, hogy a többi bástyán nincs mit építeni, mert véleménye szerint a talaj minősége mindenütt egyforma, csak épp erről Holst, talajvizsgálata ellenére, mit sem tud.

Az irathoz tartozó harmadik rajz (12. kép) Ssicha elképzelését mutatja a lábazat problémájának megoldására. Nem mulasztotta el megjegyezni, hogy ő ezt már 1666-ban benyújtotta. Valóban, ha megnézzük az akkor készült metszetrajzait (5. kép), megtaláljuk rajta az itt megismételt megoldást. Szerinte ezzel nem kell annyit foglalkozni (javítgatni, rátorlteni), mint a Holst-féle szerkezettel, hanem egyszer jól meg kell csinálni, azután rá lehet tenni a földtöltést. Az elkészítés módját nem is írta le, szükségtelennek és „ellen-szenvesnek” tartva azt, mivel oly egyszerű.

Ssicha ezzel a szakmai részt a maga részéről be is fejezte. Még egyszer visszautasította az őt ért vádakát, és hangoztatta, hogy bár mindenki hibázhat, ő maga is, de ez nem ok az alantas támadásokra, amelyeket nem hajlandó eltűrni.

53 Ssicha jelentésében is megtalálható Holst keresztmetszeti rajzának és a lábazat szerkezete ábrázolásának pontos másolata.

A szatmári erődítményre vonatkozó építési jelentések ilyen hosszú ismertetését azért éreztem fontosnak, mert eddig sehol nem publikált részletekbe engednek betekintést, nemcsak a konkrét munkálatok tekintetében, hanem az emberek közötti viszonyokat illetően is. Kiderült belőlük, hogyan, milyen elvek szerint, milyen szerkezettel készültek a palánkerődítmények, például az, hogyan helyezték el, hogyan kötötték be a cölöpözetet. Fény derült arra is, mekkora gondokkal kellett az építőknek megküzdeni, mint amit ebben az esetben a rossz minőségű altalaj jelentett.

Másfelől, a hadmérnökök esetében már kézzelfogható bizonyítékokat találunk magas képzettségükre, szemben a 16. században élt kollégáikkal, akiknek tudását – megfelelő források hiányában – csak nagyon közvetetten tudjuk megítélni. Mindhárom hadmérnök rendszerben gondolkodott, pontosan, legfeljebb egymástól eltérő módon érzékelték a különböző problémákat, mint ahogy nyilvánvalóan eltérő megoldásokat kínáltak azok megoldására. Talán meglepő, hogy olyan aprónak tűnő részletek, mint a palánk lábazatának kialakítása, mekkora vitát váltott ki, nem beszélve a vita által gerjesztett érzelmekről.

E forrásokból felvázolható a szatmári erődítmény átalakulása is. A teljesen leromlott állapotban a császár és király kezébe került vár és város alig egy évtized alatt, minden hiányosság ellenére, védelmi képessége tekintetében óriásit fejlődött: elővédműveket kapott, rendbe hozták az árkokat, hídfők biztosították a külső összeköttetéseit, emellett pedig többé-kevésbé folyamatos karbantartás is zajlott. Hogy az itt tárgyalt tervekből mi valósult meg, befejezték-e teljesen az átépítést, azt persze a további kutatásnak kell kiderítenie.

Végezetül meg kell említenem még a hadiépítészeti szakkifejezések használatának kérdését. Bár csupán néhol és jószerével csak jelzésszerűen utaltam e fontos kérdéskörre, meg kell azonban állapítanom, hogy ha pontosan meg akarjuk érteni e korszak amúgy sem könnyű nyelvezetén íródott, hogy ne mondjam, olykor zavarosnak tűnő szakszövegeit, komolyan kell foglalkoznunk a korabeli szakszavak gyűjtésével és értelmezésével. A modern szakirodalomban ugyanis már minden szónak egzakt értelme van, de, mint azt a *contrascarpa* jelentésénél láthattuk, a 17. század második felében, ettől még nagymértékű eltérések lehettek.

Szatmár erődítményéből mára szinte semmi nem maradt, pedig hosszú időn át, hatalmas munkával, óriási mennyiségű föld, fa és kő felhasználásával épült. Ma már csak az oly könnyen pusztuló papírlapok, az egykori források őrzi emlékét, amelyek azonban mégis lehetővé tették, hogy fennálásának egy jelentős korszakáról újabb adatokat tessek közzé.

Rövidítések

AFA	Alte Feldakten	HKR Akt.	Akten des Wiener Hofkriegsrates
Bd.	Band	KA	Kriegsarchiv
Best.	Bestallung	MZA	Moravský zemský archiv, Brno
Exp.	Expedit	ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
FHKA	Finanz- und Hofkammerarchiv	Prot.	Protocollum
fol.	folio	Reg.	Registratur
HFÖ	Hoffinanz Österreich	Sp.	Spalte, hasáb

DÖBRÖKÖZ – VÁR¹

A vár romjai a falu K-i részén, a Kapos jobb partján, az ártérből 1–2 m-rel kiemelkedő dombon találhatók (1. ábra). Tengerszint feletti magassága 115 m, a Kapos-völgy feletti relatív magassága kb. 4–5 m. A szabálytalan négyszög alakú domb pereme határozott, oldala meredek. A vár belseje erősen bolygatott, füves, fás. Két magasabb (kb. 1 emeletes) falcsontk látható, és a föld kidomborodása alapján sejthető több falvonulat. A falcsontkok állaga rossz (2-3. ábra). A várat 1988-ban régészeti jelentőségű védett területté nyilvánították.

Kutatástörténet

A történeti irodalomban elsőként Moldoványi József ismerteti a várat: „*Döbrököz városnak napkeleti részén a' Kapos bal partján vagyon egy omladozó vár, melyet valaha Kapos vize körül folyt. Tornyai a' mint mondatik, gömbölyűek valának, és egyiken sisakos férfiú, buzogányt tartván kezében látszatott kifaragva lenni...*”²

Fényes Elek 1851-ben említi: „*A Kapos partján van régi várának omladéka, melly 1543-ban török kézre jutván, 143 évig érezte ennek terhes igáját.*”³

Pesty Frigyes adatközlői szerint „*vagynak még öreg emberek, kik emlékeznek arra, midőn ezen vár egész épségben Tető alatt állott csak az ajtók, és ablakok hiányoztak, és ezen vár 18dik században egy uradalmi Tisztartó által rontatott le, és abból most csak két vastag oszlop látható, hogy pedig ezen Vár csak ugyan török birtokában volt, igazolja az omladékok közt néhány évek előtt talált csempe török pipa és fehér kőből ki simított fél hold.*”⁴

1. Helyszínvázlat

1 A vár általános leírását Miklós Zsuzsa, a 2005. évi műemléki munkák ismertetését Gere László készítette.

2 MOLDOVÁNYI 1824. 61–62.

3 FÉNYES 1851. I. 279.

4 GAÁL–KÖHEGYI 1975–1976. 322.

2. A vár a Kapos folyó felől (Fotó: Miklós Zsuzsa)

3. A Ny-i falszakasz (Fotó: Gere László)

Az első terepbejárást Rómer Flóris végezte 1866-ban, amikor alaprajzot és távlati képet is készített az akkor még viszonylag magasan álló romokról. A DNy felől készült rajz szerint a vár ÉNy-i oldalán még legalább 1–2 m magasságban állt az a toronyszerű építmény, amelyből ma már csak két falcsonk áll a Ny-i és K-i oldalon. Az erődítmény D-i felén a talajszinten követhető a fal vonala. Lényegesen magasabbnak tűnnek azok a falcsonkok, amelyek ma is állnak. Alaprajzi vázlatában nagyjából négyzet alakúnak ábrázolja a várat, a két magas falcsonkot a DK-i, ill. DNy-i sarokra helyezve.⁵

5 RÓMER Jkv. XIX. 164., 168. (1866).

Wosinsky Mór 1891. évi kérdőívére válaszolva az előjáróság az alábbiakat közölte: „A Kapos folyó mellett van az ugynevezett Verbőczy várkastélynak maradványa a hol az ásatást Kammerer Ernő orsz. gyűlési képviselő úr a mult évben megkezdte”⁶ Erről a fel-tárásról sajnos semmit sem tudunk: az ásatási dokumentációnak egyelőre nem akadtam nyomára.

Gerecze – Csánkira hivatkozva – Verbőczy várának romjairól ír.⁷ Genthon („Várrom, téglából egy faldarab, alátámasztva”⁸), illetve Gerő⁹ csupán röviden említi.

1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel együtt elkészítettük a szintvonalas felmérést. Akkor sűrű bozót fedte a várat, ezért igen körülményes volt a mérés. 1998-ban észleltem, hogy kitisztították a belső területet, és helyenként a falsíkok is látszanak. Ezért Egyed Endre 1999-ben – az immár jobban megfigyelhető részletekkel – kiegészítette a felmérést. Ugyanakkor részletfotókat készítettem a magasan álló falmaradványokról.

A vár környékén, szántásban, a K-i oldalon több hamus folt látszik az ártérből ki-emelkedő domb peremén. Ezeken a helyeken több a cserép és az állatsont. A Ny-i olda-lon kevesebb a lelet és a hamus folt. A vár belsejében csak azokon a helyeken gyűjthető kerámia, ahol a talajt rendszeresen kaparják a környékbeli baromfiak. 2004-ben a felszí-nen a vár területén sok edénytöredéket találtunk. Közvetlen környékén, a toronytól É-ra, egy kis kiemelkedésen kormos, sárgás foltok látszottak, bennük egy-két őskori cserép volt. Sok volt a lelet a vár K-i oldalán is.¹⁰

1998 óta rendszeresen, különböző időjárási és megfigyelési körülmények között légi fotózom, videózom a várat és környékét. Valamennyi felvételen szépen kirajzolódnak a fal- illetve ároknyomok, a vár teljes alaprajza. Környezetében elsősorban vetésben látsza-nak a talán házakra utaló foltok, kisebb kiemelkedések (4-5. ábra).¹¹

A vár leírása

A részletes felmérés alapján a külső övező fal által határolt terület 40×51,50 m (2,06 ha), a belső vár kiterjedése 26×kb. 30 m (0,78 ha). A külső és belső övező fal közötti távol-ság a nyugati oldalon 6, a keletin 5, északon 9 m. A déli oldalon bizonytalan.

A vár szabálytalan négyszög alakú (a téglalaphoz áll közel). Az É-i és D-i rövidebbik oldalon is tompaszögű törés figyelhető meg a külső falon (6. ábra).

A külső fal a K-i oldalon kőből épült, vastagsága egy helyen figyelhető meg, itt 130 cm; a belső falsík kb. 25 m hosszan követhető. A K-i oldalon, az ártér felé meredeken szakad le, itt csak ásatással lehet meghatározni a külső síkot. Az É-i és Ny-i oldalon falsík nem látható, csupán az omladék vonalát lehetett mérni. A Ny-i oldalon, az ÉNy-i sarok közelében nyolcszögletű téglatorony részlete áll. Belső átmérője kb. 11 m. DNy-i oldalán (átlósan mérve) mintegy 8 m hosszan a talajszint fölé emelkedik a fal. A külső

6 1891 – SZWM Újkori Történeti Gyűjtemény.

7 GERECE 1906. 892.

8 GENTHON 1959. 71. (HEGYI JÓZSEF: Hazánk történelmi nevezetességű helyei és meglévő műemlékei. Gyöngyös, 1903. 122.)

9 GERŐ 1955. 424.

10 Rég. kut. 2004. 146.; Terepbejárási jegyzőkönyvek, MTA Régészeti Intézet: Miklós–Torma 1982.; Mik-lós–Nováki–Sándorfi 1988.; Miklós 1998.; Miklós 1999.; Miklós 2000.; Miklós–Kohári–Szajcsán 2004.

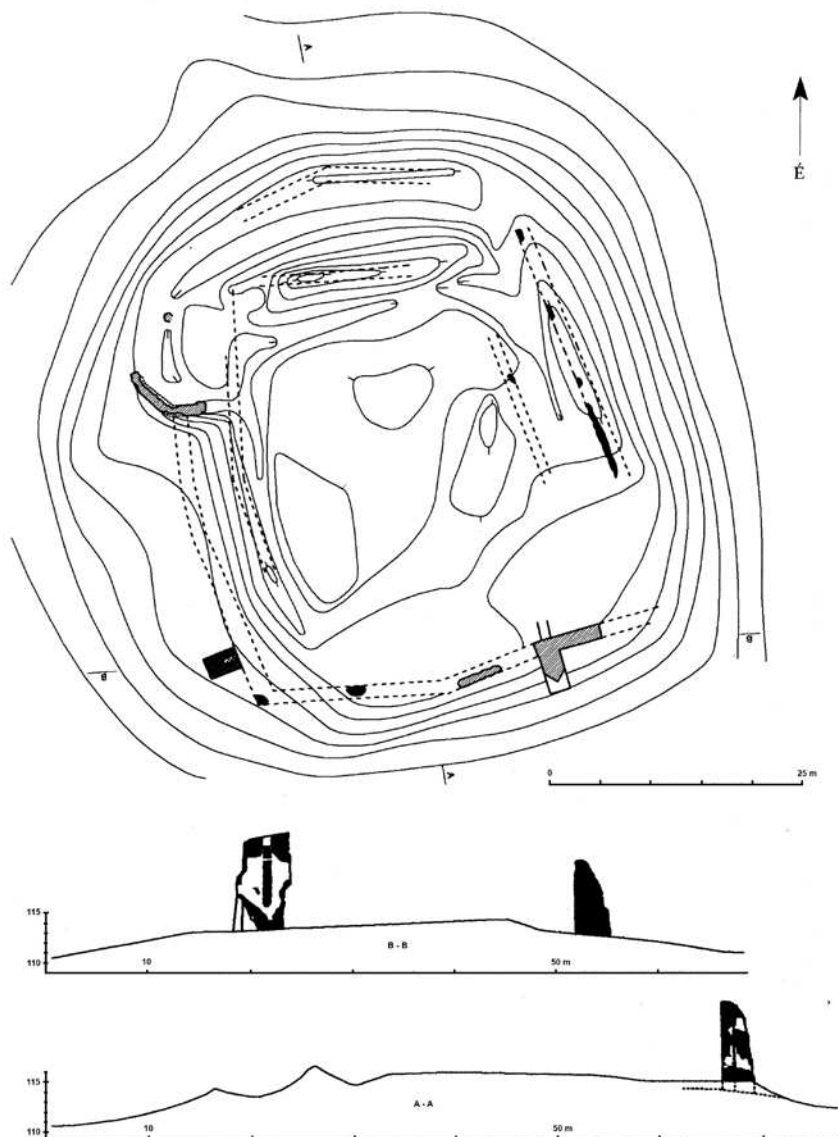
11 1998. márc. 4. MTA RI 178246-249.; 1998. máj. 6. MTA RI 178884.; 1998. júl. 6. MTA RI 179141-143.; 1998. okt. 24. MTA RI 180451-452.; 1998. dec. 23. MTA RI 180766-768.; 1999. márc. 4. MTA RI 181948-949.; 1999. júl. 1. MTA RI 183764-770.; 1999. dec. 8. MTA RI 185005.

4. Légi fotó, 1998. március 4. (Fotó: Miklós Zsuzsa)

5. Légi fotó, 1998. december 23. (Fotó: Miklós Zsuzsa)

6. Szintvonalas felmérés, 1988, 1999 (Nováki Gyula–Sándorfi György, Egyed Endre)

körítő fal Ny-i szakaszán, a DNy-i sarok közelében téglapillér látható. A D-i oldalon a külső fal kőből készült, vastagsága 130 cm, hossza 27 m. Ehhez csatlakozik az emeletes, támpilléres téglafalcsónk.

A belső körítő falnál csupán a K-i oldalon figyelhető meg kis szakaszon kőfalcsónk, egyébként csak az omladék vonalát lehet mérni. Ennek alapján a falvastagság kb. 90 cm.

Leletek

Az eddig begyűjtött felszíni leletek közül a legkorábbiak a 13. századból származnak. Ezeken kívül több késő középkori és török kori edénytöredéket is találtunk.

Okleveles adatok

A vár nevének középkori alakja Debregeszt; castrumként szerepel.¹² Első okleveles adata 1309-ből származik, amikor építettőjének, Héder nembeli Kőszegi III. Henriknek itteni várnagyát említik.¹³ Valószínűleg 1316-ban került királyi kézre.¹⁴

A vár további történetét Engel Páltól idézem: „1346 előtt Lackfi István kapta meg, majd fiáé, Miklós vajdáé és unokájáé, Döbröközi Andrásé volt, aki 1399-ben szerepel utoljára (F. X/2. 718.). A vár további sorsa ismeretlen (talán Alsáni Jánosé volt). 1437-ben királyi kézen találjuk, ekkor id. Rozgonyi István vette zálogba (Dl. 24530). Fiától, ifj. Jánostól [1445-ben] Újlaki Miklós elfoglalta, tőle 1446-ban familiárisa, mesztegnyői Szerecsen Péter és testvérei szerezték meg zálogképpen (Dl. 13937; 1449: Dl. 14231). (Alberttól 1438/39-ben Tamási Henrik kapta örökbe, de nem jutott a vár birtokába: Dl. 13605.)”¹⁵

E család utolsó tagja, János király titkára 1534-ben meghalt. Özvegye Werbőczi Istvánhoz ment feleségül, aki így a vár birtokosa is lett. A törökök 1544-ben foglalták el,¹⁶ és 1687-ig tartották kezükben.

A török korban változó létszámú (12–232 fő) őrség állomásozott benne.¹⁷ A vár visszafoglalása után jelentőségét veszítve, pusztulásnak indult. A vár állapotára vonatkozóan a források meglehetősen ellentmondóak. Egyesek szerint átvészelte a török hódítás és a felszabadító háborúk viharait és csak a 19. század elején pusztult el. Mások már a 18. század elején teljesen elpusztultnak mondják.¹⁸

1687. március 16-án leírják a Kapos mocsarában levő szigeten épült kastélyt, amelynek csak téglá romjai állnak. Egy torony még ép, melyben „egy jó szoba egy konyhával, alatta egy pince” („ein guette stuben, sambt einer kuchl, unterhalb ist ein keller”).¹⁹

Az 1693-as összeírás szerint a vár egy szigeten található, a Kapos folyó partján. Mindkét oldalról nagy mocsár veszi körül. A nagyon tönkretett kastély egy kis dombon fekszik. A falromok égetett téglából készültek, 10 m magasak, 3 oldalról még láthatók. Egy torony téglával, még fedett. Benne található egy jó szoba egy konyhával, alatta egy pince, ahol a törökök azelőtt keresztényeket tartottak fogságban. A szigeten a kastélynál 50 rosszul megépített ház, bennük csupa rác lakott asszonnyal, gyerekekkel. A Koppány felé [ez nyilvánvaló elírás] a víz mögött egy dombon 150, szintén rosszul épített ház, mind rácokkal

12 ENGEL 1996. 305.

13 FÜGEDI 1977. 127.; AO I. 183.

14 ENGEL 1996. 305.

15 ENGEL 1996. 305.

16 SZAKÁLY 1969. 26.

17 VELICS–KAMMERER 1886. I.

18 T. POLÓNYI 1966. 227. A dombóvári uradalom rendtartása Döbrököz várát is elpusztultnak mondja. Ezt megerősíti egy 1743-ból való kimutatása Tolna megyei Eszterházy birtokokról: MOL EL Urb. 1199. Fasc. E. No. 27. Ezzel szemben MOLDOVÁNYI 1824. pusztulását jóval későbbre teszi: szerinte hg. Eszterházy tiszttartója romboltatta le, hogy tégláiból pálinkaházat építtessen.

19 H. TAKÁCS 1970. 132–133.

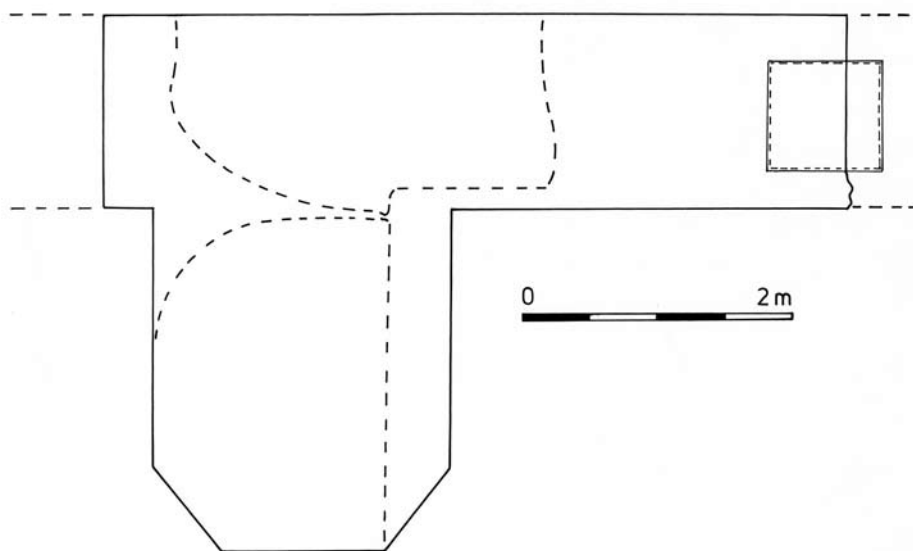
7. A várfal délről, az állagvédelmi munkák előtt (Fotó: Gere László)

lakott. („Dieser orth ligt ain Meill wegs Vnderhalb Dombo, in einer Insul Zwieschen den Fluss Capus, Von beeden seithen mit grossen Marast Vmbgefangen, dass sehr ruinierte Schloss ligt aug einem khleinen hügl, Warvon die Mauern oder rudera Von gebranten Zügl auf 10 Clafter hoch, Von 3 seithen noch zusehen sein, ein Thurn ist noch mit Züegl

8. A várfal északról, az állagvédelmi munkák előtt (Fotó: Gere László)

gedeckht, darinnen findet sich ein gute Stuben, sambt einer Kuchel, Vnderhalb ist ein Keller, wo die Türkhen Zuvor die gefangene Christen alsz Temnitz gehalten; in der Insul bey dem Schloss sein in die 50 schlecht erbaute Hauser, darinnen lauther Räzen sambt

9. A D-i fal alaprajza (Rajz: Gere László)

Weib Vnd Kindern, aniezo Wohnen; yber dass Wasser gegen Koppan auf einen Hübl sein Würrlich 150 auch schlecht erbaute Heuser, so alles auch mit Räzen bewohnt sein...)²⁰

A vár építése tehát a 13. század második felére-végére tehető. A későbbiekben hol királyi, hol magánkézen volt. A török korban sorsa hasonló volt a többi Tolna megyei várhoz. A török uralom alóli felszabadulás után állapota tovább romlott, míg mára már csak néhány falcsont emelkedik ki a falomladékok közül.

Az 2005-ben végzett kutatások és állagvédelmi munkák

Előzmények

A döbröközi várrom, bár a 20. század folyamán két ízben is végeztek itt jelentősebb állagvédelmi munkákat, mégis balesetveszélyes állapotban volt. A mindennapi közvetlen balesetveszélyt a falkorona meglazult téglái és a támpilléres fal erős kifelé dőlése jelentette. Ennek a falnak a felmenő része szélesebb, mint alsó fele. A támpillért utólagos aláfalazása biztosítja, a főfalat azonban csak egy keskeny pillér tartja, amely – figyelembe véve a fal erős kifelé dőlését – csak ideiglenes megoldásnak tekinthető.

A közvetlen balesetveszély elhárításával és a falmaradvány állagának megóvásával a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (Budapest, Táncsics Mihály u. 1.) bízott meg. A munka műszaki – építészeti tervezését a Rómer Építőművész Stúdió készítette el. A kivitelezést Muth Ferenc döbröközi kőművesmester végezte el.

20 U et C. 3. füzet 1970. 71. old. (Fasc. 29. No. 47.)

A műemléki kutatás

A falmaradványnál vakolatveréssel együtt járó kutatásra nem volt szükség; eredeti vakolat ugyanis csak nagyon kis felületen maradt meg, főként a támpillér keleti felén. A kutatás itt valójában a fal pontos felmérését, a megfigyelt jelenségek leírását és azok értékelését jelentette.

A várfalat valójában kétszer mértem fel. Az első felmérés a helyreállítás előtt történt, ennek alapján készültek a helyreállítási tervek. Ezt a felmérést kivitelezés közben pontosítottam: ez főként a részletek – boltozatok maradványai – tekintetében adott pontosabb képet.

A vár pontos alaprajzát nem ismerjük, de a fennmaradt romok alapján szabálytalan négyszögű lehetett, északnyugati sarkán nagyobb toronnyal vagy bástyával. A délnyugati részen fennmaradt fáltömb talán a kaputorony maradványa. A legnagyobb összefüggő falmaradvány a déli oldal keleti felén maradt fenn: legnagyobb magassága 10 méter, legnagyobb szélessége 4,7 méter. Külső, déli oldalát egy támpillér támasztja meg.

A vár fennmaradt falai közül a déli fal van a legrosszabb állapotban, mivel alsó részét kibányászták. Régen a falakat valószínűleg úgy döntötték le, hogy alapjaikat, illetve alsó részüket elvékonyították, majd az ellenkező irányból, hosszú szálfaikat emelőként használva, ledöntötték. A déli falmaradványnál azonban a támpillér miatt ez nehezebben volt megoldható, ennek tudható be, hogy itt három oldalról is meggyengítették a falat (7-9. ábra). A rajzon szaggatott vonal jelöli a fal alsó részének vonalát.

A várfal maradványa a korábbi műemléki közbelépésnek köszönhetően maradt fenn. Először a főfal keleti felét támasztották alá egy keskenyebb pillérrel, sajnos a támpillér megerősítése ekkor elmaradt. A meggyengített támpillér kifelé húzta a főfal felső részét. A támpillér megtámasztása ugyan megállította a fal kifelé dőlését, azonban a főfal kétharmada valójában továbbra is a levegőben „lógott”. A főfal kifelé dőlése miatt annak súlypontja csak részben esett egybe a kisméretű pillérrel; így a fal kidőlése valójában csak idő kérdése volt (10-11. ábra).

A fal belső részét jól láthatóan két részre osztja egy 75 cm széles válaszfal maradványa. Ez a fal jól láthatóan kötésben volt a főfallal. Az emeleti szinten a főfalból kiállnak a válaszfal téglái, kissé lejjebb már csak csonkolt téglák jelzik az egykori falat.

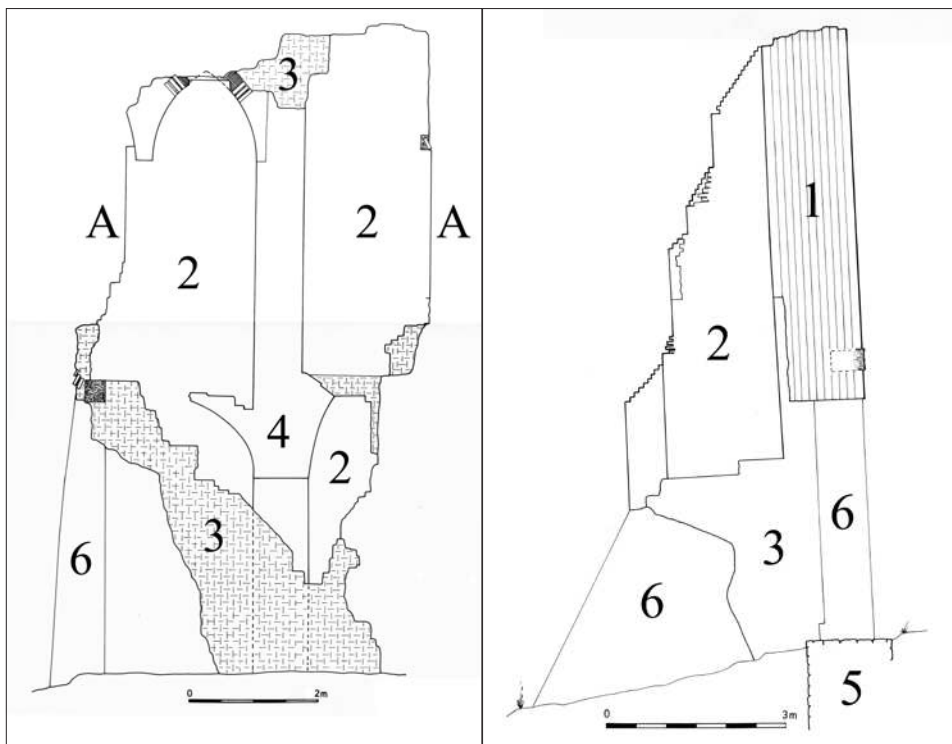
A válaszfalról mindkét irányban boltozatok indultak, úgy a földszinten, mint az emeleten. A földszinti boltozatok boltvállra a K-i kőkonzol aljától 120 cm-rel van lejjebb. A K-i és a Ny-i helyiség boltozata ennek ellenére lényegesen különbözött egymástól.

A keleti helyiség boltozata jól láthatóan félköríves, vagy enyhén nyomott, szegmensíves lehetett. A boltszakasz kiserkeszthető legnagyobb szélessége – a boltvállaknál mérve – 258 cm. A boltozatnak ez a viszonylag alacsony, „lapos” volta feltehetően összefügg a már említett kőkonzollal, annál is inkább, mert a falmaradványon fennmaradt másik három boltszakasz csúcsíves volt.

A 32×34 cm-es kőkonzol közvetlenül a keleti támpillér felett található. A konzolt nem tarthatjuk másodlagosan felhasznált kőfaragványnak, hiszen ilyen sehol sem található a nagyméretű falban. A konzolt már csak azért is szerkezeti elemnek kell tartani, mert az alatta lévő boltozat magassága ehhez igazodik.

A kőkonzoltól 14 cm-re egy kisméretű ablak kávája maradt fenn. Az ablak boltívének csak első három téglája maradt meg. A lapos boltív alacsony, keskeny ablakra utal. Az ablak-kávának csak 15 cm hosszú felső részlete maradt meg.

A földszinti nyugati helyiség boltozata jól láthatóan csúcsíves volt. A nyugati helyiség boltozatmagassága magasabb volt, mint a keletié. A boltozat a válaszfalról indul.

10. A D-i fal belső (É-i) nézete.
2: ép falsík, 3: roncsolt falsík, 4: lefaragott
falcsatlakozás, ill. boltváll, 6: 20. századi
támpillér, A: középkori ablakkáva
(Rajz: Gere László)

11. A D-i fal É-D-i metszete.
1: falmetszet (tégla), 2: ép falsík,
3: roncsolt falsík, 5: falmetszet (kő),
6: 20. századi támpillér
(Rajz: Gere László)

A válaszfal alsó része 15 cm-rel szélesebb, mint a boltozat feletti emeleti részé; vagyis a fal alsó, szélesebb része képezi egyúttal a boltvállat. A már leírt keleti boltváll ezzel szemben a főfalban van kialakítva, a válaszfalra ugyan ráterhel, de nincs azzal a fent leírt módon egybeépítve.

Az emeleti részen a válaszfalról boltozatok indulnak, azonban a keleti és a nyugati résznek a földszinten megfigyelt aszimmetriája itt is megfigyelhető. Az emeleti részen egy csúcsíves boltszakasz és egy másik boltszakasznak az indítása maradt meg. A boltszakasz szélessége a boltvállaknál mérve 160 cm. A keleti boltváll, a nyugati földszinthez hasonlóan itt is a válaszfalról indul. A másik boltvállat a főfal foglalja magába. A boltváll 382 cm-rel van magasabban a vállkő aljától, szélessége itt is 15 cm. A boltszakasz ívének csak felső harmada hiányzik, így annak csúcsíves záródása teljesen egyértelmű. A fennmaradt részletek alapján itt egy hatsüveges keresztboltozattal kell számolnunk.

A keleti boltváltól 15 cm-re egy ablak kávája figyelhető meg. Az ablakkáva 2 méterre van a válaszfaltól. Az ablakkáva belső, északi hossza 196 cm, külső hossza 176 cm; vagyis az ablaknak mintegy 20 cm-es parapetje lehetett. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy az ablakfülkében ülöpad is volt, de ezt egyértelműen bizonyítani nem lehet. Amennyiben a második boltszakasz szélessége azonos volt az elsőével, akkor – szimmetrikus kialakítással számolva – az ablak 130 cm széles lehetett.

12. A D-i fal helyreállítás után (É-i nézet) (Fotó: Gere László)

Figyelemre méltó az a tény, hogy az ablak alja szokatlanul magasan van. Figyelembe véve a földszinti boltozat magasságát, és a boltozat feletti feltöltésre 1 métert (ami nem valószínű, hogy ennél kevesebb lehetett) számolva, az ablak alja 1 méterre volt a helyiség padlójától.

A válaszfaltól Ny-ra lévő emeleti helyiség boltozatára nincs adatunk. Itt olyan építészeti részlet, amely bármilyen boltozatra utalna nem maradt fenn. A válaszfal közelében lévő két gerendalyuk utólagos.

A válaszfaltól 196 cm-re egy ablak kávját figyeltük meg. A káva alja 128 cm-re van a konzol aljától. A káva hossza 220 cm. A nyílás boltívének indítása még jól látható, bár igaz csak az első téglasor maradt fenn. Figyelembe véve, hogy a földszinti nyugati boltozat záródása magasabban volt, mint a keletié, és számolva a boltozat vastagságával és a felette levő felöltéssel, nyílásunkat ajtóként kell meghatározni; vagyis a várfal ezen szakaszán egy erkéllyel kell számolni.

A falmaradvány külső, déli oldalán építészeti részlet nem figyelhető meg. Az egyetlen építészeti elem itt a monumentális támfal. A támfal alsó része nincs kötésben a főfallal; ezt a mintegy 150 cm magas részt ma a vár bontásából származó törmelék takarja. A főfalnak ez az alsó része törtkőből készült, míg a támpillérnek az alsó része is téglából van; vagyis a kőfalba nem kötötték be a téglafalat. A főfal középső része a mai felszín felett 180–200 cm magasan még törtkőből készült, a falsíkok ezen a részen azonban már téglából vannak. A külső téglarész és a kőfalmag azonban kötésben van egymással. A támpillér és a főfal felmenő, téglából készült részei azonban szabályos kötésben vannak.

Az ötszög három oldalával záródó támpillérről eddig is tudtuk, hogy lépcsős szerkezetű, részletei azonban a felszínről nem voltak láthatóak.

A kutatás során kiderült, hogy a támfal öt, nem egyenlő hosszúságú és szélességű lépcsőből áll, vagyis felfelé fokozatosan keskenyedik. Az egyes lépcsőfokok lezárását azonban eddig nem ismertük. A közeli megfigyelések során kiderült, hogy minden egyes lépcsőt, lépcsősen visszaugratott téglasorokból kialakított részsűk zárnak le. Minden téglasort 5 cm-rel kezdtek beljebb, így alakult ki a lépcsős részsű. Ezeket a kicsi, apró lépcsőfokokat egykor minden bizonnyal kemény meszes habarcs takarta, mára azonban ennek nem maradt nyoma. Annak, hogy az így kialakított részsűknek volt-e kő, vagy cserép fedése, nincs nyoma, ennek egykori léte azonban nagyon valószínű. Az esetleges fedőréteget azonban csak a kemény habarcs tarthatta.

A D-i falmaradványon végzett állagvédelmi munkák

A szükséges balesetelhárítási és állagvédelmi munkákról Rómer Károly építésmérnökkel részletes tervet dolgoztunk ki, amelyet a munkák megkezdése előtt leadtunk a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Regionális Irodájának.

A munkák megkezdésekor azonban előre nem látott nehézségek léptek fel, amelyek a tervek kivitelezés közbeni módosítását tették szükségessé.

A legnagyobb problémát a főfal kifelé dőlése jelentette. Természetesen ezzel a kezdetektől fogva tisztában voltunk. A főfal alsó részén azonban részsűvel, vagy legalábbis szélesedő alappal számoltunk. A mai felszín alatti falsíkok meghatározása után azonban kiderült, hogy részsűje nem volt a várfalnak, és az utolsó koraújkori járószint is mélyen a mai szint alatt van. A fal felső része viszont 45 cm-rel van kijebb – délebbre – mint a törtkőből készült (ma törmelék alatt lévő) alsó rész. Amennyiben a főfal aláfalazását az alsó, kőből készült részről indítjuk, valójában nem sokat javítunk a fal statikai helyzetén. Az építészeti és statikailag jobb megoldás az volt, hogy a fal kifelé dőlésének megfelelően kiszélesítjük a fal alsó részét. Ez utóbbi megoldás talán műemléki szempontból némileg kifogásolható, azonban így megmenthető egy művészettörténeti-építészettörténeti szem-

13. A D-i fal helyreállítás után (DK-i nézet) (Fotó: Gere László)

pontból is jelentős középkori fal. Mi, vállalva az esetleges kritikai észrevételeket is, ez utóbbi mellett döntöttünk.

A fal alsó részét törtkővel szélesítettük meg, ami 60–70 centiméterrel mélyül a kora-
újkori járószint alá, vagyis alja a mai felszín alatt 230 cm-re van. A szélesítést összeva-
soltuk az eredeti kőfallal.

A főfal alatti régi támpillér körbefalazásától a felette lévő kisméretű ablak miatt álltunk el. Mivel nem ismerjük az ablak teljes magasságát, így az alatta lévő részt romszerűen kellett volna kialakítani. Ehhez viszont régészeti feltárás is szükséges lett volna a faltól keletre. Arra azonban sem pénzünk, sem engedélyünk nem volt. Ezért kelet felől nem zártuk le a régi pillért, így egy későbbi feltárás/helyreállítás után az akár el is távolítható, és az akkori esetleges helyreállítás csatlakozni tud a mi aláfalazásunk csorbázatához.

A fal alsó részének szélesítése jelentős többletköltséget eredményezett, amit máshonnan kellett elvonni. Ezt a pénzt a támpillér rézsűinek a lezárásán spóroltuk meg, egyrészt ez a rész volt a legjobb műszaki állapotban, másrészt az itt tett megfigyelések egyébként is korábbi elképzeléseink újragondolását tették szükségessé.

A falkorona a várnál sokkal jobb állapotban volt, azonban a falsíkok 30-35 cm mélységben le vannak pusztulva, így előbb azokat kellett volna felfalazni, és csak azután lehetett volna kialakítani a tervezett lezárást. Mindez azonban újabb jelentős többletköltséget okozott volna, amelynek már nem lett volna fedezete. Mindezt a falkoronán – tisztítás után – erős cementes habarccsal rögzítettük a téglasorokat, és tömítettük a mélyedéseket. Ez a megoldás – bár nem tekinthető véglegesnek – mégis hosszú ideig védelmet ad a falkoronának, ugyanakkor nem zárja ki egy teljesebb körű helyreállítás lehetőségét sem.

Ugyanakkor a tervezetten felül a fal külső oldalán is végeztünk munkákat. A falki-omlás feletti részen a téglasorok között 4–6 cm mélységig nem volt habarcs. Az ilyen falfelület télen fokozottan ki van téve a fagy pusztító hatásának, ezért ennek a falfelületnek a kifügázása nagyon sürgető feladat volt. A fűgázáshoz használt habarcsban jelentősen növeltük a mész arányát, így az közelebb áll az eredeti középkori habarcs színéhez, és elkülöníti az alatta lévő aláfalazástól.

Az aláfalazás téglasorai egyébként is elkülönülnek a vár eredeti téglafalától, a felhasznált téglák világosabb vörös színével és a vízszintesebb, szabályosabb falazással, valamint az alkalmazott habarcs kissé sötétebb színével.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- AO Anjoukori okmánytár. Szerk. NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. I–VII. Budapest, 1878–1920.
- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I–II. Budapest, 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)
- FÉNYES 1851 FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusza, betűrendben körülményesen leíratik. Pest, 1851.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- GAÁL–KÖHEGYI 1975–1976 GAÁL ATTILA–KÖHEGYI MIHÁLY: Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában. III. *SZBÁM* VI–VII. (1975–1976) 279–360.
- GENTHON 1959 GENTHON ISTVÁN: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Budapest, 1959.
- GERECZE 1906 GERECZE PÉTER: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei. Szerk.: FORSTER GYULA. Budapest, 1906.
- GERŐ 1955 Gerő László: Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.
- H. TAKÁCS 1970 H. TAKÁCS MARIANNA: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Budapest, 1970. (Forráskiadványok, IV. I.)
- MOLDOVÁNYI 1824 MOLDOVÁNYI JÓZSEF: Tolna vármegyének Geographiai, Statistikai, és Topographiai esmertetése. *Tudományos Gyűjtemény*, 1824. X. 49.
- Rég. kut. 2004. Régészeti kutatások Magyarországon, 2004. Budapest, 2005.
- RÓMER Jkv. RÓMER FLÓRIS jegyzőkönyvei (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Könyvtára)
- SZBÁM A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve
- SZAKÁLY 1969 SZAKÁLY FERENC: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. (1969) 5–85.
- SZWM Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum
- T. POLÓNYI 1966 T. POLÓNYI NÓRA: Egy tolnai táj a XVIII. században. (Kísérlet kéziratok térképek forrásértékének vizsgálatára). Budapest, 1966. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 61. Series Historica, 28.)
- U et C 1970 Urbaria et Conscriptiones. Művészettörténeti adatok. 3. füzet. Budapest, 1970.
- VELICS–KAMMERER 1886 VELICS ANTAL–KAMMERER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek. I. Budapest, 1886.

MŰHELY

2006 júliusában a Castrum Bene Egyesület Gesztes vára alatt egy vártörténeti tanulmánykötettel köszöntötte 80. születésnapja alkalmából a magyar várkutatás nesztorát, Nováki Gyulát. Az ünnepelt ezután a kötet számos szerzőjével osztotta meg az írásával kapcsolatos baráti észrevételeit, s így merült fel, hogy talán nem lenne haszontalan ezek egy részét közkinccsá tenni. Kérésünkre született meg – egyúttal egy új rovatot is nyitva – az alábbi írás.

Szerk.

NOVÁKI GYULA

„GONDOLJÁK, LÁTJÁK AZ VÁRNAK NAGY VOLTÁT...”

Néhány gondolat egy tanulmánykötet kapcsán

Ebben az évben egy igen szép kivitelű és rendkívül sokoldalú tanulmányokat tartalmazó kötet jelent meg a Castrum Bene Egyesület és a Históriaantik Könyvesház Kiadó gondozásában.¹ E sorok írója a váratlan és zavarba ejtő megtiszteltetés okozta örömmön túljutva, áttanulmányozta a 24 szerző munkáját. Ezeket még gyakran kell kézbe venni, annyira sokoldalúak és annyi sok gondolatot ébresztenek az olvasóban. Az alábbiakban első benyomásként csak három témát szeretnék említeni, amelyek részben régebbi, részben újabb kutatási területeimhez kapcsolódnak.

A várkutatás a 19. században elsősorban a még használatban lévő, vagy már romos várakra, várkastélyokra, de mindenképpen álló falakra összpontosult. Kezdetben inkább művészettörténeti szempontból foglalkoztak a várakkal, ennek szinte alárendelve vették sorra a bástyákat, várfalakat, díszes épületelemeket. A 19. századi várfelmérések és látképek majdnem kizárólag csak a falakat, tornyokat ábrázolják, de a közvetlen környezet ritkán, s ekkor is csak romantikus keretet jelentett, a várhoz szorosan hozzátartozó várárkok, sánc ritkán látható. A 20. században, különösen a közelmúlt évtizedeiben a várárkok, sáncok a kutatók szemében már egyre inkább egyenrangúakká váltak a falakkal.

1. A kutatás tehát ma már nem reked meg a falaknál, hanem a gyakran nem olyan látványos környezettel, a külső védművekkel is foglalkozik. Így kapunk teljesebb képet egy-egy várról. Ez tükröződik a kötet két tanulmányában is. Feld István több várnál vette szemügyre a külső, több esetben kissé távol eső kisebb erődítményeket, rámutatva, hogy korábbi véleményekkel ellentétben ezek szorosan hozzátartoznak a sokkal nagyobb várakhoz és azzal egyidősek is. A másik tanulmány Éder Katalintól és Koppány Andrásról származik, akik Boldogkő vára jól ismert falain kívüli területen az egykori palánk maradványaival tették teljesebbé ismereteinket erről a várról.

¹ „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS SZUSZA. Budapest, 2006.

1. Csobánc vára. A Szerző 1995. évi felmérése

Várkutatásaimnál magam is igyekeztem a közvetlen környezetet, a külső védműveket is megismerni. Az említett két tanulmányt olvasva, elővettem két, már régóta közismert várról készített, eddig közöletlen felmérésemet, amelyeknél elsősorban a külső területről készített rajz ad új információkat. Az egyik Csobánc váráról készült 1995-ben. A vár történetét 1255-től a kuruc szabadságharcig kísérhetjük végig.² A vár a hegy 260×190 m átmérőjű, lapos fennsíkjának DNy-i szélén van, 15–26 m átmérőjű árokkal és külső sánc-cal védve a fennsík többi részétől. Egy négyzetes alaprajzú torony több méter magas falcsontjai és a meredek hegyoldal felett fálmaradványok, a belső területen egy 4,9 m belső, 6,10 m külső átmérőjű kerek ciszterna láthatók.

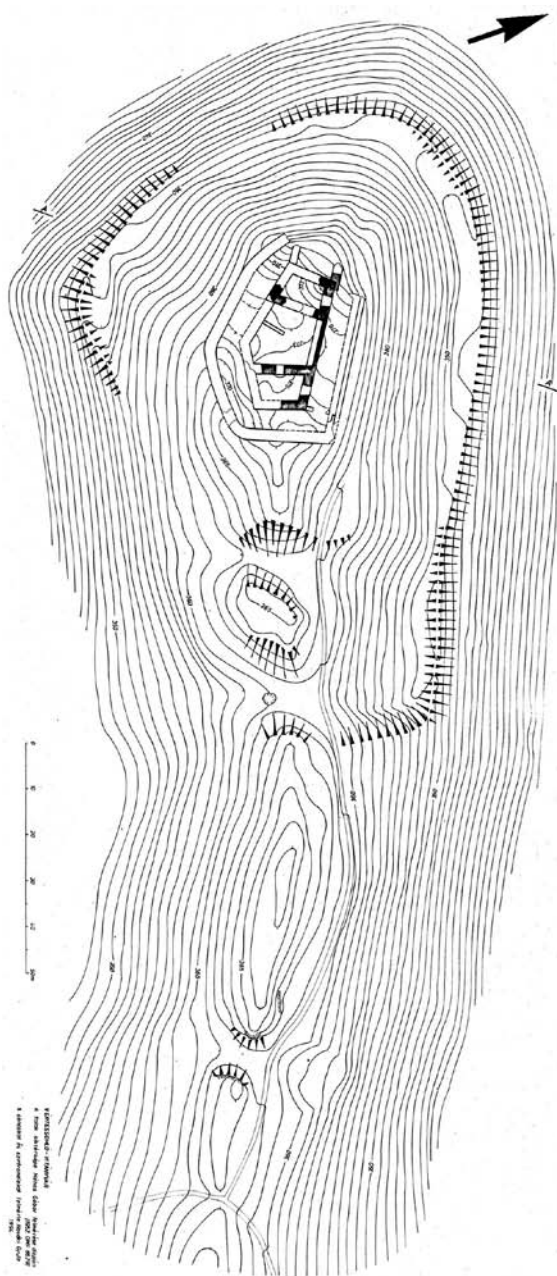
A várhoz a teljes fennsík hozzátartozott, egykor fal vette körül, ennek egy 55 m hosszú szakasza az É-i oldalon ma is áll 1,5 m magasan, vastagsága 1,40 m. Ami különlegessé teszi ezt a nagy kiterjedésű külső várrészt, az a sok mesterséges gödör, amelyek Giulio Turco 1569. évi felmérésén már szerepelnek.³ E korai rajzon összesen 28 hosz-

2 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítéset. Budapest, 1955. 166–168.; IVÁNYI BÉLA–SÁGI KÁROLY: Csobánc. Budapest, 1957.; KOPPÁNY TIBOR–SÁGI KÁROLY: Csobánc. Budapest, 1965.; GERŐ LÁSZLÓ (szerk.): Várépítésetünk. Budapest, 1975. 297–298.

3 A rajzot közli: GERŐ 1955. 167., IVÁNYI–SÁGI 1957. 64., KOPPÁNY–SÁGI 1965. 22.

szűkás, mindkét végén gömbölyűen végződő mélyedést láthatunk „fossa” felirattal, szabályos sorokban elrendeződve. Az 1995. évi felmérés során valamennyit felmértük, kivéve a fenssík kb. 1/3 részét borító járhatatlan bozótban lévőket. A felmérés szerkesztése után láthatóvá vált, hogy Turco rajza sematikus, a gödrök elhelyezkedése a valóságban semmi szabályosságot sem mutat. A bozótmentes, nagyobbik területen 56 gödröt sikerült felmérni. Ha a bozóttal ellepett területet is hozzávesszük,⁴ akkor összesen kb. 100 gödörrel számolhatunk. A gödrök alakja nagy többségben kerek, átmérőjük 4–10 m között váltakozik. A Turco rajzán látható hosszúkás forma az új felmérésen 16 esetben állapítható meg, hosszuk 10–19 m között váltakozik, de van néhány kisebb is, szélességük 4–5 m körüli, mélységük átlag 1 m.

A gödrök rendeltetését Gerő László abban látja, hogy az ostromtornyok mozgatását nehezítették meg. Más magyarázattal még nem találkoztam, a későbbi irodalomban ugyanezt a meghatározást ismétlik. Érdekes Feld István felvetése az ország túlsó végében fekvő Sajóvelezd várával kapcsolatban, ahol a külső vár területét is sok gödör szabdalja fel és mint lehetőséget említi, talán itt is az ostromgépek mozgását nehezítették velük.⁵ Iványi Béla és Sági Károly szerint azért nincsenek közelebb a várfalhoz, nehogy fedezéket nyújtsonak az ostromlóknak, egyúttal megemlítik, az ezekből kibányá-

2. Vitanývár. A Szerző 1994. évi felmérése

4 Egy 1954. évi légi felvételen a bozót még kisebb területet foglalt el, ezen sok, ma már megközelíthetetlen gödör látszik. GERŐ 1955. 167.

5 Az I. jegyzetben i.m. 107. 26. jegyzet. Sajóvelezden a gödrök felmérése még nem történt meg.

szott kőveket használták fel az építkezésnél. Csobánc várának ostromáról a középkorból nem ismerünk leírást. 1707-ben a császáriak sikertelenül ostromolták meg a kuruc kézben lévő várat, erről részletes leírást ismerünk, de a gödröket ekkor sem említik.⁶

A másik vár, amelyiket a külső területtel kapcsolatban említek, Vitézyvár a Vértes hegységben. 1324-től 1598. évi felrobbantásáig ismerünk adatokat a várral kapcsolatban.⁷ Náczy József a falakról egy korai felmérést és látképrajzot közölt. A Gerő László által közölt alaprajz Méhes Gábor 1952. évi felmérését jelenti. A falak gondos felmérésén kívül már ábrázolja a mélyen, a hegyoldalban vonuló árkot és az első, kis alapterületű elővárat, de utóbbiakat csak sematikus. 1994-ben végeztem itt felmérést. Méhes Gábornak a falakkal kapcsolatos pontos felmérését átvéve, hozzámértem a 12–17 méterrel alacsonyabban húzódó alsó árkot és a kis elővárat, ezzel kiigazítva, pontosítva a korábbi sematikus ábrázolást. Az alsó árok a D-i oldalon 45 m hosszan megszakad. A helyszínen derült ki, hogy van még egy további külső várrész is, amely egy átvágással egy 67 m hosszú részt különít el. A keskeny gerinc természetes alakját mutatja, szélessége 6–8 m, de nincs határozott pereme, törés nélkül megy át a hegyoldalba. A kis és nagy elővárnak esetleges védelmi rendszerét csak ásattással lehetne meghatározni.

2. Magyar Kálmán Észak-Északkelet-Somogy erődített templomait foglalja össze a kötetben. A török 1543–1544-ben, majd 1555-ben támadta ezt a területet. A királyi hadvezetés gyors munkával, erődökkel igyekezett megakadályozni a törökök továbbterjeszkedését. Erős falaik és magas tornyaik miatt templomokat és kolostorokat is megerődítettek. De ugyanezt tették a meghódított területeken. Magyar Kálmán mindkét oldalra említ példákat. Az egykorú adatok azonban csak rövid említések, részletek nélkül, ezért Magyar kifejti, hogy még több, nem említett (hozzátehetjük: még nem ismert) templomerődítés is lehet. Példa erre a Balatonszabadi határában ásattással meghatározott templomerőd.

Az eddig sehol nem említettek közül ismertetek a továbbiakban egyet, amelyre Josef Schönwälder bécsi várkutató mérnök hívta fel a figyelmemet, majd Magyar Kálmán is említi, mint bizonytalan templomerődöt. Gyugy község Balatonboglártól D-re, 11 km-re fekszik. D-i vége felett a dombon áll a katolikus templom. Első említése 1231-ből ismert, a faluval együtt a török korban pusztult el. Romjaiból 1733-ban átépítették, majd 1834-ben felújították. Az 1990-es években ismét igen rossz állapotban volt. 1996–2004 között a régészeti ásattást és a falkutatást Gere László végezte el, amit többek közreműködésével a műemléki helyreállítás követett. A Ny-i bejárat előtt egy korábbi torony alapfalait találták.⁸

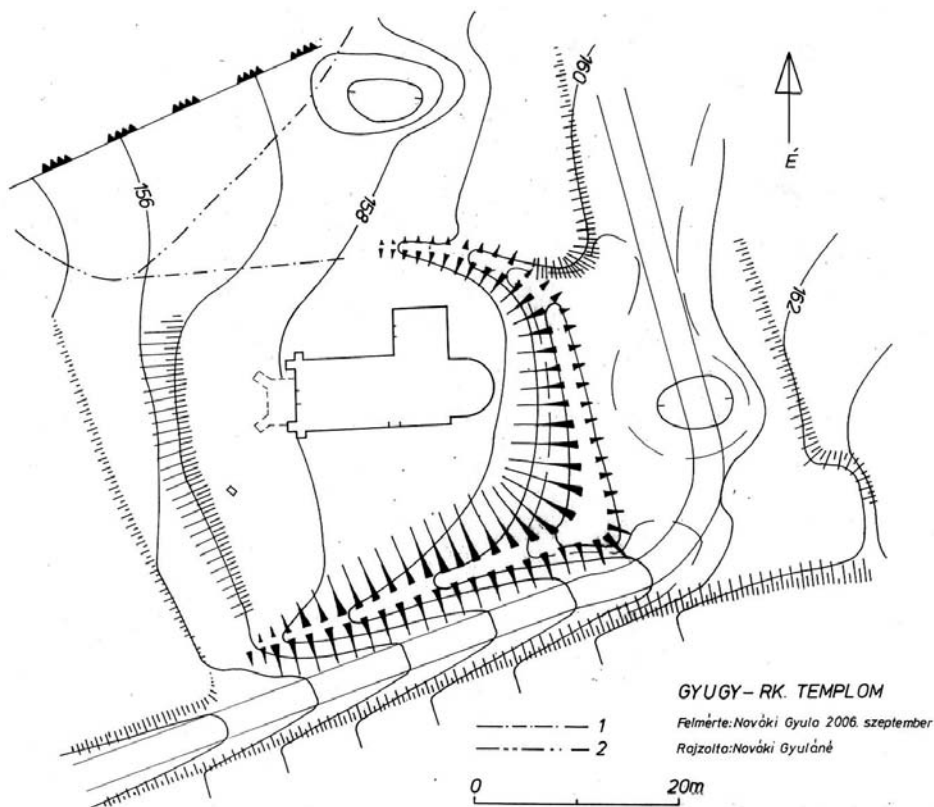
Az eredmények részletes ismertetése napvilágot látott, ezek azonban kizárólag csak a templommal foglalkoznak. A templomot félkörívben átfogó sánc megkutatására nem volt lehetőség, azt nem is említik. Az egykori erődítés korára egyetlen adatunk sincs. A község 1983–1992 közötti plébánosa ismerte a sáncot.⁹ Gere László kutatási lehetőségei csak a templomra korlátozódtak, de egy helyen a templomtól DNy-ra 3–4 m-re megkísérelte a sánc átvágását. Azonban újkori sírokra akadt a maximum 1,5 m mély kutatóárokban, ezért azt abba kellett hagynia. Falat nem talált. A sáncon még 19–20. századi sírköveket

6 THALY KÁLMÁN: Dunántúli hadjárat 1707-ben. II. Századok, 13. (1879) 365–397.

7 NÁCZY JÓZSEF: A Vértes vidékének történelmi műemlékei. *Archaeologiai Közlemények*, 22. (ú.f. 19. 1899) 118–203.; GERŐ 1955. 180–182.; G. SÁNDOR MÁRIA: A Vértes hegység középkori várai. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. (1968) 245–258.

8 GERE LÁSZLÓ: A gyugyi templom régészeti-műemléki kutatásának eredményei. *Műemlékvédelem*, 49. (2005) 2. 61–70.; A Műemlékvédelem ezen számában még további tanulmányokat találunk a templom építészeti helyreállítása, építészettörténete, belső díszítése, a belső berendezése és a falfestések restaurálása, valamint a környezet helyreállítása témájával kapcsolatban.

9 Az 1. jegyzetben i. m. 181. 46. jegyzet.

3. A Gyugy katolikus temploma melletti sánc. A Szerző 2006. évi felmérése.
Az új tereprendezéssel megszüntetett domborzati vonalak az 1996. évi felmérés alapján:
1 = rézsű, 2 = mély horhos szakadékos széle

látott.¹⁰ Mindez arra mutat, hogy a sánc a 19. században már megvolt és rátemetkeztek, de ennél tovább, időben visszafelé egyelőre nem tudjuk követni. A templomra a török időkben, 1536-ból származik az utolsó adat, ezután a romjait már 1733-tól említik ismét.

A templom környékével és annak rendezésével Őrsi Károly foglalkozott, aki a felújítás előtti állapotot nagy vonalakban geodéziai felméréssel rögzítette. Leírása és elmondása szerint az igen rossz műszaki állapotú templomot járhatatlan bozótos vette körül, mély vízmosásokkal. A templomtól É-ra húzódó 10 m mély horhost részben fel kellett tölteni, hogy a templom meg ne csússzon, ezért a szakadék széle ma már messzebb látható. A D-i oldalon felvezető földutat kiegyenesítették, elegyengették, a sáncon kívül a K-i oldalon 20 m széles parkolót alakítottak ki, egyenesre simítva a felszínt, Mindez meglehetősen megváltoztatta a környéket.¹¹ A sánctól 2006 szeptemberében mértem fel.

A templomot D, K és É felől, megközelítően patkó alakban sánc keríti. A sánctető D-i vége van legtávolabb, 21 m-re a templomtól, legközelebb a szentély mögött és az É-i

¹⁰ Gere László szíves közlését ezúton köszönöm.

¹¹ ŐRSI KÁROLY: A virágzó falu. *Műemlékvédelem*, 49. (2005) 84–86.; Őrsi Károlynak az 1996. évi felmérésnek a rendelkezésemre bocsátásáért és az akkori körülmények közléséért ezúton mondok köszönetet.

oldalon, 5–7 m-re található. A sánc mindkét vége összekeskenyedik és teljesen ellaposodik. Legnagyobb belső magassága a DK-i sarokban van, 2 m, ugyanitt a sáncetető 4 m-re szélesedik ki. A méretek a belső oldalon tekintélyes sáncot mutatnak. A K-i, külső oldalon azonban alig 50 cm-re emelkedik ki az autóparkolóinak kialakított egyenes felszínből. Elméletileg pedig itt kellene lennie a sáncároknak. A feltételezhető sáncárok helyének korábbi állapotára nincs adatunk, egy későbbi ásatás hivatott eldönteni, valóban volt-e itt sáncárok és ma a feltöltött helyét látjuk-e.

Erődítési szempontból a D-i oldalon a sánc külső oldala alatt vonuló mélyút jöhet számításba, mint egykori várárok. A templomtól É-ra eső sánc rövid szakasza megszűnik, a tereprendezés előtt azonban a sánc után kb. 1 m mély rézsű folytatódott, egészen az eredeti szakadék széléig. A templomtól Ny-ra sáncnak nincs nyoma, a bejáratról 11 m-re egy 1,5 m mély rézsű és lejjebb még egy másik, csekélyebb rézsű zárja le a területet.

A templomokat és a körülötte lévő temetőket, anélkül, hogy erődítés célját szolgálták volna, gyakran veszi körbe viszonylag keskeny árok, fal vagy kerítés. A Gyugy temploma körüli sáncot erődítésnek tekinthetjük, bár az eddig közzétett templomerődítéseknél árkot, falat, palánkot említenek, de sáncot nem.¹² Mostani alakjában már erősen hiányos, sokat változtathattak rajta a beletemetkezések, a 18. és 19. századi újjáépítések, nem különben a közelmúlt tereprendezései is. A legvalószínűbb, hogy – a Magyar Kálmán által ismertetett többi Észak-Somogy megyei templomerődhöz hasonlóan – Gyugy templomát is a 16. század első felében erődítették meg a sáncsal. A bizonytalansági tényezők miatt azonban egyelőre „határesetnek” tekinthetjük.

3. Buzás Gergely a korai magyar várak korával kapcsolatban új elméletet, lehetőséget vet fel. Mivel a régészeti leletanyag nem alkalmas az évtizednyi pontos kormeghatározásokra, ő is a történeti adatokat veszi sorra és arra következtet, hogy e várak többsége valószínűleg 1042–1074 között épült a Szent István halálát követő külső és belső háborúk idejében. Nagy részük ekkor elvesztve korábbi katonai jelentőségüket, megyeközpontként közigazgatási szerepet kapott. A történészek és régészek nagy része a 10–11. század fordulója körüli időt vagy a 11. század elejét fogadja el. Buzás Gergely ezt most néhány évtizeddel későbbre valószínűsíti.

Ezzel kapcsolatban csak egy gyakorlati megállapítását emelem ki. Régi probléma, mikor jelenik meg az első kő várfal Magyarországon. Buzás, többekkel egybehangzóan, Gyulafehérvár, Esztergom, Székesfehérvár, Győr, Visegrád-Sibrik-domb várában, bár ezekről alig tudunk valamit, kő várfalat tételez fel, mivel római erődök romjaira települtek és azokat kijavítva alakították ki a várakat. Ennek élesen ellentmond a legjobban megkutatott soproni ispánsági vár, ahol a korai magyar várépítők közel épségben álló késő római kori városfalat, tornyokat találtak. Mégis nem a falakat javították ki, hanem a maradványokra egy azoktól teljesen idegen, fakazettás szerkezetű, hatalmas favázás sáncot emeltek, ugyanolyant, mint Moson, Pozsony, Zalaszentiván, távolabb Borsod, Abaújhvár, Szabolcs várában. Ebből a szempontból két új eredmény fontos, olyan lelőhelyeken, ahol az eddigi vélemények szerint a korai magyar vár a helyben talált római várfalak felhasználásával, kijavításával épült fel. Az egyik Győr, ahol a favázás sánc kis részletét találta Tomka Péter.¹³ A másik Esztergom vára, ahol a már Nagy Emese által

12 TOLNAI GERGELY: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei, I. Esztergom, 2001.; Uő.: Újabb adatok a magyarországi erődített templomok adattárához. *Castrum*, 2. (2005) 31–50.

13 TOMKA PÉTER: A győri ispáni vár. *Castrum*, 3. (2006) 113–116.

feltételezett,¹⁴ majd a Horváth István által megtalált favázas sáncrészlet került elő, bár folytatását még ennek sem ismerjük. Horváth megállapította, hogy ez a gerendaszerkezet közvetlenül a római szinten feküdt (tehát a legkorábbi magyar korszakból származik), az elkorhadt gerendák betöltéséből és a köztük lévő földből 10–11. századi kerámiaanyag került elő, felette pedig a 11. századi palota terrazzo padlója volt. Horváth arra következtet, hogy Géza fejedelem első vára favázas sáncvár lehetett (még a 10. század végén), amelyet később, de még Géza idejében kővárrá építettek át.¹⁵ Buzás Gergely véleménye szerint azonban ez a sánc a már álló – feltételezése szerint a római várfalból kialakított – kővárat osztotta ketté, egy É-i, magasabban fekvő belső várra és egy D-i, alacsonyabb várra, de a sáncot a korábbi kővár utáni időbe helyezve. Erről szemléletes rajzvázlatot is közöl, sematikusan ábrázolva a kettéosztott várat.¹⁶ A magam részéről, Horváth Istvánnal és Feld Istvánnal¹⁷ egyetértve, a favázas sáncnak a kővár előtti időbe való helyezését fogadom el. Buzás Gergely említett rajzát alapul véve feltételezem, hogy az első sáncvár csak az É-i területet védte, amely a közel 200 m átmérőjével a többi korai magyar várakéhoz hasonló méretet jelent. Mindez természetesen ma még csak feltételezés, a sáncsal kapcsolatos későbbi ásatások fogják megvilágítani a valóságot.

14 NAGY EMESE: In: Magyarország Régészeti Topográfiája, 5. Budapest, 1979. 96.

15 HORVÁTH ISTVÁN: Az Árpád-kori Esztergom. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia. Tatabánya, 2001. július 30–31. *Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek*, 6. Tatabánya, 2002. 233–253.

16 BUZÁS GERGELY: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: BUZÁS GERGELY–TOLNAI GERGELY (szerk.): Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Esztergom, 2004. 7–44. 28.

17 FELD ISTVÁNNAL a 16. jegyzetben i.m. készített könyvismertetése. *Castrum*, 1. (2005) 69–75.

ADALÉKOK A KESZTHELYI FERENCES KOLOSTOR KORAI ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ

Gondolatok a „Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra
Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437” című kiállítási katalógus kapcsán

A keszthelyi ferences egyház a rend nagyobb magyarországi templomai közé tartozik, és a szentélyében napvilágra került freskóival méltán a leghíresebbek közé sorolható. Ennek ellenére mindmáig sok kérdés megválaszolásával maradt adós az elmúlt száz év tudományos kutatása. Hazai várkutatásunk előtt sem ismeretlen a kolostoregyüttes, mely a 16. század közepétől végvárként funkcionált. Ebből a korból származik első felmérésünk is az akkor már erősített kolostorról.¹ Mind az eddigi vártörténeti írások, mind a templomról és freskóiról született feldolgozások általában jelentős teret szenteltek a korai és későbbi idők építéstörténetnek. Ennek okán talán nem elhanyagolható a vártörténeti kutatások szempontjából sem, hogy mikor, hogyan és kik építették épületünket. A kolostor korai, 14–15. századi történetével is foglalkozó eddigi terjedelmes írások ugyanis nem szenteltek túl nagy figyelmet az eddig felvázolt építéstörténet és az írott források között feszülő nyilvánvaló ellentmondásoknak.² Mentségül szolgálna az írott források feltáratlansága, de a közelmúlt forráskiadványai részben már orvosolták ezt a problémát, másrészt az építéstörténet szempontjából különösen érdekes 1372. évi oklevél már a 19. század végén megjelent nyomtatásban.³

A számos ismert építéstörténeti változat közül a legutóbbi a „Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437” című kiállítási katalógusban olvasható.⁴ A rövid összefoglalásban a ferencesek első, 1368. évi okleveles említéséből kiindulva, a kolostor építését Lackfi Istvánhoz kötötte a szerző, Tóth Sándor. Ő egy további, 1407. évi oklevélből – mely egy pénzügylet okán említi a ferenceseket – arra következtet, hogy a kolostortemplom szentélyének befejezését is Keszthely ezen jeles birtokosával

- 1 A címben említett katalógusból úgy tűnik, még mindig nem sikerült kiküszöbölni Giulio Turco keszthelyi rajzának rajz téves, 1569-es datálását, bár azt már számtalan publikációban leírták, hogy az 1571–1572 fordulóján készült. L. pl.: VÉGH FERENC: A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI–XVII. század). Pécs, 2002. 26.
- 2 Alábbiakban válogatás a téma irodalmára: BONTZ JÓZSEF: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896.; DUNSZT FERENC: Emlékkönyv a restaurált keszthelyi templomról. Keszthely, 1896.; KARÁCSONYI JÓZSEF: Szt. Ferenc-rend története Magyarországon 1711-ig. Budapest, 1923.; CSEMEGI JÓZSEF: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. *Dunántúli Szemle*, VIII. (1941); KOPPÁNY TIBOR–SÁGI KÁROLY: Keszthely. Budapest, 1962.; IVÁNYI BÉLA–PÉCZELY PIROSKA–SÁGI KÁROLY: Keszthely. Veszprém, é.n. (a továbbiakban: IVÁNYI–PÉCZELY–SÁGI é.n.); MÜLLER RÓBERT: Keszthely középkori topográfiája. In: *Dunántúli Dolgozatok* (C). Történettudományi sorozat. 3. Régészet és várostörténet tudományos konferencia. Pécs, 1991. 145–149.; TÓTH SÁNDOR: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kótára. *Zalai Múzeum*, 2. (1990) 150–187.; MÜLLER RÓBERT: Keszthely története az őskortól a törökkor végéig. In: *Keszthely története*, I. Szerk.: MÜLLER RÓBERT. Keszthely, 2000. (a továbbiakban: MÜLLER 2000); VÉGH FERENC: A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI–XVII. század). Pécs, 2002.
- 3 JÉKELY ZSOMBOR: A keszthelyi ferences templom. In: *Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437*. Budapest, 2006. 419–420.

kell kapcsolatba hoznunk. Megemlíti továbbá az oltár feletti lefaragott struccos Anjou-sisakdísz, melynek kapcsán később zárójelben megjegyzi: „Az *Anjou jelvény 1395-ig, azaz Mária királynő haláláig joggal utalhatott a királyi cím viselőjére*”. Mindezt a magam olvasatában úgy értelmeztem, hogy Lackfi István 1397-ig felépíttette a szentélyt, melynek a három boltozati zárókövéből az oltár felett lévön az Anjou királyi jelvény, míg a középsőn a Lackfi címer található. Ugyanakkor már kevésbé érthető, hogy miként következik a szerzetesi tevékenységre utaló 1407. évi adatból, hogy ekkor már a hajó is elkészült volna, hiszen itt a záróköveken a Gersei Pethő címet találjuk meg, ez mindenképp magyarázatot kíván. Ugyanis Gersei Pethő János 1404-től volt zalai ispán,⁵ de a család keszthelyi birtokbalépése jóval későbbre tehető. A király 1397-ben szerezte meg Keszthelyt a hűtlenség miatt lefejezett Lackfi Istvántól, de éppen a kérdéses időszakban kissé kuszává válik a település birtoklástörténete.⁶ A király ugyanis 1399–1401 között Tátika várát Keszthely mezővárosával Scharfenecki Frigyesnek adta zálogba, aki 1403-ban továbbzálogosította a Marcaliaknak, tőlük a király 1404-ben visszacserélte Segesd birtokáért.⁷ Keszthely már korábban Rezi várának tartományához tartozott, különzálogosítása a vártól feltehetően értéknövelő szempontok miatt történt, mindenesetre Rezi várát 1401-ben Eberhard püspök és az Albeniek kapták és birtokolták a későbbiekben már ismét Keszthellyel együtt 1427-ig.⁸ Ekkor került a vár és a mezőváros királyi adományként Gersei János két fiának, Petőnek és Lászlónak a kezére. A birtokbavétel itt sem ment simán, mivel az ekkor már Medveiként emlegetett Albeni János nem mondott le könnyen a rezi uradalomról.⁹ A Pethő testvérek ez idő alatt évekig Zsigmond király kíséretében európai körúton tartózkodtak (1430–1433?), ami egy építkezés szempontjából nem a legjobb helyzet a megrendelői igények érvényesítésére.¹⁰ 1404 előtt a Pethők maguk sem voltak olyan helyzetben, hogy komolyabban támogathatták volna a keszthelyi ferences templom hajójának építkezését, lévén alig rendelkeztek birtokokkal Zala megyében. Első várukat, a Vas megyei Márványkőt 1405 körül kezdték építeni az 1401-ben kapott engedély alapján, a zalai Kemend várát 1403-ban kapták, de csak ostrom árán tudták birtokba venni 1404-ben.¹¹ Tátika várát 1435-ben szerezték meg.¹²

A keszthelyi ferences templomban előkerült még egy monogramos boltozati zárókő is, melyet Francesco Bernardi firenzei kereskedőhöz köt Tóth Sándor. Méretéből adódóan a szentélyrekesztőből vagy a kerengőből származtatja és Bernardi életútjának ismeretében 1403 előtti időkre datálja. Bár valóban ez tűnik a legvalószínűbbnek, de azért épp a szentély és a hajó építési idejének és építetőjének bizonytalansága okán érdemes lenne ez ügyben is mélyebbre kutakodni. Mindezen kételyek megfogalmazásával nem a hajó elkészültének idejére vonatkozó megállapítást kívántam cáfolni, hiszen a fenti adatokból éppen erre nem kapunk egyértelmű választ. Ugyanakkor azok lehetőséget adnak az időhatárok kijelölésére, és építető(k) személyének pontosabb meghatározására. Emellett némi óvatosságra intenek abban a tekintetben, hogy pusztán bizonytalan kronológiájú

5 Zala megye archontológiája, 1138–2000. Szerk. MOLNÁR ANDRÁS. Zalaegerszeg, 2000. 245.

6 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I. Budapest, 1996. 441. (a továbbiakban: ENGEL, 1996)

7 ENGEL 1996. 441.

8 ENGEL 1996. 401.

9 MÜLLER 2000. 73–74.

10 CSUKOVITS ENIKŐ: Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond király római kísérete). In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, 1998. 11–36.

11 ENGEL 1996. 365., 339.

12 ENGEL 1996. 441.

művészettörténeti párhuzamokból, hiányos birtoklástörténeti adatokból próbáljuk meg felvázolni a kolostor templomának építéstörténetét.

A hajó elkészültének kronológiai problémája azonban nem az egyetlen a keszthelyi kolostor építéstörténetének kutatástörténetében. Mint fentebb említettem, a kolostor alapítását és építésének elkezdését eddigi kutatásunk és Tóth Sándor is Lackfi Istvánnak tulajdonította, akit halála után itt is temettek el.¹³ A kiindulási pontnak a Lackfiak 1350. évi (másutt 1346. évi) keszthelyi birtokszerzését tekintette az eddigi kutatás.¹⁴ 1350-ben azonban a Lackfiak csak Csáktornyt és a muraközi uradalmat kapták királyi adományba, Tátika és Rezi várak uradalmát, mely utóbbihoz Keszthely is tartozott, még nem.¹⁵ Mivel azonban Rezi és Tátika várára adománylevél nem bukkant fel ez ideig, az a feltételezés rögzült tényként a kutatásban, hogy 1350-ben, a Muraköz mellett e két várat és Keszthelyt is odaadományozta a király a Laczkfiaknak. Az első ismert hiteles említés csak 1378-ból való, ekkor már valóban Rezi és Tátika várak birtokosai voltak.¹⁶ A kései birtokba lépésre vonatkozó gyanút már a szántói és tátikai királyi jobbágyság 1358. évi említése is felkelti, de a Zsid (1333-ban a Rezi vár földjének írták) birtokot 1372-ben ugyancsak királyi tulajdonúként említő tomaji (ma Lesencetomaj) határjárás már meg is alapozza.¹⁷ Rezi és Keszthely első birtokjogi kapcsolatára egyébként az 1290-es évekből van adatunk, amikor Pécz nembeli Apor nádor birtokolta azokat, és mint forrásainkból tudjuk, ez a kapcsolat hosszú évszázadokra állandósult.¹⁸

Mindezek fényében nagyon valószínű, hogy a keszthelyi ferencesek 1368. évi első említésekor még nem Lackfi István volt Keszthely földesura, hanem I. (Nagy) Lajos király. Ez esetben a szerzetesek városba hívása és letelepítése a királyhoz köthető, míg a Lackfiak birtokba lépése 1372–1378 közé tehető. Így minimálisan 5 évig királyi támogatással működhetek Keszthelyen a ferencesek. Ugyanakkor az 1368. évi időpont sem fix kiindulópont, hiszen a település plébánosa és a szerzetesek ekkor említett vitája nem jelenti automatikusan azt, hogy utóbbiak abban az évben telepedtek volna meg Keszthelyen. A rendház és templom felépítése nem eshetett feltétlenül egybe a szerzetesek Keszthelyre érkezésével, működésük ottani megkezdésével vagy annak engedélyezésével. Azt ugyan továbbra sem tudhatjuk, hogy a templom építésének mekkora része tulajdonítható a királynak, de az alapítási szándék és talán az építkezések megkezdése az ő érdemei közé sorolható, mint ahogy számos, a helyi lakosoknak adományozott kiváltság is.¹⁹ Mindezek fényében sok mindent érdemes újragondolni, elsőként épp az Anjou címer értelmezését. Ugyanakkor a freskók kapcsán az eredeti megrendelő személyének meghatározása is kérdésesnek tartható. Prokopp Mária véleményem szerint – csupán bizonytalan művészettörténeti párhuzamokra támaszkodva – kételyekre okod adó következtetéseket vont le a megrendelő személyére vonatkozóan. A Lackfiak királyhoz való hűségével magyarázta

13 IVÁNYI–PÉCZELY–SÁGI é.n. 26.

14 Válogatásként a variációkra: 1350-re lásd: IVÁNYI–PÉCZELY–SÁGI é.n. 26. 1346-ra lásd: PROKOPP MÁRIA: Keszthely, Plébánia templom. Tájak-Korok-Múzeumok, 225. 1986. 1. (a továbbiakban: PROKOPP 1986.); MÜLLER 2000. 72–73. Itt Tátika és Rezi várak megszerzéséről van szó, melynek kapcsán Rezi és Keszthely birtokjogi kapcsolata okán e települést is a Lackfiak birtokának tekintették.

15 ENGEL 1996. 291.

16 MOL DL 6525.

17 Zala vármegye története, Szerk. NAGY GYULA–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Oklevéltár. I. Budapest, 1886. 588., 64.

18 SZATLÓCZKI GÁBOR: A Tátika vár históriája. A Gersei Pethő család és tátikai váruradalmuk története. Zalasántó, 2002. 16–18. (a továbbiakban: SZATLÓCZKI 2002)

19 SZATLÓCZKI 2002. 18.

a templomban előforduló, a királyi családra utaló motívumokat (Anjou családbeli Lajos püspök ábrázolása a falképeken).²⁰ Megállapítása szerint (Lajos püspök): „...*kiemelt elhelyezése Lackfi III. István Anjou-ház iránti elkötelezettségét fejezi ki.*” Kétségtelen, hogy a szentély teljes kifestése már a Lackfiakhoz köthető, de azt már nem lehet eldönteni, hogy a munka kezdeti szakaszához lehetett-e köze Lajos királynak, esetleg nem az ő megrendelésére(?) tervezték és kezdték el (?) a szentély kifestését a mesterek. Jékely Zsombor „A Zsigmond-kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja” című, az idézett katalógusban megjelent tanulmányában maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a két szinte egy időben épülő Lackfi alapítású kolostor, Csáktornya és Keszthely freskófestészetében műhelykapcsolatokra utaló hasonlóságok nem figyelhetők meg.²¹

Az eddigieket összefoglalva, egyfelől a különböző tudományágak összefogásának hiányában előálló problémákat próbáltam bemutatni, másfelől igyekeztem felhívni a figyelmet arra, hogy a keszthelyi ferences templom építéstörténetével kapcsolatban mindez ideig közkézen forgó, és úgy tűnik, sok esetben vitatható következtetéseket mindenképpen érdemes lenne újragondolni, de legalábbis finomítani. Emellett a fentiekben igyekeztem megragadni a lehetőséget arra, hogy felhívjam a figyelmet a legújabb, Keszthellyel kapcsolatos kutatási eredményekre. Remélhetőleg mindezek további vitára és kutakodásra sarkallják a témával foglalkozó történészeket, régészeket, művészettörténészeket.

20 PROKOPP 1986. 11. További irodalom: PROKOPP MÁRIA: A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei. *Művészet*, 1978/4. 24-28.; PROKOPP MÁRIA: A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei. *Építés- és Építéstudomány*, 1980. 367-385.

21 JÉKELY ZSOMBOR: A Zsigmond-kori magyar arisztokrácia művészeti reprezentációja. In: Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387-1437. Budapest, 2006. 308.

KÖNYVISMERTETÉSEK

MAGYAR KÁLMÁN–NOVÁKI GYULA

SOMOGY MEGYE VÁRAI A KÖZÉPKORTÓL A KURUC KORIG

*Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága,
Kaposvár, 2005. 298 oldal, helyszínrajzokkal, 86 rajzos, illetve fényképtáblával*

Nehéz helyzetben van e sorok írója, amikor a hazai vártopográfiai irodalom egyik legújabb termésének bemutatására vállalkozik: a szerkesztői tollat a recenzensével felváltania! Mint ugyanis ez a kötet bevezetéséből is kiderül, a magyar várkutatás korelnökének, Nováki Gyulának és munkatársának, Magyar Kálmánnak ez a munkája eredetileg a Castrum Bene Egyesület „*Magyarország várainak topográfiája*” címet viselő, tervezett sorozatában, annak első köteteként jelent volna meg – sajnos, erre a remélt anyagi támogatás elmaradása miatt nem kerülhetett sor. Szerencsére azonban a fiatalabb szerzőtárs nem csupán a szerkesztés feladatát vállalta át e sorok írójától, de sikeresen össze is kalapozta a kiadáshoz szükséges pénzt – a támogatók névsora a kötet utolsó lapjain olvasható –, s így 2005 őszén már egy látványos bemutatón vehették kézbe az érdeklődők a Somogyország közel száz középf- és kora-újkori erődítményét hatalmas adatmennyiséggel, első alkalommal átfogóan bemutató, s így értelemszerűen hiánypótló, keménykötésű könyvet.

A munka alapvetően Nováki Gyula és munkatársa, az 1993-ban elhunyt Sándorfi György – a kötet felmérései jelentős részének (társ)szerzője – korábbi, 1979-ben, illetve 1992-ben megjelent, úttörő jelentőségű regionális vártopográfiáinak¹ rendszerét követi, miközben többet is, meg kevesebbet is nyújt azoknál. Többet annyiban, hogy itt már minden várépítmény esetében léptékhelyes térképvázlat áll rendelkezésre a terepen való azonosításhoz; más kérdés, hogy még ez is kevés sokszor a várak felkereséséhez, mint ezt épp az említett könyvbemutató alkalmával a helyszínen, Segesden volt alkalmunk tapasztalni.²

Kevesebbet ugyanakkor abban nyújt, hogy – mint ez már a címből is kiderül – nem tárgyalja az őskor (és a római kor) erősségeit, azaz a szerzők olyan esetekben is kénytelenek voltak a korhatározás dolgában állást foglalni, ahol ez régészeti kutatás hiányában véleményem szerint megbízhatóan aligha volt lehetséges. Még érdekesebb a helyzet akkor, ha a vélt vagy valós középkori-kora újkori erősség egy őskori erődítményen belül helyezkedik el (példa erre Kéthely–Baglyashegy–Parapló domb) vagy nem zárható ki egy őskori előzmény (így többek között Somogyvár esetében). Maguk a szerzők is említene három olyan őskori erődítményt, ahol elképzelhető egy későbbi „újrahasznosí-

1 NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Budapest, 1979., NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Miskolc, 1992.

2 Úgy tűnik, ebből a szempontból a legszerencsésebb a vonatkozó eredeti, 1:25 000-es térképszelvények alkalmazása, l. erre épp a kötet egyik szerzője tiszteletére kiadott kötet számos tanulmányát: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. KOVÁCS GYÖNGYI–MIKLÓS ZSUZSA. Budapest, 2006.

tás”.³ Nem túl szerencsés tehát véleményem szerint ez a kronológiai lehatárolás, ahogy nem tartom annak az említett, 1992-ben megjelent borsodi topográfiában alkalmazott megoldást sem, ahol külön-külön fejezetben tárgyalták a szerzők e két nagy korszak erősségeit. Mindez megerősít abban, hogy csak az ismert összes egykori erődítmény áttekintése lehet a tárgya a tervezett országos vártopográfiának – így öröm az örömben, hogy végül nem a most ismertetett kötetrel indult a sorozat!⁴

A somogyi várkönyv nem tartalmaz emellett összefoglaló értékelést sem – bizonyára azért, mivel az újabb vártörténeti kutatásban már általánosan elfogadott, hogy alaposabb régészeti kutatások nélkül –, erre Somogyban sajnos csak kevés esetben volt eddig lehetőség, mint ez a kötetben található, a vizsgált 14 vár mellett a kutatókat és a kutatás évét feltüntető térképről is kiderül – túl nagy a tévedés veszélye. Ugyanakkor az első fejezet – egy rövid bevezetés – mégis jól mutatja az ilyen irányú csábítást, hisz itt számos történeti kérdést érint(enek) futólagosan a szerző(k), sőt még egy-egy térkép feltünteteti a castumokat, a castellumokat, az erődített egyházakat és kolostorokat, valamint a „kora-középkorinak tartott somogyi várak (motték)” is hasonló kigyűjtésben szerepelnek. Míg az első három esetben alapvetően az oklevelekben szereplő megnevezésre illetve az egyházi építmények elsődleges meglétére támaszkodhatott a térképek tervezője – feltűnő, hogy a templomok-kolostorok döntő többségét csak a török hódoltság korábban erődíthették meg – az állítólagos „motték” esetében már ingoványos terepre tévedt. A bevezető szövegéből sajnos nem tudjuk meg, hogy kik azok a kutatók, akik „általában az Árpád-kor különböző, főképpen korai szakaszára” (7. o.) helyezték az itt szereplő kilenc építményt, melyeknél érthetetlen módon nem a motték legfőbb ismérve – mesterséges földfeltöltés –, hanem a kis méret és a kőalaprajz szerepel jellemzőként. Közülük Somogyzsitfa–Vári domb esetében már arról értesülünk, hogy ez egy 16. század végi tarisznyavár volt, de ezt Balatonszemes–Temető és Babocsa–„33-as domb”⁵ esetében sem zárják ki a szerzők. Az elpusztult Ordacsehi–Zardavár megítélése teljesen bizonytalan, az említett Kéthely–Paraplé pedig akár még a tévesen várként értelmezett 19. századi, gyakran főúri parkokhoz kötődő földhalmokhoz is sorolható lenne. A maradék négy esetben ugyanakkor leletekről nincs tudomásunk, így igencsak félrevezető lehet egy – nem is annyira tipológiai, mint azt építéstechnikából eredő⁶ – forma ilyen hangsúlyos kiemelése!

Hasonló aránytévésztsékre szerencsére másutt nem találunk példát, ugyanakkor kissé feleslegesnek tűnik a 2., kutatástörténeti fejezet, ahol lábjegyzetek, s így a megjelent közlemények nélkül értesülünk a somogyi várkutatásban eddig jelentősebb érdemeket szerzett kutatók munkásságáról; a részletek természetesen az egyes objektumoknál találhatóak meg.

A kötet terjedelmének legnagyobb részét a 3. fejezet, „A helyileg azonosított és felmért”⁷ 86 „középkori”⁸ erődítmény a rájuk vonatkozó ismereteinktől függő terjedelmű,

3 Balatonföldvár, Balatonboglár, Lengyeltóti–Tatárvár (vö. a recenzált munka 7. old.)

4 2006 végén – 2007 elején Borsod-Abaúj-Zemplén őskori, középkori és kora újkorai erősségeit tárgyaló kötettel indul az országos vártopográfia.

5 Jellegzetes tudománytörténeti relikviával, a korai újkor és a késő-középkor összemosásával találkozhatunk a leírásban: „Jellege alapján középkori „motte” típusú vár, esetleg késő középkori úgynevezett göré lehetett. A dombon ugyanis török kori cserepek találhatók” (22. old.)

6 Ugyanakkor a földfeltöltés ténye csupán Babocsa esetében tűnik igazolhatónak!

7 Ugyanakkor szó sincs arról, hogy minden itt tárgyalt erősségről felmérést is tudtak volna készíteni, itt csak Marcalira utalok példaként.

8 L. erre a 4. jegyzetben tett megjegyzésemet, hisz itt természetesen – a könyv címének megfelelően – kora újkorai erősségek is nagy számban szerepelnek.

a mai települések szerinti betűrendben történő tárgyalása teszi ki. Természetesen nem lehet a recensens feladata az összes szócikk kritikai elemzése, erre még akkor sem válnálalkozhatna, ha minden tárgyalat erősséget jól ismerne. Az mindenesetre aligha dönthető el minden szakterület meglegedésére, hogy egy vártopográfiai munkában milyen mélységig szükséges az írott és képi forrásanyag feldolgozása – én alapvető feladatnak a *terepen található, azonosított jelenségek* leírását és dokumentálását, továbbá az eddigi kutatástörténet eredményeinek összefoglalását, azon belül a *régészeti adatok* ismertetését tartom. Ezen elvárásnak a leírások a Nováki Gyula korábbi munkáiban megszokott magas színvonalon általában eleget is tesznek, s így bárki megtudhatja a könyvből, hol, milyen földrajzi környezetben állt egykor például a ma (még) részleteiben ugyan nagy-részt ismeretlen babócsai főúri rezidencia. Hasznos lett volna ugyanakkor, ha a szerzők a bevezetésben kifejtik, mit értenek az alatt, hogy egy vár „jellege alapján középkori”, hisz azokban az esetekben, ha nem állt okleveles említés a rendelkezésükre, sokszor csupán ez volt a kormeghatározás alapja! Az viszont nem feltétlenül zavaró, ha néha történeti fejtegetésekkel, hipotézisekkel is találkozunk, mint Törökkoppány esetében: „eredetileg Koppány somogyi vezér (*dux*) erősített udvarháza, egyik legfontosabb somogyi birtokközpontja lehetett itt a 10. század második felében” (146. o.), hisz a szerzők érthetően említeni kívánják saját, másirányú kutatásaikat is. Kevésbé tartom viszont szerencsésnek, hogy Ötvöskónyi erőssége továbbra is mint „Báthory birtok” szerepel (109. o.), noha ez nem bizonyítható, mivel a középkorban mindvégig a Batthyányaké volt!⁹

Ahogy erről már szó esett, az egyes erősségek mai településen belüli helyét térkép-vázlatok adják meg – több objektum esetében számokkal jelölve. Itt azonban a kötetet lapozva számos hibára bukkan az olvasó. Kisebb probléma, hogy Csurgó esetében „1-2. Vár” megjelöléssel szerepel az erősség feltételezhető helye és a talán hozzákapcsolódó vízduzzasztó gát, s rövid töprengés után rá lehet jönni, hogy Háromfa vagy Kaposvár esetében két térképlap található a kötetben. Kéthelynél azonban nem egyeznek a számok a térkép és a szöveg esetében (3. számmal talán Baglyashegy őskori várát jelölték a szerzők?). Marcali esetében közel „1-2 Várhely” megjelöléssel találkozunk az alcímbe – a két szám távolsága a térképen közel 1 km –, a szöveg alapján azonban ennyire nem tűnik vitatottnak az egykori főúri birtokközpont helye! Nem érthető ugyanakkor Mezőcsokonya, Nagyatád, Nagybjom, Somogyzsítfá-Szőcsénypuszta vagy Zselickisfalud-Ropolypuszta térképvázlata – ezeken sokkal több erősség (?) van feltüntetve, mint amiről a szövegben szó esik. Órtilos esetében még nagyobb a bizonytalanság, hisz az egyik térképen két, a másikon egy, a harmadikon négy objektum szerepel, a szöveg azonban csak hármat tárgyal! Nem világos az sem, miért jelzi két szám Somogyacsa-Kócos hegy egyetlen erősségét.

Ezen problémák többsége alapvetően szerkesztői figyelmetlenségből adódott, Magyar Kálmán mentségére szolgáljon azonban a rendelkezésre állt idő rövidsége. Ez azonban nem menti a könyv az eddig említetteknél jóval nagyobb hiányosságát, amely különösen megnehezíti használatát – a kötet végére helyezett 86 (?) dokumentációs tábla ugyanis nem az objektumok település szerinti betűrendjében követi egymást, s ami még kellemetlenebb, a szövegben nincs utalás, melyik kép vonatkozik a tárgyalat erősségre! Így az olvasónak nincs más lehetősége, mint kinyitja a kötetet a 204–205. oldalakon, felülről lefelé (vagy fordítva) végigfut a sorokon, s ha szerencséje van – hisz nem minden várhe-

9 Erre legújabbán: HORVÁTH RICHÁRD: Az ecsedi Báthorak várbirtokai a kései középkorban. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregei Szemle*, 2006/3. 317.

lyen lehetett felmérést készíteni – előbb-utóbb felleli az őt érdeklő vár ábrázolását. Vajon miből adódhatott a felmérések és ábrázolások sorrendje?

Maga a dokumentációs anyag használatának nehéz volta ellenére ugyanakkor kétségkívül a könyv legnagyobb tudományos értéke, szinte azt is mondhatnánk, már azt magát is érdemes lett volna kiadni. Az itt található felmérések döntő többsége természetesen Nováki Gyula és Sándorfi György munkája, kiknek azonban sajnos arra már nem volt lehetőségük (módjuk, idejük, energiájuk), hogy a másoktól átvett dokumentációt az általuk kifejlesztett ábrázolási rendszernek megfelelően átdolgozzák. Elsősorban Balatonszabadi-Pusztatorony, Balatonszabadi-Kiserdei dűlő (az egyik legkülönösebb, még bizonyára számos vitát kiváltó somogyi erősség!), Somogysámson-Marótpusztá, Kaposszentjakab-Kolostor, Gálosfa-Kistótváros, részben Babócsa-Basakert és Kaposvár-Vár igen jelentős építményei sokkal jobban érthetők és értelmezhetők lettek volna az olvasó számára, ha a környezet szintvonalait is megtalálná a felméréseken. Ugyanígy hasznos lett volna, ha Ötvöskőnyi igencsak unikális kastélyának újabban feltárt részleteit a kötet szerkesztőjével azonos ásatója rádolgozta volna a korábbi, szintvonalas kutatási felmérésre.¹⁰ A somogyvári, kilátóépítés során újabban előkerült négyzetes tornyot is hiába keressük a közölt felmérésen. Sajnos Karád, Igal, Marcali, Kaposújlak, Csurgó, és Háromfa „belterületi térképei” is minden értelmezés nélkül kerültek a kötetbe, bár a leírások alapján jelezni lehetett volna rajtuk az adott erősség – legalább – feltételezett helyét. A már elpusztult építményekről rendelkezésre álló néhány felmérés – s ugyanígy Giulio Turco somogyi felméréseinek vagy Barcs, Segesd, Újzrínyivár 17. századi felvételeinek másolatai – jelentős értékei a kötetnek, hisz az ezeken ábrázolt várak, erődök többsége nem maradt ránk.

Itt kell végül szólnunk arról is, hogy a kötet 4. fejezetében még további 18 olyan erősségről találunk adatokat, melyek pontos helyét eddig még nem sikerült azonosítani. Somogyország várainak kutatói tehát nem maradnak munka nélkül e kötet megjelenése után sem, sőt remélhető, hogy új eredményeiknek köszönhetően annak előbb-utóbb még teljesebb, még tökéletesebb változata is napvilágot fog látni. A recenzens ehhez szeretett volna soraival hozzájárulni, remélve azt is, hogy ez az új kötet már az országos vártopográfia része lesz!

Feld István

10 Ezt a munkát egyébként már elvégezte helyette Szekér György, vö.: KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. Budapest, 1999. 36. kép.

BUZÁS GERGELY (szerk.)

A VISEGRÁDI FELLEGVÁR
Visegrád régészeti monográfiái 6.

Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum
Visegrád, 2006., 225 oldal, 2 színes belső borítóval,
mintegy 400 fekete-fehér fotóval és rajzzal

Az eddigi történeti-régészeti irodalomban jelentőségéhez képest korábban meglehetősen alulreprezentált visegrádi váregyüttes leglátványosabb eleméről, a Fellegvárról 2004-ben megjelent történeti monográfia¹ után a „visegrádi középkoros műhely” kiadványsorozatának 6. köteteként immár rendelkezésünkre áll egy újabb alapmunka, egy jeles szerzőgárda – *Bozóki Lajos, Iván László, Kocsis Edit, Kováts István, Sabján Tibor, Tóth Boglárka, Tóth Csaba és Tolnai Gergely* – jegyezte tanulmánykötet. Tehát még nem az általam Iván László munkájának ismertetésekor hiányolt komplex, építészeti-történeti monográfia² látott napvilágot – ebben a vonatkozásban hangsúlyozni kell, hogy a kötet címe kissé megtévesztő, azaz többet ígér, mint amit nyújtani tud, hisz a valóságnak inkább a „Tanulmányok a visegrádi Fellegvárról” megnevezés felelne meg –, hanem a szerkesztő jegyezte előszót is beszámítva, tíz, hosszabb-rövidebb, egymástól lényegében független tanulmány.

Ezek egy része eredetileg egyetemi szakdolgozatként, szakmérnöki diplomamunkaként vagy doktori disszertációként íródott, ugyanúgy, mint számos más, ma már alapműnek tekintett munka, mint többek között Buzás Gergely, Végh András vagy Gere László a visegrádi palotáról, a budai várpalotáról vagy az ozorai vár fémleleteiről készített, könyvterjedelmű dolgozata. Azaz, korántsem az a gondom a kötet első, alig hét nyomtatott oldalnyi szövegből (s még további 12 rajz- és fotóoldalból) álló tanulmányával, hogy az Bozóki Lajos 2002-ben megvédett disszertációján alapul, hanem, hogy amit itt olvashatunk „A fellegvár leírása és építéstörténete” címszó alatt, az e kiváló munkának csupán rendkívül tömör kivonata! Érthetetlen módon nem találunk hivatkozást a szövegben az azt követő gazdag (elsősorban rekonstrukciós jellegű) rajzi és (főként archív) fotóanyagra – mintha az attól lényegében független illusztrációként került volna ide, s e képek forrását, készítőjének nevét sem találjuk meg a kötetben.

Zavaró az is, hogy a 6. oldal áttekintő alaprajzán az első (sőt, még néhány további) tanulmányban használtól sokszor eltérő megnevezésekkel találkozunk, s ez kissé megnehezíti a témában kevésbé járatos olvasó dolgát. Szerencsére a periodizációs alaprajz fekete-fehér és színes kivitelben is elkészült – az utóbbi a belső borító (bizonyára anyagi okokból) bélyeg méretű alaprajzainak még a legjobban használható példánya, kár, hogy a Zsigmond-kor kimaradt a jelkulcsból! Érteni vélem, hogy a jeles művészettörténész külön kötetet szán munkájának a Lapidarium Hungaricum sorozatban – kérdés persze, hogy az aránylag kisszámú köanyag feldolgozásához s nem egy szélesebb értelemben vett összefoglaláshoz illeszkedne-e jobban egy átfogó építéstörténeti tanulmány –, de azért

1 Ismertetését l.: *Castrum*, 1. (2005/1) 67–69.

2 Uo. 69.

egy informatívabb alaprajz-sorozat, sőt, legalább az udvari palotahomlokzatok felméréseinek közzététele jelentősen növelte volna szövegének értelmezhetőségét. Mindez persze korántsem csökkenti az itt olvasható-látható anyag újdonságát és tudományos értékét, hisz ez az első modern összefoglalás Buzás Gergely és Szőke Mátyás 1990-ben és 1992-ben, a Castrum Bene konferencia-sorozat első köteteiben megjelent két tanulmánya³ óta. Várjuk a részletesebb, további bizonyító anyagot és dokumentációt felvonultató munkát!

A kötetből megtudhatjuk, hogy Iván László nem csupán a Fellegvár középkori és kora újkori történetének avatott kutatója, de szakmérnöki diplomamunkájában feldolgozta annak legújabbkori, műemlékvédelmi történetét is. Ennek – bőséges és komoly jegyzetapparátussal kísért – átdolgozott változata véleményem szerint a tárgyalt kötet legjelentősebb tanulmánya, s e megállapítással nem kívánom csökkenteni a következőkben említendő, elsősorban azonban régészeti anyagfeldolgozó munkák értékét. A szerző a legváltozatosabb dokumentumok felhasználásával, szinte rendőrnymozói alaposággal derítette fel a Fellegvárbán 1871 és 1998 között folytatott műemlékvédelmi munkák s az ehhez kapcsolódó régészeti kutatások menetét és részleteit. Írását olvasva sok, a középkori és kora újkori épületekkel foglalkozó régészek, művészettörténészek vagy építészek munkáját utólag talán túl kritikusan megítélő (ifjú) szakember számára válik világossá, mennyire nem a saját elhatározásukon múlott, mit, hogyan és mikor kutattak – s állíthattak helyre. Mindez alapvetően a mindenkori közfelfogás, műemléki-, idegenforgalmi és kultúrpolitika vagy az aktuális helyi érdekek függvénye volt, s ezt semmiképp sem szabad figyelmen kívül hagyni egy ilyen jelentős emlék lassan másfél évszázados kutatástörténetének megítélése során. A tanulmányhoz külön dokumentációs anyag nem tartozik, a kutatások helyszínei a belső borító két színes alaprajzán deríthetők fel – már amennyire az olvasó még fiatal szeme, jó szemüvege, netán kézi nagyítója ezt lehetővé teszi. A grafikai ötlet jó, csupán a méret megválasztása elhibázott, igaz, figyelmes szemlélő még így is felfedezheti, hogy az 1965. évi kutatások színtere(i) lemaradtak a vonatkozó alaprajzról.

További kiegészíteni való tehát még e témában is akad, s ezt jól jelzi a következő tanulmány, immár Tóth Boglárka tollából, „A régészeti kutatások elemzése” cím alatt. A Fellegvár középkori kerámiaanyagát szakdolgozatban feldolgozó kutató itt elkerülhetetlenül ismétlésekre kényszerül – általánosságban utal is Iván László munkájára, annak apparátusára. Bár végkövetkeztetése szerint „nem maradtak meg a vár területén jól keltezhető, zárt rétegek” (49. o.),⁴ mégis előbb-utóbb hasznos lenne a Fellegvárbán legalább az utóbbi évtizedekben folytatott ásatások dokumentációs anyagát (metszet- és alaprajzait, fényképfelvételeit) is közzétenni, legalább úgy, ahogy erre a királyi palota esetében szerencsés módon már sor került.⁵

Tóth Boglárka tehát elvégezte az eddig előkerült kerámialeletek elemzését, s ennek mintaszerű közzététele képezi a kötet első, anyagfeldolgozó tanulmányát. Itt a hazai kutatásban kialakult módszerek szerint tárgyalja a hazai és külföldi eredetű edénycsoporto-

3 BUZÁS GERGELY – SZŐKE MÁTYÁS: A visegrádi Alsóvár a 13. században. In: Castrum Bene 1/1989. Gyöngyös, 1990. 121–134., BUZÁS GERGELY – SZŐKE MÁTYÁS: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: Castrum Bene 2/1990. Budapest, 1992. 132–156.

4 Ennek ugyan ellentmond a belső falszoros ismertetése során megfogalmazott mondata: „... a falszoros keleti szakaszán egy 14–15. századra keltezhető réteget sikerült feltárni, ami a fellegvár egyetlen zárt, középkori rétege, melynek leletanyagát is ismerjük” (48. o.).

5 BUZÁS GERGELY (szerk.): A visegrádi királyi palota kápolnája és északkéleti épülete. Visegrád régészeti monográfiái. 1. Visegrád, 1994.

kat, különös hangsúlyt fektetve egy, máshonnan nem ismert mázas tárolóedény-csoportra. Még arra is kísérletet tesz, hogy az edényanyag összetételéből a Fellegvár egyes korzakokon belüli jelentőségét is megítélje. Mellékletben katalógust is közöl a behatóbban elemzett – reprezentatívnak tekintett –, csupán 181 tételben összefoglalt leletekről, bár válogatásának alapjairól nem értesülünk. Szinte magától értetődő, hogy egy húsz fotó- illetve rajztáblából álló, kiváló dokumentáció zárja e munkát, jelentős összehasonlító anyagot biztosítva a további kutatáshoz.

Tóth Boglárka emellett jelentős részt vállalt a közép- és törökkori kályhaszemek feldolgozásából is, mint ez a következő fejezetből kiderül, ahol azonban szintén nem a teljes fellegvári leletanyaggal, hanem – ugyancsak reprezentatív mintaként kiválasztott 36 katalógustételben – csupán a belső fálsszoros északi részének három kutatási egysége gazdag (és természetesen gondos rajzi dokumentációban bemutatott) leletanyagával találkozhatunk. Az elemzést Kocsis Edittel együtt végezte, s ennek során 14 típust sikerült meghatározniuk; eredményük egyedülállónak tartható a hazai kutatásban. Közülük az egyik szemeskályha rajzi rekonstrukcióját is elkészítette Sabján Tibor, a téma kiváló néprajzos-építész szakértője. A kályhássággal kapcsolatos szakmai részletkérdések elemzése természetesen nem lehet e recenzió feladata, az azonban nem hagyható említés nélkül, hogy a sarokelemek tárgyalása során nem kályhaszemekről, hanem kályhacsempékről írnak a szerzők! Talán szerintük rosszul hangzik magyarul, hogy „sarokkályhaszem”?

Ugyanakkor természetesen a minden kétséget kizáróan kályhacsempének tekinthető kerámiatermékek is kellőképp reprezentáltak a kötetben: a visegrádi királyi palota hasonló tárgyi anyagának közzétételével⁶ már korábban nevet szerzett Kocsis Edit egy önálló tanulmányban a teljes fellegvári anyag feldolgozására vállalkozott. Bár az általa meghatározott számos kronológiai és ikonográfiai csoport a szöveg szerkesztése és tördelése miatt kissé nehezen tekinthető át, mindezért kárpótol a színvonalas rajzi dokumentáció – bár a csempék metszeteivel nem mindig találkozunk –, s ezen belül Sabján Tibor további három rekonstrukciója, melyek a táblák között fekete-fehérben, a hátsó belső borítón pedig színesben is élvezhetőek. Így ma már aligha tagadható, hogy Buda mellett Visegrádról áll a rendelkezésre a hazai és a nemzetközi kutatás számára a leggazdagabb középkori kályhacsempé-kollekció.

A következő fejezetben Kováts István – ugyancsak egy egyetemi szakdolgozaton alapuló tanulmányban – a Fellegvár megmunkált csont- és agancsleleteit teszi közzé, nem csupán részletes katalógussal és fényképes táblákkal, de igen alapos, a téma hazánkban eddig kevésbé kutatott általános kérdéseit – nyersanyag, megmunkálás – is tárgyaló elemzéssel együtt. Ezt követően a numizmatikus Tóth Csabától a Fellegvárból ismert 40 érem ismertetését olvashatjuk, s végül a kötetet egy sajátos „leletanyag”, a visegrádi vár 16–17. századi ábrázolásainak elemzése zárja. Tolnai Gergely itt egy folyamatban lévő munka – a várra vonatkozó metszetek teljes katalógusának összeállítása – első eredményeiről számol be, öt sorozatba sorolva az általa ismert ábrázolásokat, melyek „leszármazását” (másolását, utánzását) „családfákon” is ábrázolja. Szélesebb értelemben is tanulságos a végkonklúziója: a tárgyalt visegrádi metszeteknek még 10%-a sem tekinthető eredeti, netán autentikus ábrázolásnak, s ez különösen nagyfokú óvatosságra int építéstörténeti célú felhasználásuk vonatkozásában.

6 KOCIS EDIT – SABIÁN TIBOR: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei. Visegrád régészeti monográfiái. 3. Visegrád, 1998.

A visegrádi Fellegvárról közzétett tanulmánykötet tehát végső fokon egy számos területen folyó tudományos kutatómunka első, de igen jelentős eredményeit tárja a szakmai közönség elé. Így jogosan remélhetjük a szerkesztővel, hogy „nem a visegrádi vár kutatásának lezárását, hanem sokkal inkább az újabb tudományos munkák megindítását” (5. o.) jelzi.

Feld István

KUTATÁSI JELENTÉSEK

BUZÁS GERGELY

TÍZ ÉV KÖZÉPKORI RÉGÉSZETI KUTATÁSAI VISEGRÁDON 1996–2006

A Castrum Bene Egyesületnek otthont adó visegrádi Mátyás Király Múzeum legújabb kiállításai és kiadványaival az egyesület tagjai az ősszel megrendezett ülések alkalmával rendszeresen megismerkedhetnek, ám a múzeumban folyó kutatásokról ilyenkor nem tudunk teljes tájékoztatást adni. Az idei évben, a visegrádi múzeumban rendezett középkori régészeti konferencián egy rövid előadásban volt lehetőségem ismertetni azokat az eredményeket, amelyeket múzeumunk kutatói az utolsó középkori régészeti konferencia, és a legutóbbi ilyen jellegű áttekintés¹ óta, azaz az elmúlt tíz évben elértek. Az alábbi összefoglaló ennek az előadásnak az alapján készült.

A visegrádi Mátyás Király Múzeum a Magyar Nemzeti Múzeum filiája. Az 1950-es években jött létre, elsősorban Visegrád kiemelkedő jelentőségű középkori régészeti emlékeinek: a várnak és a királyi palotának a feltárására, tudományos kutatására és múzeológiai bemutatására. Bár természetesen feladati közé tartozik a település teljes múltjának kutatása és bemutatása, az őskortól napjainkig, ma is kiemelt kötelessége a középkori királyi székhely emlékeinek gondozása. Az utóbbi évtizedekben a múzeum kutató személyzetének növekedése lehetővé tette intézményünk működési körének kiszélesítését, így ma a Magyar Nemzeti Múzeum egyik országos, sőt nemzetközi tevékenységet kifejtő középkori régészeti műhelyévé válhattunk.

Az utóbbi évtized számos kiváló lehetőséget biztosított kutatóink számára tudományos munkájuk kiterjesztéséhez: a korszak első felében még az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatása lehetővé tette, hogy az 1990-es évek első felében beindult tudományos feldolgozó munkát folytassuk, számos külső kolléga bevonásával.² Sajnos később ezek a pályázati források bezáródtak előttünk, így külső munkatársak bevonására egyre kevésbé volt lehetőségünk. Viszont saját munkatársaink egyre több alkalmuk adódott egyéb hazai és nemzetközi kutatóprogramokban való aktív részvételre. Ellensúlyozták még az OTKA pályázati lehetőségeinek bezárulását a meginduló műemléki helyreállítások, amelyekhez sikerült tudományos kutatási programokat is csatolnunk, valamint az egyre intenzívebbé váló építőtevékenység a város külső és belső területein, ami lehetővé tette megelőző feltárások végzését a település régészeti szempontból legfontosabb pontjain. Az ásatásokhoz és a kiadványaink megjelentetéséhez nagy segítséget nyújtottak a Nemzeti Kulturális Alap és a mindenkor kulturális minisztérium támogatásai is.

1 BUZÁS GERGELY: A visegrádi Mátyás Király Múzeum és a királyi palota tíz éve. *Magyar Múzeumok*, 1996/1. 49–51.

2 1996 és 2002 között a múzeum öt középkori régészeti témájú OTKA pályázatot (egy kiadvány és négy kutatási pályázat) koordinált. Ezek közül az egyik Visegrádon kívüli témát: a pécsvárad apátság középkori emlékeit dolgozta fel.

Árpád-kori ispáni központ kutatásai

Az ispáni központhoz kapcsolódó 10–12. századi település Méri István által megkezdett és Kovalovszky Júlia által folytatott feltárását az utóbbi években Gróf Péter vette át. Jelentős újabb településrészeket sikerült kiásnia, amivel komoly eredményeket ért el a kora Árpád-kori ispáni központ topográfiájának és kronológiájának felderítésében.³

Pályázati támogatás és a terület tulajdonosának segítségével tette lehetővé számomra, hogy 2001–2003 között elvégezzem az ispáni ponthoz kapcsolódó Szt. András monostor hitelesítő ásátását.⁴ A monostor romjait Czobor Béla ásta ki 1890–1895 között, de a falmaradványok később nagyrészt elpusztultak. A mostani feltárás során sikerült pontosítanunk a Czobor által már megtalált gótikus templom alaprajzát, tisztáztuk az épületegyüttes építéstörténetét és periódusait. Legnagyobb eredményünk az volt, hogy megtaláltuk a 11. századi templom és a kolostorépület maradványait.

Az ásátásokon részt vettek az ELTE középkori régészeti tanszékének hallgatói, akik a leletanyag feldolgozásában is jelentős szerepet vállaltak. Egy szakdolgozat már elkészült a Szt. András monostor kerámia leletanyagáról,⁵ kettő pedig folyamatban van az ispáni vár és az esperesi templom 1960–1970-es években végzett ásátási anyagainak feldolgozásáról.⁶

A visegrádi vár kutatása

A fellegrárban néhány kisebb leletmentés és megfigyelés mellett két nagyobb területen volt mód ásátások elvégzésére a tervezett, de meg nem valósult műemléki helyreállítások előkészítéseként. Az északi középső falszorosban Iván László és Pölös Andrea⁷ végzett feltárást, ami fontos információkat nyújtott a középső falöv történetéről és gazdag leletanyagot eredményezett. A belső vár északi felében Iván László, Bozóki Lajos⁸ majd Kovács István és jómagam végezhetünk hitelesítő kutatásokat, amelyek legfontosabb eredménye az volt, hogy sikerült meghatározni a vár északi részének kronológiáját és felfedezni egy 13. századi toronyszerű palotaépületnek már a 14. század folyamán elbontott csekély maradványait.

Az új ásátásoknál talán még nagyobb jelentőségű az a nagyszabású feldolgozómun-ka, amelynek eredményeiből már két kötet és több tanulmány meg is jelenhetett. Iván László önálló kötetben foglalkozott a visegrádi vár történetével,⁹ egy tanulmányban pe-

3 GRÓF PÉTER: Visegrád, Várkert. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Budapest, 2003. 232–233.

4 BUZÁS GERGELY: Visegrád, Szent András monostor. In: Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2. 170–172.; BUZÁS GERGELY: Visegrád, Szent András monostor. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2003. Budapest, 2004. 319–322. A munkában részt vett Bozóki Lajos művészettörténész (KÖH) is.

5 ESZES BERNADETT: A visegrádi Szent András monostor, kerámialeletanyag-feldolgozás. Szakdolgozat, ELTE BTK Régészet szak, 2005.

6 Tolnay Katalin és Kodolányi Judit munkái az ELTE BTK régészet szakán.

7 PÖLÖS ANDREA–SZÖKE MÁTYÁS: Visegrád, Fellegrár. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 1998. Budapest, 2001. 171–172. (A jelentés alá hibásan kerültek be más kutatók nevei.)

8 IVÁN LÁSZLÓ: Visegrád, Fellegrár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest 2003. 230–231., IVÁN LÁSZLÓ: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegrárban 1871–1998. In: A visegrádi fellegrár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY, Visegrád, 2006. 26–46.

9 IVÁN LÁSZLÓ: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád, 2004.

dig a kutatástörténetével.¹⁰ Bozóki Lajos több tanulmányában és egy művészettörténeti doktori disszertáció keretében a fellegrvár faragott köveit és építéstörténetét dolgozta fel.¹¹ Tóth Boglárka a fellegrvár kerámialeleteinek,¹² Kocsis Edit pedig a kályhacsempeleleteinek a feldolgozását tette közzé.¹³ A fellegrvár feldolgozása során Kováts István a faragott csontleleteket,¹⁴ Tóth Csaba a pénzleleteket,¹⁵ Tolnai Gergely pedig a törökkori metszetábrázolásokat publikálta.¹⁶ Sabján Tibor a fellegrvári kályhák elméleti rekonstrukcióját készítette el.¹⁷

A középkori város kutatása

A városkutatás fellendülése elsősorban a megélénkülő építési kedv, és az ezzel járó megelőző feltárások tették lehetővé, de minisztériumi, NKA, és KÖH támogatások is segítettek. Gróf Péter, Gróh Dániel, Kováts István, Mészáros Orsolya, Szőke Mátyás és magam is végezhattunk ásásokat, amelyek során számos középkori lakóházat kutattunk meg.¹⁸ A ferences kolostor feltárását (Laszlovszky József, Szőke Mátyás, Buzás Gergely) az ELTE Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszékével közös munkaként folytattuk.¹⁹ Két másik városi templomban²⁰ is végezhattunk hitelesítő ásásokat. A felszínre került nagymennyiségű adat egyre jobb lehetőségeket nyújt a 13–16. századi település topográfájának, és egykori építészeti képeinek rekonstrukciójához.

- 10 IVÁN LÁSZLÓ: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellegrvárban, 1871–1998. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 26–46.
- 11 BOZÓKI LAJOS: Lakótoronyok és késő-középkori toronypaloták. A visegrádi Salamon-torony és Fellegrvár 14. századi szerepének kérdéséhez. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1996/1. 5–24.; BOZÓKI LAJOS: Visegrád vára és tornyai. Néhány gondolat az erődített toronyok katonai és szimbolikus értelméről. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem, X. Budapest, 1998. 121–132.
- 12 TÓTH BOGLÁRKA: A visegrádi fellegrvár középkori kerámiaanyaga. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 50–103.
- 13 KOCIS EDIT: A visegrádi fellegrvár kályhacsempe leletei. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 124–166.
- 14 KOVÁTS ISTVÁN: A visegrádi fellegrvár megmunkált csont- és agancsleletei. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 167–190.
- 15 TÓTH CSABA: A visegrádi fellegrvár éremleletei. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 191–195.
- 16 TOLNAI GERGELY: A visegrádi vár a törökkori ábrázolások tükrében. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 196–218.
- 17 KOCIS EDIT–SABJÁN TIBOR–TÓTH BOGLÁRKA: A visegrádi fellegrvár középkori és törökkori szemeskályhái. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 104–123.; KOCIS EDIT: A visegrádi fellegrvár kályhacsempe leletei. In: A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái, 6. Szerk. BUZÁS GERGELY. Visegrád, 2006. 124–166.
- 18 A közműfektetési munkák során végzett megfigyelések mellett az Ágasház és a tervezett új városközpont helyén, a Salamon-torony utca 3., 7., Fő utca 1., 7., 19., 21., 67., 73., Rév utca 2., 5., Nagy Lajos Király út 5. számmal végzett ásások.
- 19 BUZÁS GERGELY–LASZLOVSZKY JÓZSEF–SZŐKE MÁTYÁS: Visegrád, Ferences kolostor. Régészeti kutatások Magyarországon, 1998. Budapest, 2001. 172–173.; BUZÁS GERGELY–KOCIS EDIT–KOVÁCS ANNAMÁRIA–LASZLOVSZKY JÓZSEF–SZŐKE MÁTYÁS: Visegrád, Ferences kolostor. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 1999. Budapest, 2002. 264–265.; BUZÁS GERGELY: Visegrád, Ferences kolostor. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Budapest, 2003. 231.; BUZÁS GERGELY–LASZLOVSZKY JÓZSEF–SZŐKE MÁTYÁS: Visegrád, ferences kolostor. In: Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2. 166–167.
- 20 Fő utca 73. és Széchenyi utca 8.

A város több pontján azonosítható vált egy 13. század végi, 14. század eleji faházakból álló hospes település. A legtöbbet az Anjou- és Zsigmond-kor rezidenciális városának sokszínű építészeti képéről tudtunk meg, amely kétosztatú faházaktól a nagyméretű kőpalotákig sokféle épülettípust foglalt magába.²¹ A királyi palota és az alsóvár között,²² valamint a palota és a ferences kolostor alatt több jelentős méretű udvarház maradványai kerültek felszínre. A palota alatt és környékén, valamint a Fő utcának a mai városközpontba eső részén 14–15. századi faházakat is feltártunk. A mai Rév utca zónájában a középkori település legsűrűbben beépített régióját ismertük meg, míg ettől északra, a Dunapart széles sávjában egy ritkásan beépített kertes zónát figyelhattunk meg.²³ Feltűnő e korszakban és a 15. század végén is a kézműipar kiemelkedő szerepe a városban: a legtöbb ásatás jelentős műhelyeket: csontmégmunkáló-műhelyek, üveghuták, ötvösműhelyek stb. hozott felszínre. Külön említést érdemel egy nagyméretű, 15. század végi üveghuta feltárása (Mészáros Orsolya és Szőke Mátyás feltárása), amely egyedülállóan jó állapotban maradt ránk.²⁴ Sajnos a lelőhely jövőbeni sorsa máig megoldatlan. Elvégezhetjük a város egyetlen ma is teljes egészében álló középkori lakóházának, a mai iskola épületének falkutatását és ásatását (Buzás Gergely, Szőke Mátyás, Kováts István, Gróf Péter, Gróh Dániel, Bozóki Lajos, Bodó Balázs).²⁵ A városi templomok közül ki kell emelni a Fő utca 73. alatt, az idei évben végzett hitelesítő ásatást (Kováts István és Buzás Gergely). Ez tisztázta az itt állt templom alaprajzát és egy összeomlott szentélyrekesztőt, valamint számos feliratos 14. századi sírkövet hozott felszínre.

A város emlékeinek s leletanyagának feldolgozása is előrehaladt. Két régészeti szakdolgozat született²⁶ ebben a témában.

A királyi palota kutatása

1995-ben megindult a királyi palota műemléki rekonstrukciója, ami lehetővé tette az OTKA támogatások megszűnése után is az ásatások és a feldolgozómunka folytatását. Szőke Mátyással elvégezhetjük az északkeleti palota hitelesítő ásatásait, befejeztük az alsó fogadódudvar északi részének kutatását, Laszlovszky József közreműködésével

21 BUZÁS GERGELY–SZŐKE MÁTYÁS: Házak a XIV. századi Visegrádon. In: Tusnad 1998. Szerk.: BENCZÉDI SÁNDOR – HLAVATHY IZABELLA. Sepsiszentgyörgy, 1999. 40–44., BUZÁS GERGELY–SZŐKE MÁTYÁS: Houses in the Fourteenth Century Town of Visegrád. In: Mittelalterliche Häuser und Straßen in Mitteleuropa. Hg. FONT, M. – SÁNDOR, M. *Varia Archaeologica*, IX. (2000.) 119–127.

22 BUZÁS GERGELY–KOVÁTS ISTVÁN: Visegrád, Salamontorony utca 3. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2004. Budapest, 2005. 306–307.

23 GRÓF PÉTER–GRÓH DÁNIEL: Visegrád, Bene-telek. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 1998. Budapest, 2001. 171., GRÓF PÉTER–GRÓH DÁNIEL: Visegrád, Városcsözpont, Bene-telek. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2004. Budapest, 2005. 308., MÉSZÁROS ORSOLYA: Visegrád, Városcsözpont. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2004. Budapest, 2005. 307–308.

24 MÉSZÁROS ORSOLYA: Visegrád, Rév utca 5. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2004. Budapest, 2005. 304–305., MÉSZÁROS ORSOLYA: Visegrád XV. századi üvegműhelye. *Magyar Múzeumok*, 2005/3. 41–44.

25 BUZÁS GERGELY: Visegrád, Általános iskola. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 1999. Budapest, 2002. 263–264. (a kézirat oldalainak sorrendjét a szerkesztők felcserélték, így a szöveg némiképp nehezen értelmezhető), GRÓF PÉTER–GRÓH DÁNIEL: Visegrád, Rév utca 2. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Budapest, 2003.

26 MÉSZÁROS ORSOLYA: Visegrád középkori város a régészeti kutatások tükrében. Az Anjou-kori város az okleveles és a régészeti adatok alapján. Szakdolgozat, ELTE BTK Régészet szak, 2003., és Halász Ágoston szakdolgozata a visegrádi ferences kolostor kőfaragványairól. HALÁSZ ÁGOSTON: A visegrádi ferences kolostor épülete és kőfaragványai. Szakdolgozat, ELTE BTK Régészet szak, 2003.

folytattuk a palota nyugati épületeinek feltárását, valamint elkezdtük a palotát délről határoló terület régészeti kutatását.²⁷ Pálóczy Horváth Andrással vezetésével elkészült a palotakert régészeti kutatása is.

Az északkeleti palotában végzett ásások legfontosabb eredménye a nyugati szárny alatt feltárt kőalapozású, középoszloposoros, feltehetően fa felépítményű, 14. század első felére keltezhető nagyméretű csarnoképületet volt.²⁸ A fogadóudvaron befejeztük a korábbi években talált Anjou-kori nagy kőház feltárását, és kiástuk az azóta helyreállított Mátyás-kori díszlépcső maradványait, amelyből a palota Zsigmond-kori díszudvarának igen jelentős kőfaragványai kerültek elő másodlagos beépítésben. A palota nyugati épületében több Zsigmond- és Mátyás-kori konyhahelyiséget tártunk fel. Az ásások újabb éremletekkel támasztották alá a palota építéstörténetének legfontosabb kérdését, a ma álló palotaépület Zsigmond-kori datálását. Az idei ásítás során előkerült a konyha melletti emésztőgödör hatalmas mennyiségű konyhaszeméttel és egy feltehetően 15. századi perzsa fajansz albarelloval.

A palotakertben Pálóczy Horváth András egy Anjou-kori faházat és két ásott kutat tárt fel. A két kút gazdag leletanyagának természettudományos feldolgozása lehetővé tette a kert és környezete 14–15. századi növényvilágának rekonstrukcióját. A kertben végzett ásításaink során feltártuk az egykori kerítésfalakat, egy 1479-ben épült kerti villát és a kert közepén álló Zsigmond-kori csorgókút alapozását.²⁹

A palota műemléki helyreállításához kapcsolódó tudományos kutatások során elkészítettem a Zsigmond-kori kerti kút és a Mátyás-kori Herkules-kút³⁰ elméleti rekonstrukcióját és művészettörténeti elemzését. E kutatást az eredeti helyükön másolatban, az eredeti töredékeiket pedig új kiállításokon mutattuk be.

A királyi palota és a Salamon-torony új kiállításaihoz kapcsolódva a díszudvar Zsigmond-kori csorgókútjának, az utcai homlokzat Mátyás-kori zárterkélyének,³¹ továbbá a palota helyére tervezett, de soha fel nem épült Anjou-kori kápolnának³² rekonstruáltuk egyes részleteit. Orosz Krisztina régészeti szakdolgozatára alapozva a palota enteriőr rekonstrukcióinak tudományos dokumentációja³³ készült el. Kocsis Edit és Sabján Tibor pedig három Mátyás-kori kályha elméleti rekonstrukcióját végezték el, amelyek másolat

27 SZÓKE MÁTYÁS: Visegrád, Királyi palota. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2004. Budapest, 2005. 304.

28 BUZÁS GERGELY–SZÓKE MÁTYÁS: Visegrád, királyi palota. In: Régészeti kutatások Magyarországon, 2000. Budapest, 2003. 231–232.

29 PÁLÓCZY HORVÁTH ANDRÁS: Visegrád, Királyi palota. Régészeti kutatások Magyarországon, 1998. Budapest, 2001. 173. (a jelentés alá tévesen került Iván László neve), BUZÁS GERGELY–PÁLÓCZY HORVÁTH ANDRÁS–SZÓKE MÁTYÁS: Visegrád, palotakert. Régészeti megfigyelések és feltárások. In: Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2002/2. 168–170.

30 BUZÁS GERGELY–RÉTI MÁRIA–SZÖNYI ENDRE: Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában. Budapest–Visegrád, 2001. Angol változat: BUZÁS GERGELY–RÉTI MÁRIA–SZÖNYI ENDRE: The Hercules Fountain of Giovanni Dalmata in the Royal Palace of Visegrád. Budapest–Visegrád, 2001.

31 BUZÁS GERGELY–LÓVEI PÁL: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. Visegrád régészeti monográfiái, 4. Visegrád, 2001.

32 BODÓ BALÁZS–BUZÁS GERGELY–DEÁK ZOLTÁN: A visegrádi királyi palota Anjou-kori kőtára. Visegrád régészeti monográfiái, 5. Visegrád, 2003.

33 OROSZ KRISZTINA: Kutatási dokumentáció a visegrádi királyi palota Zsigmond- és Mátyás-kori enteriőreire. 2003. Kézirat. Mátyás Király Múzeum, Visegrád.

formájában meg is épültek. Magam a palota lakosztályainak³⁴ és fürdőjének³⁵ építészettörténeti elemzését készítettem el.

Az egyes lelőhelyek kutatása mellett sor került több leletcsoport monografikus feldolgozására is. Mester Edit Visegrád középkori üvegleleteit,³⁶ Kocsis Edit és Sabján Tibor pedig a visegrádi királyi palota középkori kályhacsempéit és kályháit publikálta,³⁷ Kováts István régészeti szakdolgozata keretében pedig a legfontosabb későközépkori lelőhelyek megmunkált csont és agancsleleteit gyűjtötte össze.³⁸

Az elmúlt évtized kutatásainak köszönhetően ma viszonylag részletes adatokkal rendelkezünk a korábban szinte ismeretlen kora Árpád-kori, 13. és 14–15. századi települések szerkezetéről. Lehetőségünk volt a város összes egyházi épületének vizsgálatára, és fontos új ismeretekkel gazdagodtunk a várról és a palotáról. E kutatások publikációinak eredményeként ma Visegrád a régész szakma előtt az egyik legátfogóbban ismert hazai középkori lelőhellyé vált. Az új kiállítások, a nagy visszhangot kiváltó műemléki rekonstrukciók, az ismeretterjesztő kiadványok és a média érdeklődése a nagyközönség figyelmét is felkeltették Visegrád emlékei iránt. A város középkori kiállítóhelyeit évente közel félmilliónyan látogatják meg, ami nem csak hazai de nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő szám. Visegrádon látványosan beigazolódott a tudományos kutatásnak önmagán túlmutató, a közművelődésben és az idegenforgalomban kiváltott haszna is.

34 BUZÁS GERGELY: Királyi lakosztályok a visegrádi palotában. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. 99–115.

35 BUZÁS GERGELY: A visegrádi királyi palota fürdője. *Budapest Régiségei*, XXXVII. (2003) 151–166.

36 MESTER EDIT: Középkori üvegek. Visegrád régészeti monográfiái, 2. Visegrád, 1997.

37 KOC SIS EDIT – SABIÁN TIBOR: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei. Visegrád régészeti monográfiái, 3. Visegrád, 1998.

38 KOVÁTS ISTVÁN: A visegrádi alsóvár, felle gvár és királyi palota megmunkált csont- és agancsleletei. Szakdolgozat, ELTE BTK Régészet szak, 2005.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

HORVÁTH FERENC	A szegedi vár története.....	5
HANCZ ERIKA	A szegedi vár kerámiaanyaga a török korban	31
DOMOKOS GYÖRGY	Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es években.....	47
GERE LÁSZLÓ– MIKLÓS ZSUZSA	Döbrököz-Vár	71

MŰHELY

NOVÁKI GYULA	„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Néhány gondolat egy tanulmánykötet kapcsán	87
SZATLÓCZKI GÁBOR	Adalékok a keszthelyi ferences kolostor korai építéstörténetéhez. Gondolatok a „Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437” című kiállítási katalógus kapcsán.....	95

KÖNYVISMERTETÉSEK

FELD ISTVÁN	Magyar Kálmán–Nováki Gyula: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig	99
FELD ISTVÁN	Buzás Gergely (szerk.): A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái 6.	103

KUTATÁSI JELENTÉSEK

BUZÁS GERGELY	Tíz év középkori régészeti kutatásai Visegrádon 1996–2006	107
---------------	---	-----